

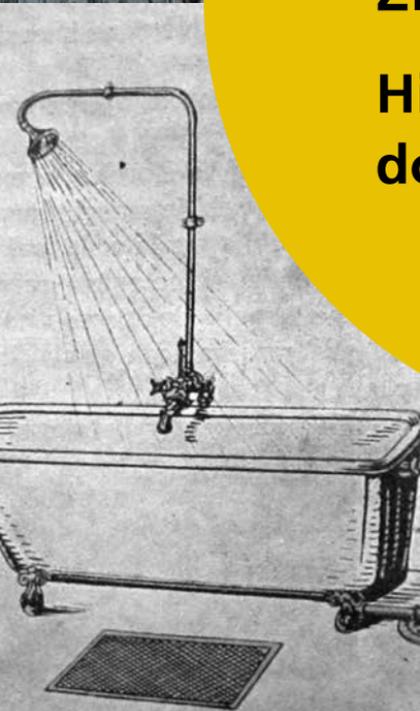

24 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Meta Remec

PODRGNI, OČEDI, ŽIVALI OTREBI

Higiena in snaga v dobi meščanstva

Inštitut za novejšo zgodovino

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2015

Inštitut za novejšo zgodovino

24 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Meta Remec

PODRGNI, OČEDI, ŽIVALI OTREBI

Higiena in snaga v dobi
meščanstva

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 24
ISSN 2350-5664

Meta Remec
PODRGNI, OČEDI, ŽIVALI OTREBI
Higiena in snaga v dobi meščanstva

Recenzenta dr. Andrej Studen
dr. Dragica Čeč

Jezikovni pregled Ivana Slamič

Prevod povzetka Borut Praper
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj

Tisk Medium d.o.o.

Naklada 400 izvodov

Izid knjige je podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

613.4(497.4)(091)
391.6(497.4)(091)

REMEC, Meta
Podrgni, očedi, živali otrebi : higiena in snaga v dobi meščanstva /
Meta Remec ; [prevod povzetka Borut Praper]. - Ljubljana : Inštitut za
novejšo zgodovino, 2015. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 24)

ISBN 978-961-6386-57-9

281759744

VSEBINA

- 7 PREDGOVOR
- 11 **SOCIALNA ZGODOVINA MEDICINE IN NJENI ZAČETKI**
- 12 Telo, zdravje in bolezen v sodobnem zgodovinopisju

- 23 **ZDRAVJE IN DOLGO ŽIVLJENJE OD RAZSVETLJENSTVA DALJE**
- 24 Razsvetljenska miselnost
- 27 Razsvetljijski tisk

- 39 **VPLIV OKOLJA NA ZDRAVJE IN DOLGO ŽIVLJENJE**
- 42 Čistoča postane javni interes
- 50 Smrad – vonj po revščini in degeneraciji
- 57 »Bolna mesta«
- 69 Vpliv socialnega statusa na bivanjske razmere
- 78 Vpliv življenjskih razmer na pojav bolezni
- 83 Jetika – stanovanjska bolezen
- 90 Vpliv stanovanjskih razmer na odnose v družbi in družinske odnose
- 94 Mesta na Slovenskem s poudarkom na Ljubljani
- 101 Oskrba s pitno vodo in kanalizacijsko omrežje
- 108 Ravnanje z odpadki

117	Regulacija novogradenj
121	Podeželje
139	Stanovanja na podeželju
147	ZGODOVINA ČISTOČE – PROCES CIVILIZIRANJA ALI NARAVNI VZGIB
152	Higiena in skrb za lastno telo v preteklosti
164	Vloga šole, vojske in drugih institucij pri osveščanju in prevzgoji širših družbenih slojev
168	Nevtraliziranje negativnih vplivov na zdravje
171	Zgledi vlečejo
176	Prhanje kot sredstvo discipliniranja
179	Minimalni higienski standardi
182	Higiena telesa v priročnikih in časopisju
189	Higiena na podeželju
192	Čistoča ženskega telesa
197	Vpliv oglaševanja na higienske norme
204	Lepotni nasveti v priročnikih za ženske
211	Oglaševanje v ženskem časopisju
216	Recepti za doseganje lepotnih idealov
223	Izkoriščanje naivnosti z nagradnimi igrami in čudežnimi izdelki
226	Čiščenje zob
231	OBLEKA – PRIPOMOČEK ZA OHRANJANJE ZDRAVJA IN VZROK ZA NJEGOVO POGUBO
238	Obleka kot branik sramežljivosti
242	Obleka in stanovska pripadnost
245	Snažnost obleke
249	POVZETEK
259	SUMMARY
269	VIRI IN LITERATURA
293	IMENSKO KAZALO

PREDGOVOR

Pričujoče delo je zgodba. Zgodba o brezimnih množicah. Brez letnic, velikih prelomnic, brez imen in revolucij. Brez vsega tistega, kar ljudje večinoma pričakujejo od zgodovinopisja. Je zgodba o smradu, o »ne-razvoju«, o nevednosti, omejenosti in o poskusih prebijanja zidov, ki so jih postavljale tradicija, nazadnjaškost in neosveščenost. Osnovna predmeta raziskave sta higiena in snaga – higiena telesa ter snaga vsega, kar je prihajalo z njim v stik, od najširšega življenjskega okolja do najbolj intimnih kosov obleke in perila. Delo obravnava problematiko osveščanja prebivalstva za zdravo življenje, vprašanja telesne higiene, prevzganje širokih ljudskih množic, vpliv življenjskih razmer na zdravje vsakega posameznika ter higienske prakse v najširšem pomenu besede od poznega 18. stoletja pa do časa tik pred drugo svetovno vojno. V kronološkem smislu raziskava torej zajema dolgo časovno obdobje, dejansko pa se osredotoča predvsem na dolgo 19. stoletje, na t.i. stoletje meščanstva. Tudi problemi, ki jih vključuje, so izjemno široki in prav vsak izmed njih bi bil lahko predmet posebne raziskave. Gre torej za zgodovino brez letnic, z malo prelomnimi dogodki in osebnostmi, v kateri je mogoče opazovati zgolj počasne in

postopne strukturne spremembe. Gre za historično analizo, zakaj in čemu v nekem prostoru in času do teh strukturnih sprememb prihaja prej kot drugje. Na podlagi analiziranega gradiva je namreč jasno, da ni mogoče govoriti o enotnem in premočrtnem razvoju, ki bi bil lasten celotnemu svetu zahodne civilizacije (temu je nedvomno pripadal tudi obravnavani slovenski prostor). Dunajska, graška, berlinska, milanska in tudi tržaška realnost so se v marsičem razlikovale od razmer in načina razmišljanja, ki je bilo značilno za osrednjeslovenski prostor. Delo zato poskuša podati primerjalno analizo razmer na Slovenskem z razmerami v nemško in italijansko govorečem prostoru, pa tudi širšem evropskem. Poskuša analizirati vzroke za te razlike, natančnejša analiza virov pa, kot se izkaže, izkristalizira tudi soobstoj povsem različnih navad, moralnih norm in predpisov, ki so se pojavljali v istem prostoru in času.

Delo temelji na sistematični analizi, primerjavi in sinteziranju relevantne strokovne literature, arhivskega gradiva, predvsem pa množice priročnikov, pratik, časopisnih člankov in drugega poljudnega tiska, s katerim je meščanstvo, ki je postalo vodilni družbeni sloj v dolgem 19. stoletju, širilo svojo ideologijo, vrednote in svoje moralne in etične norme ter poskušalo osveščati in prevzgajati tudi široke ljudske množice. Pod vplivom makrobiotičnih idej so si avtorji novih priročnikov, ki so (v skladu z razsvetljenstvom) želeli osveščati vse ljudske sloje in niso več pisali zgolj za oblastnike in izobražence, prizadevali za celostno obravnavo človeka. Klasični medicini so očitali, da je preveč usmerjena zgolj na zdravljenje simptomov, za posledice zdravljenja na celotnem organizmu pa naj bi se premaloanimala. S tem, ko so se obračali na ljudstvo, so želeli utrditi v njem miselnost, da je na vseh področjih potrebna zmernost. Škodljivi naj bi bili vsako pretiravanje, zloraba ter popolno odpovedovanje in askeza. Predvsem pa so poskušali preseči vdanost v usodo, ki je bila tako značilna za obdobje romantike, ko je človek bil brez moči pred usodo, ko je življenje veljalo za trpljenje, smrt pa za odrešitev. Človek je sedaj svojo

usodo dobil v svoje roke, življenje je lahko izkoristil ali pa si ga zapravljal. Pri tem pa seveda ni bil popolnoma svoboden, saj je imel pomembno odgovornost do svoje okolice, družbe in naroda. Pod vplivom idej merkantilizma in industrijske revolucije se je namreč vse bolj širil ekonomski pogled na človeka, ki je postajal zgolj še eden v vrsti državnih resursov in del kolesja, ki je moralo delovati tako, kot se je od njega pričakovalo. Individuum je odslej pred svoja hotenja moral vedno postavljati skupno dobro.

Pričujoče delo ne bi nastalo brez iskrene podpore moje družine, Matjaža, Maksa, mojih staršev, pa tudi drugih družinskih članov, predvsem pa izdatne pomoči mentorja, znanstvenega svetnika in izr. prof. dr. Andreja Studna ter, žal, pokojnega somentorja red. prof. dr. Janeza Cvirna, ki je bil vse do svoje smrti neusahljiv vir informacij, napotkov in nasvetov in za katerim je ostala velika praznina.

Meta Remec

**SOCIALNA
ZGODOVINA
MEDICINE IN
NJENI ZAČETKI**

TELO, ZDRAVJE IN BOLEZEN V SODOBNEM ZGODOVINOPISJU

Telo, zdravje, bolezni, zdravstvena oskrba in preventivna dejavnost v preteklosti so teme, ki so tradicionalno pripadale zgodovini medicine, na področje kulturne in socialne zgodovine pa so z bolj odločnimi koraki vstopile šele v zadnjih desetletjih dvajsetega stoletja, v času razcveta t.i. nove kulturne zgodovine.¹ Te še zdaleč ne zanima več le preteklost, ampak tudi sedanjost, zato vse bolj posega v pristojnost sociologov, ekonomistov, politologov² ter išče interdisciplinarne povezave z naravoslovnimi vedami. Tipičen primer takega povezovanja je npr. zgodovina epidemij, ki že zdavnaj ni več le opisovanje simptomov ter večinoma neuspešnih poskusov boja proti nalezljivim boleznim, vpliva na ekonomski položaj posamezne družbe in demografskih kazalcev, pa tudi ne statistika obolevnosti in umrljivosti. Nove historiografske smernice narekujejo opazovanje zdravja in bolezni z novega zornega kota, v vsej njihovi kompleksnosti, v luči socialnih razlik in različnih faktorjev, ki vplivajo na dožemanje telesa, zdravja, bolezni, higijene in skrbi za lastno zdravje.³ Epistemološka novost, ki jo označujemo z izrazom nova

1 Burke, *Kaj je kulturna zgodovina*, str. 81.

2 Rotar, Alberto Tenenti in nova zgodovina, str. 509.

3 Železnik, *Družbeno-zgodovinski vidiki epidemičnih bolezni*, str. 1–3.

zgodovina, pa ni zgolj časovno podaljšala predmeta zgodovine, ampak je uvedla tudi novo koncepcijo zgodovinskega časa, iz katere je razvidno, da se lahko različni družbeni sloji v istem obdobju nahajajo v različnih zgodovinskih časih in v različnih fazah razvoja.⁴ Pripadniki tretje generacije francoske šole analov so za razliko od tradicionalnih, pozitivističnih zgodovinarjev, ki so se posvečali predvsem »dogodkovni«, ekonomski in politični zgodovini, v zgodovinopisje vnesli nove objekte raziskav. V skladu z načelom, da ima vsaka stvar svojo zgodovino, so začeli obravnavati teme, kot so telo, otroštvo, smrt, norost, umazanija in čistoča, ženskost, praznoverje, spolnost, strah, mentalitete itd.⁵ Zgodovinarji, pred tem so se ukvarjali zgolj z epohalnimi dogodki ter nastankom in propadom imperijev, so začeli posegati v privatno sfero posameznika, kar je bilo povezano tudi z novo odkrito težnjo po poudarjanju individualizma, posebnosti in edinstvenosti vsakega posameznika, ki je bila odgovor na masovne ideologije začetka 20. stoletja, te so posameznika izničile in mu odvzele vsak pomen.⁶ Vstop socialne in nove kulturne zgodovine na področje zgodovine medicine je pozornost usmeril tudi na dotlej povsem prezrte zgodovinske subjekte, na njihov način razmišljanja in njihove izkušnje z zdravjem in boleznijo.⁷ To je neizogibno vodilo do razširitve področja raziskovanja in do utemeljitve socialne zgodovine medicine, ki se je po zgledu britanskih avtorjev sprva ukvarjala predvsem v vprašanji, kot so razvoj zdravstvenih institucij, javno zdravstvo, higienizacija in veliki asanacijski projekti, ki so jih vodile posamezne države, ter se šele nato približala področjem raziskovanja, ki so sicer tradicionalno pripadala npr. sociologiji, antropologiji, etnologiji.⁸ Raziskovanje smradu, osebne higijene in neznosnih življenjskih razmer v mestih in na podeželju kaže na premik zanimanja z institucij in vzvodov oblasti ter

4 Rotar, Alberto Tenenti in nova zgodovina, str. 515–516.

5 Železnik, *Družbeno-zgodovinski vidiki epidemičnih bolezni*, str. 1.

6 Perrot, *Introduzione*, str. 3.

7 Achenbaum, *American Medical history, Social History and Medical Policy*, str. 344.

8 Keber, *Socialna zgodovina medicine*, str. 272.

strategov politične, ekonomske, socialne in kulturne moči k navadnemu človeku, k človeškim praksam in k zgodovini, ki namesto historičnih elit obravnava »zgodovino od spodaj«. Teme, ki na tak način vstopajo v zgodovinske raziskave, so dolgo veljale za neresne, manjvredne in tudi sicer popolnoma nebitvene za politični in ekonomski napredek družbe. Pomen nove kulturne zgodovine pa je prav v tem preseganju ločnic med pravimi in nepravimi temami v zgodovinopisju ter v njeni vlogi pri ozaveščanju dejstva, da je eno povezano z drugim ter da nepomembnih tem ni.⁹

Telo, predmet socioloških in zgodovinskih raziskav, se je pojavilo pozno, saj je bilo še v sedemdesetih letih 20. stoletja raziskovanje zgodovine telesa skoraj nepredstavljivo.¹⁰ Pisci so namreč šele nedavno spoznali, da ima tudi telo svojo zgodovino, ki izhaja iz dejstva, da je bilo v različnih dobah različno dojeto, interpretirano, upodabljano, nadzorovano in regulirano.¹¹ Čeprav se je sociologija kot znanost formirala že v 19. stoletju, telo ni bilo predmet njenih raziskav. Ukvarjanje s socialnimi, strukturnimi, ekonomskimi in političnimi dogajanjmi v družbi v času po industrijski revoluciji telesa ni zajemalo. Veljalo je za fiziološko danost in je zato ostajalo v pristojnosti naravoslovnih ved.¹² Mogoče je celo trditi, da je bila znanost v 19. stoletju preplavljena s tematikami o telesu. Biologija, razvojna antropologija, medicina, dednostne teorije, evgenika, psihiatrija, eksperimentalna psihologija in psihoanaliza so problematiko, povezano s človeškim telesom, uvrščale na nejasno pozicijo med naravo in družbo. Sociologija, ki je morala najprej zgraditi svojo identiteto in utrditi svoj položaj kot empirična znanost, je preučevanje telesa zavračala, ker naj bi bilo to področje naravoslovnih znanosti. Na vsak način je poskušala preseči raven posameznika in njegovega telesa ter se posvečati družbenim vprašanjem. V znanosti, ki se je npr.

posvečala problematiki samomora ali alkoholizma, ni pa se želela ukvarjati s posameznim samomorilcem ali alkoholikom, tudi telo ni moglo postati predmet raziskav. Šele v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko je sociologija triumfirala kot znanost, torej v času vsesplošnih družbeno-političnih in ekonomskih sprememb in v času prevlade civilno-družbenih gibanj, ko ni več čutila, da mora za vsako ceno braniti svoj položaj v odnosu do drugih družboslovnih in humanističnih ved, je postala tudi dovolj samozavestna, da je lahko vzpostavila dialog z zgodovinopisjem, antropologijo, psihologijo in celo psihoanalizo, s čimer sta človek in njegovo telo lahko postala legitimna objekta sociološkega preučevanja.¹³ Med avtorje, ki so odločilno vplivali na razvoj sociologije telesa, Robert Gugutzer¹⁴ prišteva predvsem Norberta Eliasa, ki je svoje temeljno delo O procesu civiliziranja objavil že leta 1939, pa Michela Foucaulta, Pierra Boudrieuja, Ervinga Goffmana, Chrisa Shillinga ter še nekatere druge. Ti avtorji so zagotovo vplivali tudi na razvoj zgodovinopisja, ki se do 20. stoletja s telesom ni ukvarjalo, saj so fiziološke značilnosti, način dojemanja telesa, bolezni, spolnost in druga področja postali predmet zgodovinskih raziskav šele v zadnjih desetletjih. Zanimanje za telo se je v zgodovinopisju sicer začelo že z analovsko šolo, pravi izbruh pa je doživelo v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja, ko so nova družbenokritična gibanja omajala tradicionalne patriarhalne družbene vzorce. Z odnosom družbe do telesa posameznika se poglobljeno ukvarjajo v tem obdobju utemeljene ženske študije, zgodovina vsakdanjega življenja, zgodovina mentalitet in zgodovinska antropologija.¹⁵ Na začetku osemdesetih let 20. stoletja je tako začelo naraščati število študij, ki se ukvarjajo z moškim in z ženskim telesom, telesom kot »izkustvom in simbolom, z razkosanimi, anoreksičnimi, atletskimi in seciranimi telesi ter telesi svetnikov in grešnikov«. Zgodovina telesa, ki je dejansko

9 Matajc, Risanje kontur, str. 154–156.

10 Burke, *Kaj je kulturna zgodovina*, str. 81.

11 Gallagher; Laqueur, *The making of the modern body*, str. vii.

12 Gugutzer, *Soziologie des Körpers*, str. 19.

13 Pozzi, *Per una sociologia del corpo*, str. 110–111.

14 Gugutzer, *Soziologie des Körpers*, 2004.

15 Pribac; Verginella, *Brownova zgodovinska freska*, str. 633.

izšla iz zgodovine medicine, je skupaj z umetnostno in literarno zgodovino, antropologijo in sociologijo povzročila pravi »obrat k telesu«, zgodovina pa je tako posegla na področja, ki ji prej očitno niso pripadala. Po mnenju Roya Porterja je bil izbruh zanimanja za telo povezan z izbruhom in širjenjem AIDS-a, ki je izpostavil »ranljivost današnjega telesa« in nemoč družbe pri spopadanju s to boleznijo. Porast zanimanja za zgodovino telesa pa je potekala vzporedno s še enim novim področjem v zgodovinopisju – z zgodovino spolov.¹⁶ Vprašanja glede odnosa med spolom in telesom so načela problematiko ne le bioloških razlik med spoloma, ampak tudi razlik, ki so bile socialne in kulturne narave. Področje socialne zgodovine medicine je tako močno zaznamovala feministična historiografija, ki se je zavzemala zlasti za preučevanje zgodovine telesa, socialnih odnosov med spoloma in seksualnosti. V osemdesetih letih 20. stoletja je zgodovinarje tako začelo vedno bolj zanimati, kakšno distinkcijo je spol sploh pomenil skozi različna časovna obdobja, saj je postalo jasno, da je kategorija »ženska« skozi zgodovino nosila različne pomene. Bolj kot biološka kategorija je spol postajal socialni konstrukt. Opisoval je vloge, ki so jih posamezniki prevzemali v družbi.¹⁷ Ob vprašanjih, kako so posamezniki in družbene skupine v preteklosti doživljali in nadzirali svoja telesa,¹⁸ pa so prihajala vse bolj v ospredje tudi vprašanja o vlogi telesa pri vzponu nacionalizma, uveljavljanju rasizma in vseh pojavov, ki so bili s tem povezani (npr. evgenika, teorija o rasni čistosti itd.). Slednja so stopila v ospredje zlasti po izidu dela Michela Foucaulta *Zgodovina seksualnosti*: bilo je navdih za poznejše zgodovinarje, ki jih je zanimal odnos družbe do telesa in njegova vpetost v družbeno dogajanje. Mednje zagotovo spadajo Thomas Laqueur, Edward Shorter, Barbara Duden, George L. Mosse, Wolfgang Schmale, Paolo Sorcinelli, Franz X. Eder, Roy Porter in Peter Brown, če naštejemo le nekatere.

16 Burke, *Kaj je kulturna zgodovina*, str. 82–84.

17 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 7–8.

18 Keber, *Socialna zgodovina medicine*, str. 271–272.

S povečanim zanimanjem za telo je bil močno povezan tudi razvoj socialne zgodovine zdravja, bolezni in skrbi za lastno zdravje, ki se je prvič pojavila v šestdesetih letih 20. stoletja ter se nato dokončno utrdila v sedemdesetih v britanskem akademskem prostoru, zlasti po zaslugi avtorjev, kot sta bila T. McKeown in C. Webster, ki sta odkrito zagovarjala nov pristop k zgodovini medicine.¹⁹ V svojem razvoju je ta veja zgodovinopisja doživela nemalo težav, čeprav je bilo že pred drugo svetovno vojno mogoče slišati pozive k povezovanju socialne zgodovine in zgodovine medicine.²⁰ Razlike med klasično zgodovino medicine, ki je poudarjala zlasti dosežke medicinske znanosti v povezavi s ključnimi osebnostmi, in socialno zgodovino medicine je leta 1977 med prvimi izpostavil Gerald N. Grob v prispevku z naslovom *The Social History of Medicine and Disease in America: Problems and Possibilities*,²¹ ki je služil kot uvod v posebno tematsko številko revije *Journal of Social History*, v celoti namenjeno zgodovini medicine. Kljub dejstvu, da se mu je interdisciplinarno povezovanje med posameznimi znanstvenimi disciplinami zdelo nujno za razumevanje življenja v preteklosti kot celote, pa je opozarjal tudi na nevarnosti takega početja. Glavno oviro za razvoj nove veje znanosti je videl predvsem v dejstvu, da ima večina zgodovinarjev pomanjkljivo ali celo nikakršno medicinsko znanje. Zaradi nepoznavanja medicinskih zakonitosti in terminologije naj bi bili zgodovinarji pri svojih raziskavah precej omejeni, nepoznavanje primarnih medicinskih virov pa naj bi jih pogosto vodilo do napačnih zaključkov, saj naj bi prepogosto preveč lahkomišlno izhajali iz prepričanja, da je celotna predznanstvena medicina prepojena z ignoranco in praznoverjem. S socialno zgodovino medicine

19 Keber, *Socialna zgodovina medicine*, str. 271.

20 Walzer Leavitt, *Medicine in Context*, str. 1471. Mary Lindemann prve poskuse preseganja klasične zgodovine medicine pripisuje Georgu Rosenu, ki je novo zgodovino medicine propagiral že v štiridesetih letih 20. stoletja, predvsem pa ob koncu šestdesetih let, ko je predlagal, da bi zgodovina medicine začela preučevati tudi socialni kontekst medicine, demografska vprašanja, zgodovino čustev in strahu pred boleznimi in bolečino. V: Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, str. 4.

21 Grob, *The Social History of Medicine and Disease in America*, str. 391–409.

se tako po Grobovem mnenju lahko ukvarja le tisti, ki uspe združiti poglobljena znanja s področju medicine z znanji drugih ved in se tako izogniti vnašanju lastnih prepričanj in idej v raziskave in napakam pri sklepanju.²² Glede slednjega izpostavlja zlasti Foucaulta in njegovo analizo psihiatrije in dojemanje norosti v preteklosti.²³ Do dokončne uveljavitve t.i. »nove socialne zgodovine« so tako znanstveniki ostajali vsak na svojem bregu: zdravniki, ki jih je zanimala zgodovina lastne stroke, so se še naprej ukvarjali predvsem s pomembnimi osebnostmi, prelomnicami v medicinski znanosti in velikimi odkritji,²⁴ medtem ko so se zgodovinarji že ukvarjali z vprašanji o vplivu socialnih struktur, procesov v družbi in mobilnosti na morbiditeto in mortaliteto ter z vprašanji o vplivu spola, socialnega statusa in rase na dostopnost zdravstvenih storitev. Posamezniki, ki so v sedemdesetih letih 20. stoletja že povezovali socialno zgodovino z zgodovino medicine, so se večinoma osredotočali na precej omejena časovna obdobja, na posamezne omejene teme ter, ne nazadnje, izključno na zahodno medicino, o čemer pričajo tudi prispevki, objavljeni v zgoraj omenjeni tematski

22 Mnenje o nujnosti povezovanja obeh znanj in nelagodje ob tem, da se z medicinskimi temami ukvarjajo zgodovinarji, sociologi, antropologi in ostali, ki so na medicinskem področju laiki, je prisotno še danes. V recenziji, ki sta jo Zvonka Zupanič Slavec in Nina Erjavc objavili ob izidu dela *O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah: Tržaška afera Gallenberg 1740* Dušana Kosa (Koper, 2004), lahko tako preberemo priznanje avtorju, ki se je kot zgodovinar zavedal svojih meja in je pomoč poiskal pri kompetentnih sogovornikih s področja, ki ga ja obravnaval. V: Zgodovina medicine. Nove knjige/Prikaz. Zvonka Zupanič-Slavc, Nina Erjavc. <http://vestnik.sz.d.si/st5-4/st5-4-249-262-7.htm>

23 Grob v delu *The Social History of Medicine and Disease in America* na str. 403 izpostavlja zlasti Michela Foucaulta, Thomasa S. Szasza ter Davida J. Rothmana in njihove analize psihiatrije in dojemanja norosti v preteklosti. Ne strinja se z njihovo idejo, da odsotnost empirično dokazanega odnosa med fiziološkimi procesi in vedenjem nakazuje, da so bile osebe, ki so bile označene za »nore«, pravzaprav kaznovane za kršenje konvencionalnih socialnih norm, iz česar nato sledi, da so psihiatrične bolnišnice opravljale kazensko funkcijo s tem, ko so deviantne osebnosti izolirale in odstranile iz družbe. Po mnenju Szasza je prišlo prav pri razvoju psihiatrične stroke do največje zlorabe oblasti z namenom vsiljevanja meščanskega načina mišljenja in obnašanja ljudem, ki so jih zaradi njihove drugačnosti označili za deviantne. V: Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, str. 5.

24 Mary Lindemann tako zgodovino medicine označi za »iatrocentrično«, saj naj bi nastajala predvsem izpod peresa zdravnikov, ki so v prostem času pisali kronike medicinskega napredka, slavilne ali celo hagiografske biografije slavnih zdravnikov ter obsodbe nevednosti in praznoverja, ki naj bi bile značilne za ljudi v preteklosti. V: Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, str. 4.

številki revije *Journal of Social History*, ki je izšla leta 1977.²⁵ Andrew Achenbaum tako odkrito poziva k preseganju pat pozicije in k pogumnejšemu povezovanju kulturnih analiz in interdisciplinarnih raziskav. Po njegovem mnenju je potrebno dopolniti klasično zgodovino medicine s tematikami, kot so doživljanje, strah in upanje, v raziskave vključiti izkušnje pripadnikov različnih slojev in provenienc, njihovih metod za ohranjanje zdravja ter načina, kako so se soočali z boleznijo, invalidnostjo in ostalimi življenje ogrožajočimi nevarnostmi, predvsem pa vnesti v raziskave pacienta in priznati, da zdravnik ni edini akter v procesu zdravljenja.²⁶ Nova socialna zgodovina je v zgodovino medicine tako prinesla predvsem zavedanje, da zgodovina medicine ni zgolj zgodovina zdravstvenih elit, ki so pisale medicinske priročnike in strokovne časopise, marveč da je potrebno enakovredno upoštevati tudi glas pacientov, žensk, deprivilegiranih slojev, zdravilcev, otrok in ostalih, ki so se znašli v podrejenem položaju in zato niso mogli ustvarjati virov, na katere se tradicionalna zgodovina medicine navadno opira.²⁷ V sedemdesetih letih 20. stoletja, ko se je zgodovina medicine začela stapljati z antropologijo, socialno zgodovino in drugimi humanističnimi vedami, je prenehala biti zgolj zgodba o linearnem napredku, medicinskih odkritjih in dosežkih, ampak način, ki omogoča interpretacijo načina življenja in razmišljanja v preteklosti.²⁸ Še več, prišlo je celo do odkritega nastopa proti poveličevanju vloge medicine v preteklosti.²⁹ V ospredje je začelo

25 Achenbaum, *American Medical history, Social History and Medical Policy*, str. 343.

26 Achenbaum, *American Medical history, Social History and Medical Policy*, str. 345–346 in Walzer Leavitt, *Medicine in Context*, str. 1473 in 1484.

27 Walzer Leavitt, *Medicine in Context*, str. 1482.

28 Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, str. 2–3.

29 Thomas McKeown (1912–1988) je tako trdil, da je k nižji smrtnosti od 18. stoletja dalje na zahodu bolj pripomogel nov način prehranjevanja kot pa razvoj medicinske znanosti in javnega zdravstva, nekateri drugi avtorji so začeli trditi, da so se ljudje znali izogibati boleznim ter se zdraviti še preden je znanstvena medicina svetu ponudila kakršnokoli resnično zdravilo, najbolj negativno sliko »napredka« pa sta ponudila prav Thomas Szasz in Michel Foucault, ki sta trdila, da vse humanistične in razsvetljenske reforme 18. stoletja, ki so sicer pripeljale do odprave mučenja in telesnih kazni, dejansko niso prinesla drugega, kot povečan nadzor nad posameznikom, omejevanje človekove svobode in povečano moč države. V: Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, str. 6.

stopati predvsem vprašanje, kaj nam lahko raziskave o zdravju, zdravem načinu življenja in metodah zdravljenja v določenem prostoru in času povedo o širših miselnih okvirih v družbi, o načinu razmišljanja, vrednotah ter veljavnih moralnih načelih in kodeksih obnašanja.³⁰ Charles Webster, profesor medicine na Univerzi v Oxfordu, je trdil, da je potrebno zgodovino medicine preučevati tudi »s perspektive prepričanj in vrednot, ki vladajo v neki družbi ter iz organiziranosti družbe same«. Prav po njegovi zaslugi je socialna zgodovina medicine postala samostojna in uradno priznana veda, z lastno metodologijo in natančno določenimi parametri.³¹ Podobna stališča je že leta 1940 zagovarjal Henry E. Sigerist, ki je podvomil v koristnost raziskav o velikih medicinskih odkritjih, če ta ne povedo nič o tem, ali so odkritja sploh aplicirali v praksi, kdo je bil deležen tega napredka in kakšne posledice je to imelo za družbo.³² »Velika medicinska odkritja in veliki zdravniki«, edini zveličavni temi zgodovine medicine, bi bilo torej potrebno dopolniti s temami, ki jih lahko obdeluje socialna zgodovina medicine, tj. družba, vplivi medicine nanjo in obratno.³³ Doseganje teh ciljev pa ni bilo mogoče brez pritegnitve in povsem novega ovrednotenja različnih virov, saj so se uradni, primarni medicinski viri izkazali za preveč suhoparne in omejevalne. Miselni preskok v odnosu do virov, ki se je zgodil po zaslugi nove zgodovine,³⁴ je za raziskovalce na področju zgodovine medicine pomenil, da so morali v svoje raziskave poleg primarnih virov vključiti tudi pisma, dnevniške zapise, gospodinjske nasvete in recepte, zapiske različnih zdravilcev ter celo ljudsko ustno izročilo.³⁵

Pričujoče delo se ukvarja z raziskovalnim vprašanjem, ki je bilo v slovenski znanstveni literaturi do sedaj samo obrobno obdelano. Med orisi zdravstvenih in higienskih razmer velja

omeniti predvsem dela Andreja Studna,³⁶ ki se je tej problematiki posvečal zlasti v začetni fazi svoje raziskovalne poti ter uspel ustvariti impresiven opus o tem področju. Z življenjskimi razmerami v Ljubljani se je sicer ukvarjala tudi Judita Šega,³⁷ z razmerami v Mariboru pa zlasti Jerneja Ferlež³⁸ in Maja Godina-Golija,³⁹ Flavio Braulin⁴⁰ je raziskoval zdravstvene in higienske razmere v Trstu. Katarina Keber⁴¹ in Zvonka Zupanič Slavec⁴² sta se ukvarjali s posameznimi nalezljivimi boleznimi – prva predvsem s kolero, druga pa zlasti s tuberkulozo, zagotovo pa velja omeniti tudi delo Janeza Polajnarja⁴³ o zgodovini spolnosti, morale in nrvnosti na Slovenskem v 19. stoletju ter delo Andreja Studna⁴⁴ o problematiki alkoholizma. Obe deli sta prinesli premik od siceršnjega opisovanja in prikazovanja življenjskih in zdravstvenih razmer in se posvečata zlasti načinu in metodam, s katerimi so zdravniki, teologi in pedagogi poskušali vplivati na obnašanje vsakega posameznika znotraj družbe ter povečati njegovo osveščenost o zdravem in naravnejšem načinu življenja. Podoben pristop k obravnavi navedenih vprašanj je uporabljen tudi v pričujoči monografiji, ki se bo primarno posvečala predvsem pogledom zdravnikov in teologov na zdravje in telo ter njihovim poskusom vplivanja na zdravstvene, higienske in nrvstvene razmere v posameznem okolju. Monografija želi tako ponuditi izvirno študijo dokaj zajetnega in v veliki meri še neobdelanega zgodovinskega gradiva, kar pomeni pomemben doprinos in dopolnilo k dosedanjemu poznavanju civilizacijskega procesa osveščanja prebivalstva na Slovenskem v dobi meščanstva.

30 Lindemann, *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, str. 24.

31 Keber, *Socialna zgodovina medicine*, str. 271.

32 Walzer Leavitt, *Medicine in Context*, str. 1471.

33 Keber, *Socialna zgodovina medicine*, str. 270.

34 Rotar, Alberto Tenenti in nova zgodovina, str. 515.

35 Walzer Leavitt, *Medicine in Context*, str. 1482.

36 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 1995.

37 Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*, 1993.

38 Ferlež, *Stanovati v Mariboru*, 2009.

39 Godina-Golija, *Iz mariborskih predmestij*, 1992.

40 Braulin, *La questione sanitaria nella Trieste di fine '800*, 2002.

41 Keber, *Čas kolere*, 2007.

42 Zupanič Slavec, *Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, 2009.

43 Polajnar, „Pfiuj! To je gerdo!“, 2008.

44 Studen, *Pijane zverine*, 2009.

**ZDRAVJE IN DOLGO
ŽIVLJENJE OD
RAZSVETLJENSTVA
DALJE**

RAZSVETLJENSKA MISELNOST

Razsvetljenje je spodbudilo razvoj medicinske znanosti, ki naj bi temeljila na racionalnih in strogo znanstvenih dokazih ter pripeljala do praktičnih metod preventive, izboljšanja življenjskih razmer prebivalstva ter do razširjanja znanja in osveščenosti med čim širše sloje prebivalstva.⁴⁵ Pred nastopom stoletja razsvetljenstva so verjeli, da je bolezen kazen za greh, da ljudje zbolevaro zaradi kršitve družbenih norm in nespoštovanja pravil obnašanja, razmišljanja o zdravju in boleznih so bila tudi pozneje zelo močno navezana na koncepte religije, sramu, čistosti in greha.⁴⁶ V 18. stoletju pa je v zahodnem svetu prevladalo prepričanje, da ljudje zbolevaro, ker se ne podreajo higienim predpisom. To je bil čas, ko so bili postavljeni temelji obsežnim zdravstvenim in socialnim reformam, ki naj bi privedle do izboljšanja javnega zdravstva, do večje osveščenosti in do uveljavitve preventive v medicini.

V skladu z razsvetlenskimi načeli so pozornost najprej namenjali mestom ter okoljem, kjer so bile slabe življenjske razmere še posebej vidne (vojašnice, mornarica, zaporji, azili za duševne bolnike, bolnišnice) in kjer so bili ljudje podvrženi

nezdravi prehrani, onesnaženemu zraku in izpostavljeni nalezljivim boleznim. Z izboljšanjem življenjskih razmer v teh okoljih naj bi bistveno izboljšali tudi stanje v celotni družbi.⁴⁷ Pisni priročniki in avtorji raznovrstnih nasvetov so širili prepričanje, da je boleznih potrebno preprečevati in ne zgolj zdraviti nastale simptome, za kar pa je bilo nujno ljudi izobraziti in jih prepričati v izbiro zdravega življenjskega sloga.⁴⁸ Vzdrževanje zdravja med prebivalstvom je postalo eden vodilnih interesov države, ki se ni ukvarjala več le z izvajanjem vojaške oblasti in z vzdrževanjem javnega reda in miru, temveč se je v 18. stoletju začela zanimati tudi za zagotavljanje blagostanja, zdravja in podaljšanja življenjske dobe med prebivalstvom. Na koncu 18. stoletja so telo in vsi materialni aspekti, ki so bili z njim povezani, postali objekti politizacije.⁴⁹ Da bi dosegli čim večjo produktivnost delavskega razreda, je bilo potrebno omejiti ekonomsko škodo, ki so jo povzročale kronične bolezni in tudi vedno novi izbruhi epidemičnih bolezni. Strožji nadzor naj bi služil tudi vzdrževanju socialnega miru. Za doseganje zelenih rezultatov pa je bilo nujno, da zlasti nižji sloji ponotranjijo nova sanitetna, higienična in zdravstvena načela. Začela se je prava kampanja osveščanja, zdravstvene vzgoje, pri čemer se je država v veliki meri naslonila na prizadevanja privatnih človekoljubnih organizacij ter zlasti na Cerkev. Meje med telesnim in moralnim so se povsem zabrisale, uveljavilo se je prepričanje, da je zdravje telesa odvisno tudi od spoštovanja moralnih norm ter da je za doseganje fizičnega zdravja in dobrega počutja nujno uvesti reforme obnašanja, navad in mišljenja. V imenu higiene in javnega interesa so tako poskušali spremeniti način mišljenja najnižjih slojev prebivalstva.

V središču teh prizadevanj se je znašla družina, saj si je oblast vzela legitimno pravico do poseganja v zasebnost in intimo vsakega posameznika, ki je postal objekt skrbi, predvsem

45 Magner, *A History of Medicine*, str. 345.

46 Turner, *The History of the Changing Concepts of Health and Illness*, str. 9–10.

47 Magner, *A History of Medicine*, str. 348–349.

48 Wellmon, *Becoming Human*, str. 49.

49 Jacyna, *Medicine in transformation*, str. 84.

pa nadzora. Oblast je poskušala v družbi uveljaviti ideal meščanske družine srednjega sloja ter prepričati pripadnike delavskega razreda obeh spolov, da preprosto sprejmejo pravila obnašanja ter vrednote, ki so bile značilne za buržoazijo. Posebej so se posvečali zlasti ženskam, ki naj bi svoje življenje omejile zgolj na dom in družino in posebljale materinskost in nežnost. Skrbele naj bi za toplino doma, kamor naj bi se mož vsak dan z veseljem vračal po službi.⁵⁰ S tem, ko so žensko priklenili na dom in jo prisilili v popolno ekonomsko odvisnost od moža, pa so vplivali tudi na položaj moškega pripadnika delavskega razreda v družbi. Njegova naloga je bila, da za vsako ceno poskrbi za ženo in potomce, ki so bili od njega odvisni, ter zanemari vse dejavnosti, ki bi ga lahko odvrčale od tega osnovnega cilja. Moškega so s parolami o pomenu varčnosti, delavnosti in odgovornosti odvrčali od druženja z drugimi moškimi istega stanu, s katerimi so si delili skupne interese. Tako so poskušali zatreti vsak poskus poseganja delavskega razreda v politiko, s tem pa tudi dolgoročno ohranjati *status quo* v družbi.⁵¹ V isto smer so vodila tudi prizadevanja za gradnjo individualnih delavskih hiš v 19. stoletju. Delavec, ki naj bi se po delu zadovoljno vračal v svoj lično urejeni dom, naj ne bi čutil potrebe po javnem udejstvovanju in povezovanju v sindikate, prav tako pa naj bi omejili nemoralne pojave in razbrzdanost, ki se je rojevala iz prenaseljenosti in pretesnega stika med pripadniki različnih družin, starosti in spolov.⁵²

50 Hierarhična ureditev odnosov med spoloma je pomenila, da je ženska v zunanjo sfero lahko posegla le v primeru, da je mož kot edini preskrbovalec družine odpovedal iz takšnih ali drugačnih razlogov. Šele v tem primeru naj bi bilo ženski dovoljeno preiti iz zasebne v javno sfero in ekonomsko preskrbovati družino. Dejansko stanje v družbi se je precej razlikovalo od ideala popolne meščanske družine. Pogost pojav odsotnih moških ali moških, ki so svoje družine popolnoma zapustili, je ustvaril množico matriarhalno urejenih družin, v katerih so bile ženske prisiljene prevzeti celotno skrb za družino in potomce v svoje roke. V: Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 8 in 15.

51 Jacyna, *Medicine in transformation*, str. 95.

52 Guerrand, *Spazi privati*, str. 305.

RAZSVETLJENSKI TISK

Vloga države in nosilcev politične oblasti pri spremembah v družbi, do katerih je prišlo v 18. stoletju, ni bila povsem enoznačna, predvsem pa se je razlikovala od področja do področja, po uporabljenih metodah, značaju in ne nazadnje tudi po uspehih, ki so jih reforme prinesle. Zgodovinopisje govori večinoma o razsvetljenem absolutizmu, ki naj bi s pomočjo močne in centralizirane oblasti reformiral družbo. Po mnenju Mary Lindemann so glavne premike na tem področju prinesli Max Weber, ki je poudarjal birokratski značaj nove družbe, Gerhard Oestreich in Michel Foucault, ki sta analizirala zlasti nove načine socialnega discipliniranja, ter Marc Raeff, ki je govoril kar o dobro organiziranih policijskih državah. Kljub večinoma pozitivnemu ovrednotenju obdobja, ki naj bi združilo razsvetljsko miselnost in humanizem z željo po napredku ter poskušalo te novosti tudi vnesti v sistem vladanja, pa je jasno, da je bilo v praksi izvedenih le manjše število načrtovanih reform, ki so večinoma prinesle zgolj kozmetične popravke, velikokrat pa so bile tudi same sebi namen. Prava novost, ki jo lahko zasledimo v razsvetljskih družbah in o kateri pravzaprav vsak na svoj način pišejo tako Weber in Elias, pa tudi Oestreich in Foucault, je dejstvo, da se za izvajanje reform niso več posluževali le brutalne

sile, ampak so se zanašali predvsem na nove načine socialnega discipliniranja, ki so med ljudi razširili nove vzorce obnašanja in mišljenja s prevzgojo. Šlo je za pretanjen proces, ki je vplival na socialno, kulturno in psihološko sfero vsakega posameznika in ki ni bil v celoti odvisen le od političnih avtoritet, saj je bilo odločilno zlasti ponotranjenje novih družbenih norm.⁵³

Pomembna metoda razširjanja razsvetljenskih idej je bil poljuden razsvetljenski tisk, ki je poskušal prevzgojiti zlasti dve ciljni skupini: otroke in nižje sloje prebivalstva, ki so jih zaradi neukosti, nepismenosti, vraževernosti in naivnosti avtorji pogosto obravnavali kot umsko manj sposobne. Cilji razsvetljenske pedagogike pa niso bili zgolj prevzgoja in izobraževanje širokih plasti prebivalstva, temveč tudi njihovo discipliniranje.⁵⁴ Izkoreninjenje brezbriznosti, lenobe, nemarnosti, revščine, beračenja in vseh pregreh, ki so izhajale iz teh pojavov, uveljavitev delavnosti, ubogljivosti ter drugih kreposti in vrlin, so poskušali doseči z literaturo, ki je bila namenjena posebej kmečkemu sloju prebivalstva,⁵⁵ veliko del pa je sledilo tudi Tissotovemu zgledu in so ponujala predvsem poljudne zdravstvene vsebine, ki pa zaradi svojega obsega in kompliciranega jezika velikokrat niso zares služila svojemu prvotnemu pomenu. Med predstavniki stroke in oblasti so se pogosto odvijale razprave, ki so poudarjale predvsem potrebo po tisku, ki bi upoštevalo aktualne zdravstvene razmere ter stopnjo medicinskega znanja. Publikacije naj bi bile še vedno dostopne širokim slojem prebivalstva. V 18. stoletju je še prevladovalo nasprotovanje ideji, da bi vsak posameznik postal svoj lasten zdravnik, zato naj bi te publikacije vsebovale zgolj nasvete za preventivo in zdravo prehrano, nemalokrat pa naj bi tudi povzročale več škode kot koristi. Krivde pa niso pripisovali tisku, temveč pre-

53 Lindemann, *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, str. 22–24.

54 Studen, *Človek mora delati za svojo srečo!*, str. 19–20.

55 Najbolj znana dela s tako vsebino na nemškem govornem področju so bila *Noth- und Hülfsbüchlein* Rudolfa Beckerja, *Der Kinderfreund* Fridericha Eberharda von Rochowa ter didaktične novele Johanna Pestalozzija in Christiana Salzmann. V: Lindemann, *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, str. 66.

bivalstvu, ki je bilo preprosto, večinoma nepismeno in zato tudi premalo izobraženo, nevedno in navezano na svoja stara prepričanja, zato ni moglo pravilno dojeti sporočila, ki so jim ga razsvetljenski priročniki želeli prenesti.⁵⁶ Ob tem nezaupanju je postalo še bolj očitno povečevanje vloge zdravnika, ki naj bi bil edini kompetenten za zdravljenje bolezni in tudi za preventivo. Že nestrokovno izvajana dieta brez pravega zdravniškega nadzora naj bi lahko imela katastrofalne posledice. Prepustiti zdravljenje neukemu posamezniku naj bi bilo enako, kot da bi »porinili meč norcu v roke«.⁵⁷ Zdravniki se svojemu primatu nikakor niso želeli odreči, zato so v priročnikih, almanahih, pratikah, časopisju in koledarjih, ki so vsebovali prehranske in higienske nasvete, kmete spodbujali, da v primeru bolezni poiščejo pomoč kompetentnega zdravnika in ne mazača ali drugega samooklicanega strokovnjaka, kot je bilo pogosto v navadi. Večina del je vsebovala nasvete, kako negovati bolnike, poudarjala pomen svežega zraka, čistoče in zdrave prehrane, veliko pozornosti pa so posvečali tudi vzgoji in reji otrok. Da bi dosegli čim širšo publiko, so pisali vse bolj poljudno, preprosto, podajali so jasne in nedvoumne nasvete, kar pa ni zmanjšalo apatije kmečkega prebivalstva do teh vprašanj, zato je začelo prevladovati mišljenje, da bo večji napredek mogoče doseči z izboljšanjem javne zdravstvene službe, ki naj bi temeljila na skupnem delu zdravnikov, lokalnih in šolskih oblasti ter duhovništva, in ne več na brezupnih poskusih višanja stopnje izobraženosti.⁵⁸ Tudi zdravniki, ki so se v drugi polovici 18. stoletja vse bolj odločno lotevali pisanja zdravstvenih priročnikov,⁵⁹ so večinoma bolj ali manj odkrito priznavali, da

56 Lindemann, *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, str. 66–70.

57 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 206.

58 Lindemann, *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, str. 66–70.

59 Zdravstveni priročniki in druga literatura, ki je ljudstvo osveščala za zdravo življenje, je dosegla izjemno priljubljenost zlasti po letu 1790. V severno-italijanskih provincih habsburške monarhije sta bila priljubljena zlasti Pietro Moscati in Josef Frank, v nemško govorečem okolju pa predvsem Adalbert Marcus, Christoph Wilhelm Hufeland, Melchior Adam Weikard, Christoph Heinrich Pfaff, Andrea Röschlaub, Friderich Wilhelm Schelling in drugi, njihov vpliv pa je segel celo v severnoameriški prostor. V: Eckart, *Brownianismus*, str. 446.

pravzaprav niso pisali za navadnega posameznika, ampak so že od vsega začetka predvideli obstoj posrednikov med njimi in prebivalstvom. Tudi Tissot in Hufeland sta se kljub načelni želji po tem, da bi njuna dela dosegla dom vsakega kmeta, zavedala, da brez redkih čutečih in izobraženih ljudi, ki živijo na deželi, to ne bi bilo mogoče.⁶⁰

Že pred razsvetljskim obdobjem so izhajali priročniki, ki so obravnavali zdravstvene tematike, pravilno prehrano, pravičen življenjski slog ali pa so se posvečali problemom, ki so zadevali posamezne družbene sloje in skupine. Večina zdravstvenih priročnikov iz 16. in 17. stoletja je sledila načelom klasične dietetike in poudarjala predvsem zunanje dejavnike, ki naj bi vplivali na zdravje, kot so zrak, telesna aktivnost in počitek, spanje, umivanje, spolnost in druge strasti ter prehrana.⁶¹ Na tem področju je prineslo pravo revolucijo 16. stoletje, saj je v tem obdobju prišlo do ponovnega odkrivanja starejših tekstov (ponovno je postal priljubljen tekst *Regimen sanitatis Salernitanum* iz 13. stoletja, iz grščine v latinščino pa je bil preveden tudi znameniti Galenov tekst *De sanitate tuenda*), vse pomembnejšo vlogo pa je prevzemala tudi literatura v vulgarnih jezikih, med katerimi velja še posebej izpostaviti Thomasa Elyotsa in njegovo delo *The Castel of Health* iz leta 1534 in Castorja Duranteja in njegovo delo *Il tesoro della sanità* iz leta 1588. Na prelomu iz 16. v 17. stoletje so se teksti začeli vedno bolj obračati k ciljno določeni publikli, posameznim poklicem in stanovom ter starostnim skupinam.⁶² Ob koncu 17. stoletja je tako postala predvsem v nemščini priljubljena t. i. *Hausvaterliteratur*, ki je dajala nasvete glede vzgoje, upravljanja gospodinjstva, pa tudi glede moralnih vprašanj in pravil obnašanja, ki naj bi bili spodobni za različne socialne sloje, od plemstva do kmečkega

prebivalstva.⁶³ Sporočilo, ki je prihajalo iz teh priročnikov, je bilo jasno: vsak naj se obnaša, oblači in prehranjuje stanu primerno in spoštuje hierarhijo, ki vlada v družbi. Mnogo priročnikov je bilo namenjenih posebej kmečkemu sloju, dejstvu, da so bili napisani za domačo rabo, pa sta se prilagodila tudi obseg in jezik. Eno izmed bolj znanih del, ki je bilo namenjeno kmetom, je bilo delo *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute. oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichte des Dorfs Mildheim: für Junge und Alte beschrieben* avtorja Rudolpha Zachariasa Beckerja,⁶⁴ ki je bilo že leta 1789 prevedeno tudi v slovenski jezik pod naslovom *Kmetam sa potrebo inu pomozh ali Uka polne vesele, inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajm: sa mlade, inu stare ludy*.⁶⁵

Bolj strokovni kot laični javnosti pa so bile namenjene topografije mest in posameznih področij, ki so začele množično izhajati v 18. stoletju. Njihovo število se je povečalo zlasti po letu 1750 pod vplivom naraščajočega vpliva hipokratske miselnosti na eni strani ter merkantilizma, ki je vse procese v družbi presojal z vidika državnih interesov in potreb, na drugi strani. Bile so izraz razsvetljske miselnosti, ki je državi in oblastnim strukturam nalagala dolžnost in pravico skrbeti za zdravje in dobrobit prebivalstva, kar pa je bilo mogoče storiti šele z natančnim in detajlnim poznavanjem razmer na vseh nivojih družbe.⁶⁶ Topografije so se tako ukvarjale s klimatskimi razmerami, vplivi iz okolja in boleznimi, ki so bile na posameznih področjih razširjene, ter z možnostjo izboljšav in asanacijskih ter bonifikacijskih projektov, ki naj bi jih izvedli pod neposrednim nadzorom osrednje oblasti.⁶⁷ Zdravniki so v njih obravnavali sezonske bolezni, naravne pojave, ki bi lahko vplivali na zdravje, kot so veter, morje in njegovo plimovanje, količino padavin in druge vremenske pojave, popisovali pa

60 Lindemann, *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, str. 262–263.

61 Durante, *Il tesoro della sanità*, 1679 in Santorio, *La medicina statica*, 1749.

62 Gadebusch-Bondio, Diätetik, str. 992–993. Zlasti pomembna se jim je zdela vzgoja otrok, ki naj bi nudila možnost izkoreninjenja razvad, brezdolja, greha in pokvarjenosti še preden se te slabe navade v resnici razvijejo. Otrokom in mladini so poskušali privzgojiti meščansko krepostno vedenje, pridnost, delavnost in poslušnost, jih pripraviti na izpolnjevanje dolžnosti v odrasli dobi. V: Studen, Človek mora delati za svojo srečo, str. 20.

63 Lempa, *Beyond the Gymnasium*, str. 20.

64 Becker, *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute*, 1789.

65 Becker, *Kmetam sa potrebo inu pomozh*, 1789.

66 Schwibbe, *Von der Lage, der Luft und dem Wasser*, str. 15–16.

67 Lindemann, *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, str. 272. O medicinskih topografijah glej tudi Payer, *Der Gestank von Wien*, str. 28–29.

so tudi rodnost, smrtnost, urejenost cest in javnih površin, bivališč, prehrano, delovne navade in razmere. Take topografije so prave zdravstvene statistike in nepogrešljiv vir za današnje raziskovanje zdravstvenega stanja prebivalstva v nekem prostoru in času, oblastem pa so že takrat ponujale odlično podlago za izvajanje reform na področju mestne higiene in sanitete.⁶⁸

Množica higienskih tiskov, priročnikov in pratik, ki so izhajali od konca 18. stoletja naprej, so bili odraz nove sanitarne politike, ki se je postopoma uveljavljala v vseh evropskih državah in je slonela na dolgoletni tradiciji obsedenosti s smradom v prejšnjih stoletjih, pa tudi na zgledih antičnega znanja. Higienske prakse, ki se uveljavljajo skozi to literaturo, nimajo več epizodičnega značaja, saj njihovo izvajanje ni več vezano zgolj na čas trajanja izbruha epidemične bolezni, ampak postanejo stalne strategije upravljanja z družbo in državljani, sposobne so dolgoročnega načrtovanja in dolgoročnih posegov, predvidevajo pa tudi sankcioniranje prebivalstva, ki se novim ukrepom ne bi uklonilo.⁶⁹ Pisci teh priročnikov so poleg tega tudi neprecenljive priče obsedenosti obdobja meščanstva z umazanijo, smradom in fekalijami – kot bi jih tema istočasno privlačila in odbijala.⁷⁰ Reformatorji na področju sanitete in higiene so dejansko junaki nove dobe, ki spodbujajo razprave o temah, o katerih naj se sicer ne bi govorilo, in o delih telesa, ki naj bi se jih ne imenovalo. Kot pravi Dominique Laporte: »Kri, mleko, drek, spolovilo, truplo, sperma, odtočni kanali, bolnice, tovarne, pisoarji – higieničar tri četrt stoletja brez prestanka govori o tem.« Higieniki so tako postali nosilci meščanske civilizacije, ki se je utemeljila prav skozi te »neskončne ode čistoči«, ki so tržišče preplavile od začetka 19. stoletja naprej.⁷¹ Na Slovenskem je najbolj znana Lipičeva topografija Ljubljane,⁷²

68 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 201.

69 Corbin, *Storia sociale degli odori*, 131.

70 Hamlin, *Good and Intimate Filth*, str. 4.

71 Laporte, *Zgodovina dreka*, str. 131.

72 Lipič, *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane*, 2003. Lipič je poleg napisal sistematično študijo o boleznih, ki so se pojavljale med prebivalci Ljubljane v posameznih

še starejši poskus prikaza razmer na določenem področju pa je Muznikova študija goriškega podnebja.⁷³

Popularizacija nove dietetike in osveščanje prebivalstva za zdravo življenje je tako potekala vse manj preko medicinskih priročnikov ter vse bolj preko kuharskih knjig, knjig o vzgoji in skrbi za lastno telo.⁷⁴ Teme, ki jih dela obravnavajo, so zares raznovrstne. Rudolph Zacharias Becker v že omenjenem delu *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichte des Dorfs Mildheim: für Junge und Alte beschrieben* obravnava vse - od pravilne prehrane, načinov pravilnega shranjevanja živil, strupenih rastlin, do pomena pitja čiste vode in nevarnosti pitja alkohola, predvsem žganja. Veliko pozornosti posveča tudi vlogi gospodinje in pravilni vzgoji deklet, pomenu čistoče, daje navodila, kako ravnati s ponesrečenci, v posebnem poglavju pa opisuje, kako si podaljšati življenje. Prevod njegovega dela je bil očitno priljubljen tudi med slovenskimi pisci, saj lahko njegove ideje in nasvete nato ponovno zasledimo v delih, kot so *Stoletna praksa devetnajstega stoletja*,⁷⁵ v Slomškovem *Blaže in Nežica v nedeljski šoli*,⁷⁶ pa tudi v poljudnem časopisju, npr. v *Drobtincah*.⁷⁷ Na tak način so ti poduki dosegli najširše sloje prebivalstva, se vtisnili v podzavest vsakega posameznika ter tako brez nasilja in zgolj s socialnim discipliniranjem vplivali na način obnašanja in mišljenja ljudi. Vse bolj se je izpostavljal ideal zdravega, krepkega, vitkega, gibčnega in mladostnega telesa, kar, ne nazadnje, da v naslednjih stoletjih tudi zagon novi veji industrije, ki je začela proizvajati vedno širši izbor izdelkov za osebno nego.⁷⁸

mesecih, pri čemer je dodajal tudi opazke o vremenu in razmerah v okolici, ki so bile podlaga za izbruh posamezne bolezni. Glej: Lipič, *Bolezni Ljubljančanov*, 2007.

73 Muznik, *Goriško podnebje*, 2000.

74 Gadebusch-Bondio, *Diätetik*, str. 994.

75 *Stoletna praksa devetnajstega stoletja od 1801–1901*, 1847.

76 Slomšek, *Blaže in Nežica v nedeljski šoli*, 2006.

77 *Drobtince: učitelam ino učencam, starišam ino otrokam v podvučenje ino za kratek čas*. Celovec [etc.]: Anton Martin Slomšek, 1846–1901.

78 Gadebusch-Bondio, *Diätetik*, str. 995.

Čeprav so danes mnogi prepričani, da je zgodovino pisje v preteklosti precenjevalo vlogo in oblastni monopol absolutističnih držav 17. in 18. stoletja ter njihov vpliv na spremembe v mentaliteti, načinu obnašanja in celo v odnosu do lastnega telesa, pa ne moremo trditi, da do takih poskusov ni prihajalo. Večinoma je resda šlo le za reakcije na aktualne razmere in manj za dolgoročno usmerjene projekte, izdane odredbe pa so bile pogosto tudi brez vsake osnove in celo med seboj nasprotujoče, očitno pa je, da je država poskušala nadzorovati in urejati življenja svojih državljanov s pomočjo odredb in zakonov.⁷⁹ T. i. *Polizey-Ordnungen* naj bi regulirali različne aspekte vsakdanjega življenja ter odnosov med ljudmi. Ti viri so slika razmer takratne družbe, vendar imajo, tako kot večina virov, s katerimi se srečujemo, eno veliko pomanjkljivost, saj praktično ne dajejo podatkov o učinkih in rezultatih takih odredb.⁸⁰

Pionir na tem področju je bil zagotovo Johann Peter Frank. V času Jožefa II.⁸¹ je poskušal uvesti večje število reform na socialnem področju, ki naj bi zagotovile vsesplošno blagostanje.⁸² V svojem delu *System einer vollstandigen medi-*

79 Lindemann, *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, str. 24–27.

80 Lindemann, *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, str. 27–29.

81 Reforme je v Avstriji dejansko začel Gerhard van Swieten v sedemdesetih letih 18. stoletja, ko je imel naziv magister sanitatis Austriae, njegovo delo pa je na začetku 19. stoletja nato nadaljeval in izpopolnil Johann Peter Frank. Do resničnega razvoja javnega zdravstva pa je prišlo šele ob koncu 19. stoletja, predvsem po zaslugi novih znanj in odkritij na področju higiene, bakteriologije in serologije, ki so postale temelj preventive, osveščanja za zdravo življenje ter boja proti nalezljivim boleznim. Leta 1870 je bila sprejeta tudi zakonodaja za področje javnega zdravstva, ki pa ni povsod prinesla enakih rezultatov. Če se je smrtnost zaradi nalezljivih bolezni na Moravskem več kot prepolovila, pa v Istri in Dalmaciji, kljub načelnemu sprejetju, zakona niso implementirali. Zakon je bil po celotni monarhiji dejansko uveljavljen šele leta 1896, ko ga niso izvajali le še na Goriškem. Posebej veliko pozornosti so posvečali boju proti koleri in kozam, skoraj dokončno so uspeli izkoreniniti škrljevske bolezni, ustanavljali so nove bolnišnice, umobolnice in hiralnice, izvajali so sanitetne in komunalne izboljšave ter skrbeli za širjenje najnovejših idej na področju higiene. Avstrija je tako v kratkem času postala ena od najbolj razvitih držav na področju javnega zdravstva, higiene in preventive. V: Lesky, *The Vienna Medical School of the 19th Century*, str. 549–550.

82 Bil je zagovornik Brownove teorije, po kateri zdravje ni bilo več odvisno od pravega ravnovesja telesnih sokov, temveč od uravnoveženosti dražljajev. Odločno je zagovarjal vitalistično medicino, ki je temeljila na patologiji kot nauku o boleznih, povsem pa je zavrnil patologijo telesnih sokov, ki je do takrat prevladovala na dunajski medicinski šoli in je predvidevala predvsem zdravljenje s puščanjem krvi, bljuvanjem in klistiranjem. V:

cinischen Polizey je obdelal praktično vsak aspekt zdravja in medicinske ter bolnišnične oskrbe, od zahtev do izdajanja posebnih dovoljenj za sklepanje zakonske zveze, do nasvetov o vzgoji otrok. Posamezniku in njegovemu razvoju je sledil od maternice do groba ter raziskal vse dejavnike, ki naj bi v času življenja vplivali na zdravje ljudi. V svojem delu se je že zavedal nasprotja med interesom posameznika, ki je želel uživati, dobro jesti, piti in se zabavati, in interesom družbe, ki si je želela zdravega državljana, predvsem pa dobrega in vzdržljivega delavca in vojaka. Pomembno je bilo ljudi voditi do spoznanja, da vsi užitki, ki si jih želijo, ne vodijo do trajne sreče, zato je predlagal brezkompromisne zakonske določbe, ki naj bi ljudi zlepa ali zgrda prisilile k odgovornemu obnašanju. Jasno je definiral tudi vlogo države, ta naj bi posamezniku omogočala življenje v zdravem in neokrnjenem okolju, zdravo prehrano, vsi pa naj bi se podrejali skupnemu dobremu. Čeprav je bila Frankova utopična družba blagostanja težko uresničljiva, pa so njegove ideje imele velik vpliv zlasti v nemško govorečih deželah, v vzhodni Evropi in na območju današnje Italije, povsod torej, kjer so dajali prednost kolektivni moči pred individualizmom. S svojim delom je vplival tudi na Christoph Wilhelma Hufelanda, ta je pravzaprav spodbudil higiensko revolucijo v 19. stoletju in navdahnil številne avtorje priročnikov, pratik in poljudnih spisov, ki so njegove ideje prevzeli in nato razširili po celotni Evropi pa tudi širše.⁸³ Avstrijski javni zdravstveni sistem je bil v prvih treh desetletjih 19. stoletja povsem zaznamovan s Frankovo doktrino in z njegovim birokratsko in pedantno določenim sistemom. Vključeval je množico različnih medicinskih profilov, od primarijev in dvornih zdravnikov do lokalnih in mestnih fizikov, kirurgov in batic, ki so se vsi morali ravnati po enakih

Lesky, *The Vienna Medical School of the 19th Century*, str. 8–9. Njegovo delo je nadaljeval in pomembno nadgradil Ernst Benjamin Gottlieb Hebenstreit, ki je svoje teorije predstavil v delu *Lehrsätze der medicinischen Polizeywissenschaft*. Več o tem glej: Payer, *Der Gestank von Wien*, str. 24–28.

83 Bynum, *Science and the practice of medicine in the nineteenth century*, str. 56–59.

zakonskih navodilih.⁸⁴ Ideje o odgovornosti do samega sebe in do družbe, o pomenu odrekanja užitkom in samonadzoru, ki se pojavijo že pri Franku, so navsezadnje vodilne ideje Hufelandove *Makrobiotike*.⁸⁵ Med seboj pa se razlikujeta: če je Hufeland zagovarjal samoodgovornost in samodisciplino, je Frank zahteval, da država zdravstvene in higienske reforme vpelje z discipliniranjem, z zakoni in prisilo, predvidel pa je celo sankcioniranje.⁸⁶

84 Lesky, *The Vienna Medical School of the 19th Century*, str. 92.

85 Bynum, *Science and the practice of medicine in the nineteenth century*, str. 56–59.

86 Brumec, *Kratka zgodovina medicine*, str. 59.

**VPLIV OKOLJA NA
ZDRAVJE IN DOLGO
ŽIVLJENJE**

Znanstveno raziskovanje zdravja in bolezni je dolgo temeljilo predvsem na gradivu, ki je nastalo v času industrijske revolucije in postopnega procesa demokratizacije zahodne družbe, predvsem v Veliki Britaniji, Franciji ter nekoliko pozneje tudi v nemško govorečih deželah in ZDA. V tem obdobju so začele nastajati uradne statistike o epidemijah, o njihovi geografski razširjenosti ter njihovem vplivu na različne družbene sloje, o poklicnih boleznih, o vplivu življenjskih razmer na zdravje ljudi, o razširjenosti duševnih bolezni, odvisnosti od različnih substanc itd. Kljub temu, da je šlo večinoma zgolj za zbiranje suhoparnih podatkov, pa so ti izjemno koristni za ustvarjanje slike razmer v družbi.⁸⁷ Čeprav je še v obdobju razsvetljenstva in pred industrijsko revolucijo na podeželju živelo celo več kot 90 odstotkov celotnega prebivalstva,⁸⁸ so raziskave, prav zaradi strukture virov, ki so zgodovinarju na voljo, večkrat omejene na urbano okolje; zasebne sfere, bivanjske razmere in način življenja na podeželju pa ostajajo večkrat pomanjkljivo obdelane. Celo v mestih vse kategorije prebivalstva niso enakovredno prikazane, saj je zaradi množice virov veliko lažje preučevati zdravstveno stanje in bivanjske razmere ter družbene in higienske reforme, za katere si je prizadeval meščanski srednji sloj, kot način razmišljanja in delovanja anonimne množice, ki je prebivala v mestnih slumih in za seboj ni pustila večjih sledi.⁸⁹ Gre namreč za poskus prevzgoje, discipliniranja in poenotenja načina razmišljanja, obnašanja in čustvovanja znotraj meščanskega sloja, nato pa tudi za poskus vplivanja na nižje sloje, njihov način življenja in bivanjsko okolje, ki so ga meščani dojemali kot neustreznega, nemoralnega in nevarnega, skratka kontaminiranega za zdravje celotne okolice ter celo za prihodnost naroda in domovine.

Že v razsvetljenstvu se je namreč utrdilo prepričanje, da je bolezni mogoče vsaj preprečevati, če ne že v celoti zdraviti z neposrednimi posegi in asanacijo okolja, v katerem je posameznik prebival. To je bilo v popolnem nasprotju z vdanostjo v usodo,

87 Siegrist, *The Social Causation of Health and Illness*, str. 102.

88 Štih, »Kmečko prebivalstvo v grofijah Goriška in Gradiščanska je sicer delavno, vendar zelo revno ...«, str. 320.

89 Perrot, *Introduzione*, str. 6.

ki je dejansko obstajala že od antike naprej, ko so sicer poskušali zdraviti posameznika, v preprečevanje epidemij pa niso verjeli. Natančne študije okolja, vremena in drugih naravnih pojavov, ki so začele izhajati v obliki medicinskih topografij, so služile kot del preventivne kampanje, kažejo pa tudi na dejstvo, da se je zavedanje o povezavi med zdravjem ljudi in okoljem, v katerem prebivajo, že povsem utrdilo.⁹⁰ Pred pojavom zavedanja o osebni odgovornosti za lastno zdravje, moralo ter napredek celotne skupnosti je prevladovala teorija o miazmah, ki naj bi se nahajale v okolici, grozile človeku in neposredno povzročale bolezni.⁹¹ Temeljila je na Hipokratovih in Galenovih pogledih na zdravje in medicino ter razloge za pojav epidemij pripisovala zaudarjajočim vonjem in škodljivim izparinam, ki so se širili iz močvirij in obdajali razpadajoče organske snovi. Teorija se je ohranila vse do 19. stoletja in imela, kljub svoji napačnosti, kar nekaj pozitivnih posledic na organiziranost življenja v skupnosti. Prispevala je namreč k začetku skrbi za čistočo mest, novemu zavedanju o pomenu pravilnega odlaganja smeti, izgradnji kanalizacijskega omrežja in sistema oskrbe z vodo, kar naj bi vse pomagalo odstraniti poguben smrad.⁹² Pod njenim vplivom so vzroke za pojav bolezni začeli iskati izven samega organizma ter jih pripisovali neposrednemu okolju.⁹³ Odkritje mikrobov in njihove vloge pri širjenju epidemij pa je bilo dokončen dokaz o pomenu izgradnje vsaj osnovnega kanalizacijskega in vodovodnega omrežja. Infrastruktura, ki jo je bilo potrebno zgraditi, je predstavljala velik finančni zalogaj, pri čemer so največkrat dajali prednost izgradnji vodovodov, saj je bilo pitno vodo veliko lažje tržiti kot urejen kanalizacijski sistem, občutek napredka je bil med ljudmi takojšen, oblasti, ki so izpeljale tako finančno zahteven projekt, pa so od tega imele tudi neposredne koristi, saj se je skrb za zdravje prebivalstva pogosto pomešala z manj plemenitimi, ekonomskimi interesi.⁹⁴

90 Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, str. 220.

91 Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, str. 216.

92 Crawford, *Deadly companions*, str. 163–164.

93 Lindemann, *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*, str. 272. Glej tudi: Sorcinelli, *Storia sociale dell'acqua*, str. 123.

94 Sorcinelli, *Storia sociale dell'acqua*, str. 92–97.

ČISTOČA POSTANE JAVNI INTERES

Zdravje prebivalstva je postalo interesno področje države. S tem, ko je človek postal predmet skrbi, pa so se ustvarili tudi temelji zdravstvenih politik posameznih držav. S spoznanjem, da lahko narava in okolje človeku škodita, da sta njegova potencialna sovražnika, se je rodilo tudi prepričanje, da ju je potrebno izboljšati, asanirati in prikrojiti. Predvsem po zaslugi takrat prevladujoče teorije o miazmah se je pojavil strah pred onesnaženim zrakom, stoječimi vodami in drugo nesnago, ki je ležala na mestnih in vaških ulicah. Pozornost so začeli usmerjati v higieno mest, vzdrževanje čistoče ulic, čistoče vodotokov in odplak, izsuševanje močvirij, izgradnjo kanalizacijskih in vodovodnih omrežij, uveljavilo pa se je tudi prepričanje, da lahko zrak onesnažijo tudi ljudje, posebno če živijo v natrpanih, zatohlih sobah brez prave svetlobe in možnosti zračenja. Državne institucije, predvsem bolnišnice, najdenišnice in vojašnice, so postale kraji, kjer so preizkušali nove teorije v praksi.⁹⁵ Higienizacija tako sprva ni pomenila razvoja in prevzgoje ljudstva na področju osebne higiene, ampak povečan nadzor nad urejanjem, čiščenjem in razsmrajanjem javnega prostora, posegi

95 Zare, *Medizinalpolizei*, str. 294–295.

v telo posameznika pa so se sprva začeli prav v institucijah, kjer je lahko država izvajala neomejen nadzor in oblast, torej v vojski, bolnišnicah in zaporih.⁹⁶ Higieniki so pozornost usmerjali zlasti v natrpanost in prenaseljenost, zato so se sprva največ ukvarjali z življenjskimi razmerami v vojaških šotorih, na ladjah, v bolnišnicah in v zaporih, približno pol stoletja pozneje pa se je njihova pozornost preusmerila na bivališča kmetov in delavcev. Pravila, ki so sprva veljala zgolj v javnih prostorih, so nato prenesli še na področje zasebnosti in intimne.⁹⁷

Stanovanje je namreč veljalo, poleg prehrane in obleke, za eno od treh osnovnih komponent, ki so determinirale človekovo bivanje. V želji po doseganju vsesplošnega napredka in po socialnem discipliniranju posameznika so asanacijska dela, ki naj bi se sicer sprva ustavila pred pragom hiš, neizogibno začela posegati tudi v intimno področje človeškega domovanja. Higieniki so se namreč vse bolj zavedali, da so s popravilom cest, fasad in greznic naredili šele prvi korak v napredku.⁹⁸ Čiščenje ulic, preskrba s čisto pitno vodo, kanalizacijsko omrežje in regulacija mestnih četrti so bili tako šele začetek zagotavljanja bolj zdravega bivalnega okolja, kar pa vsekakor ni več zadostovalo.⁹⁹ Pozornost so začeli vse bolj odločno usmerjati v zanemarjena, prenapolnjena, temačna in vlažna prebivališča najrevnejšega prebivalstva, ki naj bi bila pravo leglo epidemij.¹⁰⁰

Zaradi množičnega priseljevanja v mesta so bili ljudje iz najnižjega sloja prisiljeni prebivati v različnih zasilnih prebivališčih. Pravih rešitev, ki bi zmanjšale pritisk prebivalstva na industrijska središča, niso našli, zato je vse več prebivalstva živelo

96 Daniel, *Der unaufhaltsame Aufstieg des sauberen Individuums*, str. 45.

97 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 150.

98 Asanacija, ki naj bi pomenila »izboljšanje in ureditev slabega stanja v dobro, zdravo stanje«, je sicer predvidevala regulacijo rek, melioracijo polj, ureditev cest, ureditev preskrbe z zdravo pitno vodo, ureditev odstranjevanja smeti ter človeških in živalskih izločkov, ureditev zdravih bivalnih razmer, zagotavljanje zdravih delovnih pogojev, skrb za zdravo prehrano, osveščanje o pomenu nege telesa in zdravega življenja nasploh, osveščanje o škodljivih razvadah ter organiziranje zdravniške oskrbe. Več o tem glej: Pirc, *Asanacija naselja*, str. 8–9.

99 Več o tem glej: Grotjahn, *Die hygienische Forderung*, 163–186.

100 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 47.

v neugodnih življenjskih razmerah.¹⁰¹ Podstrešna stanovanja so bila problematična zaradi ekstremnih temperaturnih nihanj,¹⁰² v kletnih pa so bile velike težave z vlago in pomanjkanjem svetlobe, poleg tega pa je bilo v njih tudi povsem nemogoče zagotoviti kanalizacijo, zaradi česar so bili še bolj izpostavljeni tifusu in koleri.¹⁰³ Posledice za zdravje meščanov je imelo tudi industrijsko onesnaževanje in prebivanje v bližini industrijskih in obrtnih obratov ter odlagališč odpadkov.¹⁰⁴ Onesnaževanje zraka in vode z industrijskimi izpusti je bilo sicer očitno, vendar so le redki avtorji poskušali dvigniti zavest o tej problematiki.¹⁰⁵

Ob koncu 19. stoletja so se sicer uveljavili minimalni standardi bivanjskih površin in prostornine zraka, ki naj bi bili na voljo vsakemu posamezniku, vendar so ostali zgolj mrtva črka na papirju.¹⁰⁶ Idealno stanovanje naj bi bilo »suho, toplo, zračno, svitlo, prostorno in snažno«,¹⁰⁷ prav vsako stanovanje, v mestu in na deželi, naj bi imelo vsaj kuhinjo, sobo, spalnico, eno ali dve shrambi za oblačila in druge pripomočke, stranišče ter ustrezno število sob za otroke. Če k temu prištejemo še minimalno višino sob od 2,60 do 3 metrov, je to že predstavljalo standard, ki si ga velika večina ni mogla privoščiti.¹⁰⁸ Kakršnokoli lastno

stanovanje je ostajalo povsem izven dosega povprečnega delavca.¹⁰⁹

Kmalu se je izkazalo, da je popravljati napake, ki so bile vsem na očeh, precej lažje, kot ljudi prisiliti v spremembe za njihovimi štirimi zidovi. Brezbrižnost prebivalstva, ki se je izkazala za glavno oviro napredka, je bila namreč brezmejna. Kazni za tiste, ki so kršili nova pravila obnašanja, so bile neuspešne, če ni obenem prišlo tudi do spremembe v načinu razmišljanja, za kar pa je bil potreben čas, saj se ljudje na številne novosti niso mogli navaditi kar čez noč.¹¹⁰ Katastrofalnih razmer so se sčasoma privadili, ali pa so bili nanje navajeni že od rojstva, zato se niso posebej razburjali nad stanjem, ki se je sicer »mislečemu človeku studilo«. ¹¹¹ Iz arhivskega gradiva je sicer razvidno, da so obstajali posamezniki, ki so jih nevzdržne razmere motile in so se obračali na mestne oblasti ter zahtevali odpravo pomanjkljivosti, vendar so njihove tožbe pogosto ostajale glas vpijočega v puščavi.¹¹² Higienške razmere celotne okolice je lahko pokvaril že en sam brezbrizen in zanikrn stanovalec, včasih pa so sosede drug drugemu iz zavisti in zlobe tudi načrtno preprečevali vsak poskus izboljšave razmer¹¹³ in si namenoma nagajali.¹¹⁴ Goriški mestni fizik Aarone Luzzatto v triletnem poročilu o razmerah v Gorici tako resignirano ugotavlja, da se v mestu še vedno nahajajo hiše, kjer dvorišč ne počistijo niti enkrat na leto ter da se iz leta v leto ponavljajo iste

101 Grotjahn, *Die hygienische Forderung*, str. 166.

102 Razmere v takih stanovanjih lepo slika poročilo iz leta 1905. Obravnava problematiko osmih podstrešnih stanovanj, ki so nastala v »dvoriščnem krilu bivše Nušakove vojašnice na bregu pred konjušnico«. Po štiri stanovanja skupaj so imela zgolj ene, »primitivne« stopnice, v stanovanjih so bile postavljene povsem neustrezne železne peči, ki niso pravilno odvajale dima, predstavljale pa so tudi veliko nevarnost požara. Sobe so obenem služile tudi za kuhinje, v vsaki pa je bilo postavljenih od štiri do šest postelj. Popsod sta vladala nered in nesnaga. Prebivalci so v teh bivalnih prostorih sušili perilo, shranjevali krompir, drva in premog, veliko nadlogo pa so v teh vlažnih in nezdravih stanovanjih predstavljale tudi stenice, miši in podgane. Glej: SI ZAL, LJU 489, t. e. 1266, a. e. 36539.

103 Tommasi-Crudeli, *Le abitazioni del popolo nelle grandi città*, str. 14–17. Glej tudi npr: Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 67–68.

104 De Castro, *Igiene del corpo umano*, str. 143.

105 Apollonio, *L'igiene, ossia La vera medicina popolare*, str. 91. Problema se tudi oblasti večinoma niso zavedale. Rešitve, ki so jih na tem področju sprejemale, so bile pogosto pomanjkljive in so probleme bolj prikrivale, kot pa reševale. Ljubljanski tovarni lepila so tako ukazali, naj svoje odpadne vode spelje po ceveh v Ljubljano, namesto da dopušča pronicanje v zemljo. Glej: SI ZAL, LJU 489, Reg I, t. e. 1266, a. e. 14032 in SI ZAL, LJU 489, Reg I, t. e. 1266, a. e. 8171.

106 Perrot, *Modi di abitare*, str. 249.

107 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 22.

108 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 30.

109 Perrot, *Modi di abitare*, str. 250.

110 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 53.

111 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 37.

112 V anonimnem pismu mestnemu zdravstvenemu svetu, pod katerega se je podpisalo »več davkoplacovalcev«, lahko preberemo, da je ljudi motil smrad po urinu, ki se je širil okoli katoliškega doma, pravega ukrepanja pa ni bilo, saj je gostilničar očitno imel prave povezave in več pravic kot okoliški prebivalci. Glej: SI ZAL, LJU 489, Reg I, t. e. 1266, a. e. 371. O težavah, ki jih je stanovalcem povzročal brezbrizen sosed, glej tudi SI ZAL, LJU 489, Reg I, t. e. 1266, a. e. 8176.

113 SI ARS, AS 134, t. e. 183, a. e. 1142, št. 1177.

114 V arhivskem gradivu pogosto naletimo na primere sosedskega nagajanja, kot sta metanje gnoja pred sosedova vrata in namerno onesnaževanje sosedovega dvorišča z gnojnico. Glej: SI ARS, AS 133, t. e. 217, a. e. 7623 in SI ARS, AS 137, t. e. 801, a. e. 4268. Naletimo pa lahko tudi na primere, ko so človeško blato uporabljali kot »orožje« za obračunavanja med sptima zakoncema. Glej SI ARS, AS 137, t. e. 824, a. e. 1520.

kršitve, kar kaže na dejstvo, da kljub trudu oblasti ne dosegajo zelenega napredka. Ljudstvo nikakor ni želelo spoznati pomena pravilnega ravnanja za lastno zdravje, zgolj s prisilo pa pravih rezultatov ni bilo mogoče doseči.¹¹⁵ Pomanjkanje sredstev in revščina sta bila tako pogosto zgolj krinka za nemarnost in zanikrnost in celo skopost, kar pa so bili grehi, ki jih je narava vedno znala kaznovati.¹¹⁶

Počasna gradnja infrastrukture je bila zagotovo povezana s tem, da si ljudje modernizacije preprosto niso želeli. Razvoj sta sicer zagotovo ovirala tudi cena in zahtevnost potrebnih investicij, saj modernih kopalnic in angleških stranišč z izplakovanjem pač ni bilo mogoče urediti brez vodovodnega in kanalizacijskega omrežja, prav tako usodno pa je bilo tudi pomanjkanje zavedanja o pomenu in potrebnosti komunalne infrastrukture ter tudi kopalnic in stranišč.¹¹⁷ Kopalnice in kopeli pač niso bile nekaj, za kar bi bili pripravljeni trošiti svoj denar. Zlasti med revnejšimi sloji je še vedno obstajalo trdno prepričanje, da je umivanje tvegano, da se je med kopanjem mogoče zlahka prehladiti ali celo stakniti kakšno okužbo, obisk javnih kopalnišč pa je pogosto veljal tudi za moralno sporno dejanje.¹¹⁸ Nova higienska pravila so pogosto trčila ob stara prepričanja in predsodke, širjenje zavesti o pomenu telesne higiene pa je pogosto zavirala tudi Cerkev s svojim moralnim naukom.¹¹⁹

Oblasti so se ves čas gibale na tanki liniji med javnim interesom in pravico posameznika, da živi, kakor želi in kjer hoče, pri čemer so se vse pogosteje odločale za restriktivno politiko in discipliniranje s prisilo, saj je prevzgoja drugače potekala prepočasi.¹²⁰ Država si je namreč obetala posredni in neposredni dobiček, ki naj bi ga dosegla z izboljšanjem bivanjskih razmer

in s tem povezanega zdravstvenega stanja najrevnejših slojev.¹²¹ Ideje, kako to doseči, so se precej razlikovale: od poskusov osveščanja in prevzgoje na eni strani, do skrajnih idej, ki so predvidevale odstranitev določenega števila stavb, da bi ostalim zagotovili bolj zdrave življenjske razmere, ter celo rušenje celih četrti in preseljevanje ljudi z dekretom.¹²² Slednje so do določene mere celo izvajali, saj je mestni magistrat imel pravico razglasiti določeno stanovanje za neprimerno za bivanje in ukazati njegovo izpraznitev. Lastniki, ki so redko živeli v tako zanikrnih razmerah, so ob tem utrpeli zgolj finančne posledice. Resnične žrtve so bili najemniki, ki so nenadoma ostali na cesti, zaradi česar ne preseneča, da so se inšpekcijskim pregledom tudi upirali.¹²³

Potem ko je postala naloga mestnih fizikov¹²⁴ tudi nadzovanje hiš in notranjosti stanovanj,¹²⁵ so oblasti leto za letom pošiljale po mestih komisije, ki so pregledovale higienske razmere v bivališčih in njihovi neposredni okolici. Te so se nato srečevale z nasprotovanji na vsakem koraku in neverjetno veliko truda je bilo potrebnega, da so lastnike stavb prisilili k najmanjšim izboljšavam. Že zamenjava porodne odtocene cevi ali lesenega in gnilega odtoka iz stranišča sta izzvali odpor, in to kljub temu, da so fekalije, odpadne vode in smrad pogosto pronicali celo skozi zidove spalnic in ogrožali zdravje celotnih družin. Na hišne posestnike je bilo še težje izvajati pritisk, saj so bili najemniki, ki so živeli v takih zanikrnih razmerah, pogosto zadovoljni z njihovim stanjem in so se največkrat postavili na

121 Sorcinelli, *Miseria e malattie nel XIX secolo*, str. 75.

122 Cimmino, *Compendio d'igiene ad uso degli studenti*, str. 493–494. Na Slovenskem si je Ivo Pirc odkrito prizadeval, da bi oblast v skrajnih primerih zanemarjenosti in degradacije imela pravico evakuirati stanovalce in izvesti prisilno asanacijo stavb. Glej: Pirc, *Asanacija naselja*, str. 44.

123 SI ZAL, LJU 489, Reg I, t. e. 1266, a. e. 533.

124 Mestni fiziki so sicer obstajali že od 16. stoletja, vendar so vse do sprejema splošne zdravstvene zakonodaje v habsburški monarhiji leta 1770 opravljali samo zdravniško službo. Šele po sprejemu ustreznih mestnih statutov so začeli skrbeti tudi za higienske in sanitetne razmere na območju posameznega mesta. Glej: Šega, *Kjer sta doma red in čistoča*, ni treba zdravnika, str. 26–27.

125 V Ljubljani je ta odločba stopila v veljavo v januarjem 1875. Glej: Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 49.

115 Luzzatto, *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per il triennio 1891–1892–1893*, str. 19.

116 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 23.

117 Kačičnik Gabrič, Serilnik – preprost izraz za stranišče, str. 19.

118 Ashenburg, *Clean*, str. 176.

119 Kačičnik Gabrič, Serilnik – preprost izraz za stranišče, str. 14.

120 Tommasi-Crudeli, *Le abitazioni del popolo nelle grandi città*, str. 14–17. Glej tudi npr: Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 44–47.

stran lastnika in ne mestnih oblasti, bali so se namreč povišanja najemnine. Navadno je zalegla šele grožnja z zaplembo nepremičnine.¹²⁶

Stanovalci so bili do smradu preprosto brezbrizni in zdi se, kot da ga sčasoma sploh niso zaznavali več, prav tako pa se niso zmenili za posledice razmer, v katerih so živeli.¹²⁷ Visoki morbiteta in mortaliteta sta bili tako tesno povezani z nevestnostjo in neodgovornostjo vsakega posameznika, ki je s svojim ravnanjem škodil celotni skupnosti. Prebivalci so bili večinoma ravnodušni in navadno niso cenili truda, ki so ga oblastniki vlagali v izboljšavo razmer. Inženirji in zdravniki so tako z vso resnostjo opravljali inšpekcijske preglede greznic, odtokov, stranišč in gnojnih jam, kar seveda ni bilo posebej prijetno, ljudje pa so nato njihove ugotovitve preprosto prezrli, namesto da bi že ob prvem »namigu na nepravilnost s hvaležnostjo prevzeli navodila in takoj ubogali.«¹²⁸ Na slabe bivanjske razmere so bili navajeni že od otroštva naprej in so jih pogosto sprejemali kot nekaj samoumevnega in kot usodo, ki jim je bila pač dodeljena in proti kateri se ni smiselno upirati.¹²⁹

Glavni motiv za poskuse sanacije bivanjskih in stanovanjskih razmer, ki naj bi jih izvajali na vseh nivojih države, ni bil posebej človekoljubne narave, saj so oblasti razmišljale predvsem o lastnih interesih. Že prva poročila, ki so jih sestavljali v času Marije Terezije za potrebe uvedbe naborniškega sistema vojske, so podajala predloge za sanacijo slabih razmer. Vojska, ki se je ob tem zelo aktivno angažirala, seveda ni zasledovala humanitarnih ciljev, ampak je želela ustvariti čim bolj motiviranega državljana, ki bo dober branilec lastnih pravic, obenem pa tudi domovine. Že zelo zgodaj je namreč prevladalo prepričanje, da bo izboljšanje bivanjskih razmer prineslo tudi povečano motivacijo za delo, povečalo storilnost

in pripravljenost za vojaško službo.¹³⁰ Mestne oblasti, ki so se aktivno angažirale zlasti ob koncu 19. stoletja, so si obetale tudi finančni učinek. Izboljšanje življenjskih razmer naj bi vodilo v zmanjšanje obolevnosti in s tem omogočalo neposredne prihranke, saj je zagotavljanje zdravstvene oskrbe in zdravljenje v bolnišnicah predstavljalo velik strošek za vsako mesto. Poleg tega bi ljudje, ki bi manj zbolevali in manj izostajali z delovnih mest, lahko bolje skrbeli za svoje domove in potomce. S prihranjenim denarjem bi si mesta ustvarila pomemben fond za investicije na področju komunalne infrastrukture, dobiček pa bi lahko porabljal tudi za druge potrebe.¹³¹

Skrb za skupno dobro in vzdrževanje higienskih razmer je tako vse bolj postajala tudi naloga države. Reševanje stanovanjskega in bivanjskega vprašanja nasploh je namreč vse bolj presegalo okvire higienske problematike in postajalo eno od najpomembnejših vprašanj v »modernem socialnem življenju.«¹³² Uveljavljala se je potreba po konstantnem delovanju na področju javnega zdravstva, saj se je izkazalo, da so vsi ukrepi, ki so jih sprejemali, ob izbruhih epidemij neuspešni. Preventiva je bila uspešna le, če so jo izvajali stalno, skozi daljša časovna obdobja, potrebno pa je bilo izvesti tudi večje investicije v komunalno omrežje, kar je seveda zahtevalo čas in sredstva. Le z usklajenim izvajanjem asanacijskih projektov v zasebnih bivališčih, preurejanjem zanemarjenih sosesk, boljšo dostopnostjo do zdravstvenih storitev in osveščanjem ljudstva o pomenu higiene in privzganjanjem vsaj osnovnih higienskih navad je bilo mogoče upati na vsaj minimalne premike tudi med najrevnejšim prebivalstvom.¹³³

126 Luzzatto, *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1899*, str. 5.

127 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 45. Glej tudi Studen, *Ko zabolijo nosnice*, str. 173–186.

128 Luzzatto, *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1899*, str. 6.

129 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 46.

130 Štih, »Kmečko prebivalstvo v grofijah Goriška in Gradiščanska je sicer delavno, vendar zelo revno...«, str. 323–324.

131 Buzzi, *Processi verbali*, str. 56–57.

132 Pirc, *Čitanka o higijeni*, str. 180–181.

133 Sorcinelli, *Miseria e malattie nel XIX secolo*, str. 71.

SMRAD – VONJ PO REVŠČINI IN DEGRADACIJI

V človeški zavesti obstaja arhetipska povezava med slabim, pokvarjenim in grešnim ter umazanim in smrdljivim ter med čistočo, čistostjo in krepostjo,¹³⁴ zato ne preseneča, da je smrad vseskozi zanimal tudi moraliste, saj je veljalo prepričanje, da je z nosom mogoče zaznati človeško degradacijo in razkroj ter ne nazadnje greh. V krščanski tradiciji so smrad, zlo in greh povsem sovpadali s podobo pekla, ki so ga verski dostojanstveniki pogosto prikazovali kot brezno, ki sega do središča zemlje in v katerem so padle duše deležne večne pogube v plamenih in obdane z bestialnimi vonji. Vzporednice med peklom ter gnojnimi jamami, greznicami in mestnimi kloakami so se tako ponujale same po sebi, kar je pomenilo, da smrad ni le dokaz slabih higienskih razmer in neustrezne komunalne ureditve, temveč predvsem dokaz o degeneriranosti, manjvrednosti in grešnosti širokih ljudskih množic in proletariata.¹³⁵ Progresivna degeneracija, ki naj bi slabšala genski material in postopoma uničevala narod, je veljala za grožnjo epidemije ali celo za več kot to, saj se je pokvarjen genski material prenašal iz roda v rod in zastrupljal tudi prihodnje rodove. Verski in moralni vidik je

134 Ashenburg, *Clean*, str. 8 in str. 142–143. Glej tudi: Cohen, Introduction, str. IX–X.

135 Camporesi, Introduzione: odori e sapori, str. XII.

tako problematiziral smrad, še preden so neumita in zajedavcev polna telesa, pomanjkanje osnovne komunalne ureditve in strah pred miazmi dejansko postali političen in socialni problem.¹³⁶ Ne glede na nedvoumne povezave med smradom in peklenskimi mukami, sta prav stroga krščanska morala in demoniziranje vsakega stika s človeškim telesom, pa čeprav v higienske namene, povzročili propad vseh do tedaj uveljavljenih higienskih praks, vonj po telesnih izločkih pa je bil velikokrat tudi vonj svetosti.¹³⁷ Bernardino Ramazzini celo resignirano ugotavlja, da sta umazano telo in krščanstvo pravzaprav neločljivo povezana. Krščanstvo naj bi se namreč tako osredotočalo na stanje duha in duše, da je povsem zanemarilo vlogo telesa, kopeli pa potisnilo v pozabo ter medicino tako prikrajšalo za eno najbolj učinkovitih sredstev za boj proti širjenju bolezni: čistočo.¹³⁸ Besedišče, ki je povezovalo telesni, moralni in verski vidik čistoče in umazanije, se je obdržalo vse do 19. stoletja. Grožnja, ki so jo predstavljala rastoča mesta, ni bila zgolj fizična. Smrad, umazanija in epidemije so postali simboli za zlo, ki je presegalo verske koncepte.¹³⁹ Razglabljanja o čistoči, higieni in čistosti v 19. stoletju postanejo tudi izhodišče ravnim teorijam. V zahodni civilizaciji je namreč trdno ukoreninjena predstava o povezavi med belino in čistočo, vse, kar je bilo temno, pa je simboliziralo greh in umazanijo. Strah pred degeneracijo je postal temelj evgenike in podlaga pogromom proti različnim skupinam prebivalstva v 20. stoletju.¹⁴⁰

Pokvarjen zrak in smrad sta veljala za najbolj problematična, saj naj bi bila izvor bolezni in sredstvo za njihovo razširjanje.¹⁴¹

136 Camporesi, Introduzione: odori e sapori, str. XVI–XV.

137 O tem priča kar nekaj primerov iz življenja svetnikov: sv. Neža, ki je ob svoji mučniški smrti štela trinajst let, svojega telesa nikoli prej ni »skrunila« z vodo, za sv. Katarino Siensko je bilo izogibanje vodi del žrtvovanja Bogu. Poleg tega je bila umazano vodo, kot obliko pokora pa je izvajala tudi zadrževanje urina in blata, podoben odnos do umivanja pa je imel tudi sv. Frančišek Asiški. Več o tem glej: Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 21–23.

138 Camporesi, Introduzione: odori e sapori, str. LI–LII. O dvoumнем odnosu krščanske Cerkve do čistoče, umivanja in kopeli glej tudi: Wright, *La civiltà in bagno*, str. 45–46.

139 Cohen, Introduction, str. XIX.

140 Cohen, Introduction, str. XVI.

141 Lindemann, *Medicine and Society in Early Modern Europe*, str. 222. O začetkih problematiziranja smradu glej tudi: Gleichmann, Die Verhäuslichung körperlicher Verrichtungen, str. 60–61.

Strah, ki so ga zaudarjajoči vonji vzbujali, je v 18. stoletju spodbudil množico reform, kot so selitev pokopališč na obrobja ali celo izven mest, širitev ulic in cest ter celo rušenje stavb, če je bilo to potrebno za boljšo cirkulacijo zraka.¹⁴² Če jih je še na začetku 19. stoletja skrbel predvsem vonj, ki je puhtel iz zemlje, stoječih voda, pokopališč in izločkov, se je pozornost nato preusmerila na umazane in smrdeče ljudske množice, kar je pomenilo odklon od neohipokratskih temeljnih principov, ki so poudarjali predvsem pomen topografije, značilnosti terena in podnebja. Nadzor nad javnim prostorom in prizadevanje za čistejše, širše in svetlejša ulice torej nista več zadostovala, saj je bilo potrebno vzpostaviti tudi nadzor nad tistim segmentom življenja, ki se je odvijal prikrit očem javnosti. Vonj revščine, reveža in njegove temačne, vlažne in borne luknje je namreč lahko okužil še tako reguliran in asaniran javni prostor ter s tem povsem izničil ves trud oblasti in higienikov.¹⁴³ Revščina je v 19. stoletju postala neposredna grožnja, saj naj bi bili prav najnižji sloji glavni krivci za izbruhe epidemij kolere v prvi polovici stoletja ter glavni prenašalci smrtonosnih okužb, ki pa so nato svoj davek zahtevale tudi med meščanstvom in privilegiranimi sloji. Jasno je postalo, da meščanstvo ne more biti izoliran otok sredi družbe, ki se lahko zavaruje pred zunanjim svetom s sledenjem lastnim normam in pravilom. Za doseganje zelenih ciljev je bila nujna prevzgoja širših slojev prebivalstva. Na vsak način, tudi s prisilo, je bilo treba spremeniti navade in življenjski stil najbolj deprivilegiranih, izboljšati njihovo zdravstveno stanje in bivanjske razmere, da bi zaščitili celotno skupnost.¹⁴⁴ Kulturno in higiensko zaostala območja so lahko meščane ogrožala, tudi če so bila zelo oddaljena. Nevarnost je bila še toliko bolj grozeča zato, ker je bila nevidna: nalezljive bolezni, ki so se širile povsod,

142 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 203–204.

143 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 204–205 in str. 327. Glej tudi Studen, Za zdravje je potrebna snažnost, str. 23.

144 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 215. Najočitnejši poseg v telo posameznika z namenom zaščititi celo skupnost, je bila uvedba obveznega cepljenja. Več o tem glej: Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 219–222.

kjer so bili ljudje pregosto naseljeni in prisiljeni živeti zanikrno, so se namreč širile tudi z mrčesom, okužena muha pa je lahko preletela tudi do dvajset kilometrov in zasejala smrt vzornemu, čistemu in nič hudega slutečemu meščanu.¹⁴⁵

Odpor, prezir in zaničevanje revežev, delavcev in pripadnikov najnižjih slojev prebivalstva na splošno so postali stalnica 19. stoletja. Pripisovali so jim nevednost, vraževerje, prostaško in nizkotno vedenje, nemoralnost in izprijenost, ki naj bi neposredno ogrožali meščana, njegov način življenja in njegove vrednote. Usodna je bila predvsem njihova globoka nepripravljenost na spremembe, zaradi katere so jih obravnavali kot barbarska bitja na nižji razvojni stopnji.¹⁴⁶ Poskusi discipliniranja telesa in dokončne prevlade meščanskih vrednot, ki jih Michel Foucault postavlja na konec 19. stoletja, so imeli jasen cilj: reformirati celotno socialno telo preko izboljšanja življenjskih razmer revežev. Reforme naj bi posegale na različna področja: moralo, higieno, alkoholizen in druge razvade, socialne bolezni, kot sta sifilis in tuberkuloza, osnova vsemu pa naj bi bila prav sanacija bivanjskih razmer.¹⁴⁷ Higiiena in zdravje celotnega mesta torej nista bila nič drugega kot vsota zdravstvenih in higienskih razmer v posameznih zasebnih bivališčih.¹⁴⁸ K reformam je bilo potrebno pritegniti vse družbene sloje in ne dopuščati več delitev. Mestnemu proletariatu je bilo potrebno zagotoviti zdrava in poceni stanovanja, primerno plačilo, s katerim je bilo mogoče vzdrževati vsaj minimalen življenjski standard, nadzorovati delovne razmere v tovarnah, nadzorovati higienske razmere v šolah, bolnišnicah in drugih javnih ustanovah ter krepiti zavest, da sta zdravje in blagostanje višjega, privilegiranelega družbenega sloja, neposredno odvisna od bivanjskih razmer najnižjega sloja prebivalstva. Pogosto so veljale za žarišča nalezljivih bolezni, ki po izbruhu niso več izbirale svojih žrtev in so smrt prinašale revnim in bogatim.¹⁴⁹

145 *Zdravje: priloga Prerodu*. Nekaj o grizi, 1, 1. 8. 1925, št. 8, str. 122–123.

146 Guerrand, *Spazi privati*, str. 258.

147 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 13.

148 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 204–205 in str. 327.

149 Braulin, *La questione sanitaria nella Trieste di fine '800*, str. 115–116.

Še ob koncu 18. stoletja ni bilo prave razlike med vonjem revežev in vonjem privilegiranih slojev. Zaudarjala je množica, ljudje, ki so bili prisiljeni živeti skupaj v majhnem prostoru v bolnišnicah, zaporih in kasarnah, ne glede na socialni status.¹⁵⁰ V preveliki množici ljudi se zrak ni mogel obnavljati, prevelika natrpanost pa je povzročala tudi dvig temperature in vlažnosti, da vonja, ki so ga telesa proizvajala in širila okrog sebe, niti ne omenjamo. Zadah, vonj po znoju in drugih telesnih izločkih so lahko smrtno nevarni že sami po sebi, saj so neposredni produkti razkroja, ki se odvija v človeškem telesu, in to ne glede na njegov socialni in ekonomski status.¹⁵¹ Tudi antropologija 18. stoletja, ki se je ukvarjala s telesnimi vonji, je slednje pripisovala vplivu podnebja, prehrani, poklicu ter celo značaju osebe. Zanimal jih je vonj ljudi v posameznih starostnih obdobjih, vonj pijancev, ljudi, ki so jih prizadele različne bolezni, socialnemu statusu pa niso namenjali večje pozornosti.¹⁵² Šele v 19. stoletju so se začeli zavedati, da so revni sloji bolj umazani in smrdljivi od privilegiranih in da obstajajo občutne razlike med higienskimi navadami enih in drugih.¹⁵³ Revščina je začela zaudarjati in gnus, ki ga je razvijajoče se meščanstvo čutilo ob pogledu na pavperizirane množice ter predvsem ob vonju, ki so ga izpuhtevale, je vodil v socialne konflikte ter še dodatno pospešil oblikovanje pravil obnašanja, na katerih je meščanstvo dejansko utemeljilo svojo identiteto.¹⁵⁴ Odsotnost neprimernih in zaudarjajočih vonjev je postal ločevalni element, kriterij, po katerem je bilo družbo mogoče razdeliti na več in manj vredne ter s katerim je bilo mogoče upravičiti segregacijo, odpor in postopke, ki so jih bili deležni nižji sloji.¹⁵⁵ Reveži so postali deviantni nosilci bolezni, kontaminirani izprienci, umazanci in nemoralneži oziroma vse tisto, kar je srednji meščanski razred dojemal za tuje, in vse, kar je s tako silovitostjo odklanjal, kar je

150 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 72.

151 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 195.

152 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 205–206.

153 Ashenburg, *Clean*, str. 169–170.

154 Camporesi, *Introduzione*, str. X–XI.

155 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 204.

želel regulirati in nato odpraviti.¹⁵⁶ Zaudarjajoč telesni vonj je pomenil stigmo neciviliziranosti in bestialnosti,¹⁵⁷ kar še dodatno kaže na to, da so bile reforme na področju mestne higiene, na katere so se ljudje morali navaditi in jih sprejeti, ali pa jih je družba sankcionirala, del vsesplošnega procesa civiliziranja in prevzgoje prebivalstva.¹⁵⁸ Mestna umazanija, smeti in odplake so postale predmet raziskav ne le zdravnikov in znanstvenikov, ampak tudi mestnih urbanistov in uradnikov, kar je nezadržno vodilo v birokratizacijo nekaterih področij življenja, ki so do tedaj spadala zgolj v intimni svet vsakega posameznika. Njegovo življenje in bivanjske razmere so postale predmet raziskav, rezultati so se dokumentirali, statistično obdelovali, pravica skupnosti pa se je dokončno postavila nad posameznikovo pravico do zasebnosti in izbire.¹⁵⁹ Ideal, ki si ga je postavila javna uprava, je bil popoln nadzor nad bivališči revežev, kakršnega so bile sicer deležne živali v kletkah. Pooblaščene osebe naj bi imele neoviran dostop do vsakega domovanja, stranišča in greznice, imele pa naj bi tudi pravico kaznovati posameznika za razmere v njegovem zasebnem bivališču.¹⁶⁰ V *Nauku slovenskim županom* lahko preberemo, da je naloga oblasti na prvem mestu skrbeti za zdravo pitno vodo in čist zrak, da pa se njihove naloge nikakor ne končajo z vzdrževanjem cest in higiene na javnih mestih. Županom zapovedujejo, naj »pogledujejo tudi, kakšne so znotraj hiže, sobe, dvorišča, delovnice, prodajalnice itd.«¹⁶¹

Vse več nalog, kot sta čiščenje ulic, odstranjevanje smeti in odvoz fekalij, ki so jih včasih opravljali hišni posestniki, je sedaj prehajalo pod okrilje mestnih oblasti, ki pa so nove naloge pogosto zlorabile tudi za večji nadzor nad prebivalstvom.¹⁶² Navidezno človekoljubni vzgibi so se torej pomešali s strahom pred okužbo in strahom pred degeneracijo, ki je že imel rasni

156 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 9–10.

157 De Martino, *Odori*, str. 211.

158 Studen, *Ko zabolijo nosnice*, str. 182–183.

159 Cohen, *Introduction*, str. XX.

160 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 225.

161 Globočnik, *Nauka slovenskim županom*, str. 49.

162 Studen, *Smrdelo je kot kuga*, str. 44.

podton. Omogočili so vstop zunanjih opazovalcev v intimni svet vsakega posameznika in družine,¹⁶³ pogosto pa so predstavljali tudi željo po materialnem dobičku in izkoriščanju vseh mogočih resursov, med njimi tudi človeka.¹⁶⁴

Tudi revščina je dokončno izgubila pridih svetosti, ki ga je imela skozi celoten srednji vek. Namesto berača, reveža in asketa se od 16. stoletja dalje, še bolj intenzivno pa v dobi meščanstva, opevajo trud, delo in napor.¹⁶⁵ V prepričanju meščanske družbe se je vzpostavila neposredna vez med čistočo, poštenjem in spodobnostjo, umazanija pa je postala tudi zunanji znak za greh in nezmernost,¹⁶⁶ kar je pomenilo, da delavske in kmečke množice že s samo prisotnostjo ogrožajo zdravje celotne skupnosti.¹⁶⁷ Za življenje v revščini in pomanjkanju si je bil poleg tega vsak kriv sam. Lenoba, nesposobnost, nezmernost, pijančevanje in podleganje skušnjavam so bili grehi, ki so posameznika pahnili na rob preživetja in težo katerih je moral nositi sam, saj je bil sam odgovoren zase in za svoje življenje.¹⁶⁸ Reforme, ki naj bi mestom zagotovile komunalno ureditev in podzemni kapilarni sistem, so omogočile premik smradu in umazanije z ulic v temne rove podzemlja in s tem odrešitev za občutljive meščanove nosnice.¹⁶⁹ Higienizacija mest pa ni zajemala zgolj prizadevanja za večjo snago, bolj zdrav in čist zrak, ureditve komunalne infrastrukture in ureditve odvoza smeti, temveč je mnogokrat predvidevala tudi odstranitev beračev in revežev in smradu, ki jih je obdajal, ali pa vsaj uporabo le-teh za čiščenje ulic, odvoz smeti in drugih del, ki so bila potrebna za vzdrževanje mestne čistoče.¹⁷⁰

163 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 177.

164 V Ljubljani so tako predpisali zbiranje fekalij v betonskih nepropustnih greznicah, ki so jih morali financirati hišni posestniki, občina pa je na svoje stroške nameravala poskrbeti za odvažanje vsebin greznic in odpadkov, če bi lastnik prepustil občini upravljanje z njimi. Če pa bi hišni posestnik želel svoje odpadke odvažati na svoje njive, bi moral občini plačati določeno pristojbino. V: Tomišek-Rihtar, Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa, str. 45.

165 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 86.

166 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 154.

167 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 204.

168 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 242.

169 Studen, Od tradicionalnih vodnjakov do modernega vodovoda, str. 25.

170 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 135. Podobna praksa je obstajala tudi na Dunaju, kjer so kriminalce, berače in klateže prisilno uporabili za čiščenje ulic in druga komunalna dela. V: Payer, *Der Gestank von Wien*, str. 123.

»BOLNA MESTA«

Ob koncu 18. stoletja so bolezni, pomanjkanje in visoka umrljivost zaznamovali življenje precejšnjega dela evropske populacije. Industrializacija in urbanizacija, odločilna procesa 19. stoletja v Evropi, sta prinesla nove oblike dela, pa tudi negotovost in socialne konflikte. Eksplozija prebivalstva, nove socialne vloge, nova delitev vlog med spoloma in ločitev delovnega mesta in stanovanja so spodbujali množično preseljevanje podeželskega prebivalstva v mesta.¹⁷¹ Vera v napredek znanosti in tehnike je poleg dejanskega napredka prinašala tudi vrsto socialnih izzivov, kot so socialna diferenciacija, neenakomeren razvoj različnih področij in hitra rast mest.¹⁷² Pomembnejša industrijska središča so se tako soočala z novimi stanovanjskimi problemi, ki so s hitro rastjo mest le še naraščali.¹⁷³ Mesta niso bila pripravljena na prihod tako velikega števila novih prebivalcev,¹⁷⁴ zato so se ti morali največkrat spopadati s katastrofalnimi živ-

171 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 20.

172 Studen, Modernizacija načina življenja na prelomu stoletja. V: *Preteklost sodobnosti*, str. 30–31.

173 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 121.

174 O rasti in razvoju mest glej tudi: Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 152–153.

ljenjskimi razmerami.¹⁷⁵ V večini mest so se oblikovale zaprte delavske četrti, kjer so se akumulirali mestni režeži in kamor pripadniki višjih družbenih slojev niso zahajali.¹⁷⁶

Pogled skozi mikroskop razkriva katastrofalno onesnaženost pitne vode v Londonu.
(<http://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc41248/>)

Opis evropskih mest 18. in 19. stoletja je dejansko mogoče strniti v eno samo podobo: smrdljiva kloaka. London,¹⁷⁷ Pariz,

175 Ferlež, *Stanovati v Mariboru*, str. 35.

176 Guerrand, *Spazi privati*, str. 259.

177 Izjemno slikovit in podroben opis londonskih razmer v prvi polovici 19. stoletja lahko zasledimo v delu Fridericha Engelsa *Položaj delavskega razreda v Angliji*, podobne razmere pa naj bi vladale tudi v drugih velikih mestih. Hitra industrializacija in urbanizacija, neodzivnost oblasti, izkoriščanje poceni delovne sile so pripeljali do neznosnih razmer, ki so že prešle mejo obvladljivosti. Netlakovane ceste, grozen smrad, kupi rastlinskih in živalskih odpadkov so bili zgolj en del mestne problematike. Prenaseljene sobe brez vsake svetlobe, pohaštva in opreme, zgolj z luknjo v lesenem podu, ki je služila za stranišče, sobivanje z osli, kokošmi, psi in celo konji so bili znaki ekstremne revščine, ki je podlaga kriminalu in moralnemu propadanju, vanjo pa so bili porinjeni prebivalci celotnih mestnih četrti. V Engelsovem opisu lahko zasledimo, da so bili celotni mestni predeli povsem brez greznic ali drugih odtočnih cevi, kar je pomenilo, da so vsako noč »vse smeti, odpadke in iztrebke najmanj petdesetih tisočev ljudi« zmetali v cestne jarke, zaradi česar ga ni presenečalo, da so se med ljudmi razpasle »bolezni, beda in izprijenost«. Za podrobnejše podatke glej: Engels, *Položaj delavskega razreda v Angliji*, str. 49–101.

Rim, Berlin – razlike med njimi pravzaprav ni bilo. Povsod je bilo enako prisotno neprimerno ravnanje z odpadki in odplakami. Po Tissotovem mnenju so si bili prebivalci podobni, saj je bilo povsod mogoče najti lene in neuke ljudi. Ti niso znali izkoristiti niti tistega malo, kar so jim javne storitve nudile, prav tako pa niso bili pripravljeni ubogati najpreprostejših navodil in so raje trpeli smrad.¹⁷⁸ Da se onesnaženost mest zagotovo ni pojavila šele z industrializacijo, nam priča množica pričevanj popotnikov pa tudi mestnih prebivalcev iz obdobja pred industrijsko revolucijo. Popotniki so ob stiku z drugačnimi navadami, običaji in tujimi higienskimi praksami doživeli pravi kulturni šok, zlasti ko je šlo za posege v njihovo intimo, higieno telesa in opravljanje fizioloških potreb. Zbirka odlomkov iz popotniških zapisov in dnevnikov *Where to go in Europe* nam jasno kaže na razlike, ki so vladale v evropskem prostoru, ki še zdaleč ni bil tako kulturno in razvojno enoten, kot si danes pogosto napačno predstavljamo. Iz zapisa o popotovanju, ki ga je leta 1863 objavil George Musgrave, je razvidno, da je bilo za francoske dame povsem sprejemljivo, da so se v hotelu vsedle na predal nočne omarice, opravile veliko potrebo, predal pa nato elegantno zopet zaprle, nemške sobarice, ki so morale njihovo nesnago nato počistiti, pa so bile nad tem očitno ogorčene in zgrožene.¹⁷⁹ Še bolj očitne so bile razlike, ko je prišlo do trčenja dveh različnih svetov, kot sta bila evropsko-krščanski in otomansko-muslimanski.¹⁸⁰

Zapisi o higienskih navadah ljudi in o razmerah v različnih evropskih mestih iz 19. stoletja ne poročajo o bistveno drugačnih okoliščinah, kot tisti iz nekaj stoletij prej. S konca 16. stoletja imamo tako na voljo zelo izrazno pričevanje Michela Eyquema de Montaigna (1533–1592) o znamenitih mestih, kot sta Benetke

178 Tissot, *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. Tomo primo*, str. 26.

179 Bracewell; Drace-Francis, *Where to go in Europe*, str. 9–10.

180 Turški popotnik, ki je v Avstrijo pripotoval kot član turške diplomatske odprave, je bil zgrožen nad navado umivanja z lastnim urinom, ki je bila v drugi polovici 17. stoletja očitno še kako prisotna med višjimi avstrijskimi sloji. Navada je izvirala iz prepričanja, da jim bo urin pomagal do svetlejše, mehkejše in bolj negovane polti. Glej: Bracewell; Drace-Francis, *Where to go in Europe*, str. 21–22.

Pogled na kapljico vode iz Temze
 (https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Stink)
 (Slovenska kronika XIX.stoletja, 1: 1800-1860, str. 157)

in Pariz. Prve si je najbolj zapomnil po smradu iz kanalov, drugega pa po blatu.¹⁸¹ Alessandro Tassoni¹⁸² v enem od svojih sonetov »opeva« Modeno kot mesto, ki naj bi bilo do polovice pogreznjeno v mlakuži, z ulicami, po katerih se tudi poleti stekata blato in fekalije in kjer lahko ob vsaki od neuglednih hišic vidimo cele kupe hlevskega gnoja,¹⁸³ o povsem podobnih razmerah pa poroča tudi iz Madrida oziroma Merdida, kot ga sam šaljivo preimenuje,¹⁸⁴ in Valladolida,¹⁸⁵ kar dokazuje, da so bili smrad,

umazanija in fekalije del vseevropskega vsakdana. O podobnih razmerah namreč poroča tudi Giambattista Marino (1569–1625) iz Pariza. Ulice naj bi bile vse po vrsti blatne, umazane in polne fekalij. Razmere opiše z besedami: »Vonj po blatu je grozljiv. Pariz je strašen kraj; po ulicah se širi tako oduren vonj, da so razmere zares nevzdržne; v času hude vročine na ulicah gnije velika količina rib in mesa in vsemu temu se pridružuje še množica oseb, ki po cestah oddaja nevzdržno odvraten vonj.«¹⁸⁶ Stoletje pozneje o Parizu poroča tudi Vittorio Alfieri.¹⁸⁷ Vse iluzije in vsi upi o čarobnem Parizu so se mu namreč podrli že ob vstopu v sososko »San Marcello«, še bolj pa ob vstopu v smrdljivo blatno četrt »San German«. Kamorkoli se je obrnil, je videl le revščino, smrad, umazanijo, blato in zanemarjenost ter grde, če ne že prav odurne ženske, ki so bile prava zrcalna podoba francoske prestolnice.¹⁸⁸ Kadarkoli nato v nadaljevanju svojega življenjepisa obravnava Pariz, ga ne imenuje drugače kot »cloaca massima«,¹⁸⁹ podobno zgroženost nad stanjem javne higiene v Parizu pa izraža tudi Rousseau.¹⁹⁰ Poskusi reguliranja Pariza segajo sicer že v leto 1539, ko so že zapisali in javno objavili prepoved odlaganja smeti na ulicah, dajali navodila, kako ravnati s fekalijami in živalskimi izločki, prepovedovali nenadzorovano vzrejanje in klanje živine na mestnih ulicah ter zapovedovali čiščenje pred lastnim pragom, skrb za lastne izločke in gradnjo straniščnih jam,¹⁹¹ vendar pa nam vrsta pričevanj iz naslednjih stoletij dokazuje, da kljub velikim naporom in razvijanju vedno novih tehnik in strategij za zagotavljanje mestne higiene ni prišlo do bistvenega izboljšanja razmer.

181 De Martino, *Odori*, str. 147.

182 Alessandro Tassoni (1565–1635) je bil italijanski pesnik in pisatelj. Kot tajnik kardinala Ascania Colonna je med letoma 1600 in 1603, ko je nastalo tudi največ zapisov o njegovih potovanjih, služboval v Španiji. Več o tem v: <http://www.treccani.it/enciclopedia/alessandro-tassoni>.

183 Tassoni, *Opere minori*, str. 11–12.

184 De Martino, *Odori*, str. 147.

185 Camporesi, *Introduzione*, str. XLII.

186 Citat povzet po Elias, *La civiltà delle buone maniere*, str. 260–261.

187 Vittorio Alfieri (1749–1803) je bil italijanski pesnik in dramatik, ki je znan zlasti po svoji avtobiografiji, v kateri poroča o svojih potovanjih po Evropi. Obiskal je namreč vsa pomembnejša mesta, kot so bila npr. Pariz, London, Dunaj, Berlin in Lizbona, prepotoval pa je tudi Nizozemsko, Švedsko, Finsko, Rusijo, Španijo in Portugalsko. Njegovi zapisi so odličen vir o življenju v evropskih mestih v poznem 18. stoletju. Več o tem glej v: Alfieri, *Vita*, 2000.

188 Alfieri, *Vita*, str. 107–108.

189 Alfieri, *Vita*, str. 273. Primerjaj Laporte, *Zgodovina dreka*, str. 20–22.

190 Ashenburg, *Clean*, str. 142.

191 Laporte, *Zgodovina dreka*, str. 10–12.

K temu je potrebno dodati še nezanemarljivo industrijsko onesnaževanje v 19. stoletju, ki pa se ga prebivalci skoraj do začetka prve svetovne vojne večinoma še niso zavedali.¹⁹² Kupi smeti na ulicah, metanje izločkov skozi okna, uriniranje na ulici in neurejene greznice so bili tako del pariškega vsakdana ne le v 16., 17., in 18. stoletju, temveč, podobno kot v Ljubljani, tudi ob koncu 19. stoletja in celo tik pred prvo svetovno vojno.¹⁹³ V Rimu se kanalizacijski sistem po letu 1700 pravzaprav ni več spreminjal. Poskusi modernizacije so se, tako kot v večini mest pod vtisom epidemije kolere leta 1867, začeli šele po letu 1870, vendar so bili premalo odločni in ambiciozni, da bi preprečili epidemije, ki so v Rimu izbruhnile še leta 1887 in 1893. Komunalno povsem neurejeno mesto je bilo tudi Perugia, ki je vodovod dobilo šele leta 1891, kanalizacijski sistem pa šele petnajst let pozneje.¹⁹⁴ Pravega napredka od razmer, o katerih je poročal Bernardino Ramazzini, ki si je prvi v zgodovini zadal nalogo napisati socialno in medicinsko zgodovino vonjev, a je nato zaradi težavnosti nalogo opustil, ni bilo.¹⁹⁵ Še bolj kot v samih središčih mest naj bi se mu zaradi odurnih vonjev želodec obračal ob mestnih obzidjih, kjer naj bi ljudje največkrat odlagali odpadke, fekalije, živalske kadavre ter kjer naj bi bile navadno skoncentrirane tudi vse umazane in smrdljive obrti, od mesarjev do usnarjev.¹⁹⁶ Razmere v mestih seveda niso bile vedno povsod niti istočasno enako alarmantne, imele pa so vedno isti izvor: akumulacijo človeških fekalij v kombinaciji z neugodnimi vremenskimi pogoji. V Londonu¹⁹⁷ so t. i. »veliki

192 O vplivu razvoja dunajske industrije na okolje glej: Payer, *Der Gestank von Wien*, str. 143–150.

193 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 321 in 328.

194 Sorcinelli, *Miseria e malattie nel XIX secolo*, str. 33. Dejstva, ki jih navaja Paolo Sorcinelli, se povsem skladajo z razmerami v Nemčiji, opisuje jih Regina Löneke, ki trdi, da večina prebivalstva v Nemčiji še na začetku 20. stoletja ni imela na voljo ustrezne količine pitne vode, ki bi bila obenem tudi dobre kvalitete. Glej: Löneke, »... die Quelle von den so überaus häufigen Magenkatarrhen Diarrhöen, Augenentzündungen«, str. 49.

195 Camporesi, *Introduzione*, str. IX.

196 Ramazzini, *Le malattie degli artefici*, str. 102–103.

197 O razmerah v Londonu in Berlinu glej: Studen, *Mestni vsakdanjik pred prvo svetovno vojno*, str. 41.

smrad« zabeležili v letu 1858, trajal pa naj bi približno dva tedna, v Parizu pa je nastopil v letu 1880 in trajal naj bi kar dva meseca in pol.¹⁹⁸ Neurejena vodovod in kanalizacija, neustrezno ravnanje z odpadnimi vodami, neurejen odvoz odpadkov in pomanjkanje zavedanja o pomenu javne čistoče so bili tako vsesplošno razširjeni, da lahko opise posameznih evropskih mest projiciramo tudi na razmere na Slovenskem.

Dekle pred in po okužbi s kolero.

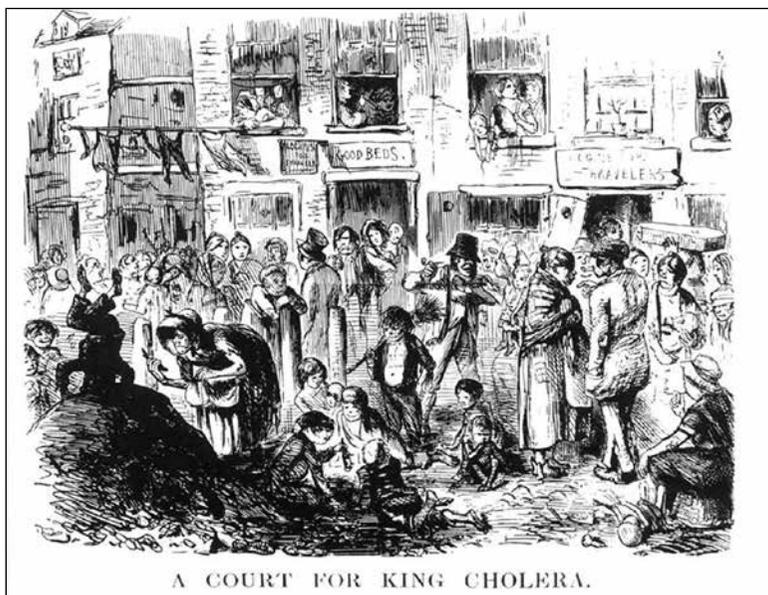
(http://www.branchcollective.org/?ps_articles=pamela-k-gilbert-on-cholera-in-nineteenth-century-england)

K urejanju mest so pravzaprav največ pripomogle številne epidemije, zlasti kolere,¹⁹⁹ pa tudi tifusa, ki se je širil zaradi onesnaženih virov pitne vode, v katere so se pogosto nenadzorovano iztekali tudi človeški izločki.²⁰⁰ Visoka smrtnosti zaradi nalezljivih in spolnih bolezni je bila zato bistvena za

198 Barnes, *Confronting Sensory Crisis in the Great Stinks of London and Paris*, str. 103.

199 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 36. Zelo zanimivo je pričanje Heinricha Heineja o epidemiji kolere v Parizu leta 1832, ki ga je objavil v augsburškem *Allgemeine Zeitung*. Glej: *Französische Zustände. Heinrich Heine schreibt über die Cholera-Epidemie in Paris für die Augsburger »Allgemeine Zeitung«*, str. 54–55.

200 Fährmann, »Denn ein undankbareres Geschäft denn dieses gibt es nich«, str. 35.

Neprimerno življenjsko okolje, prenaseljenost ter kopičenje odpadkov in fekalij, so povzročali vedno nove izbruhe kolere. (http://www.branchcollective.org/?ps_articles=pamela-k-gilbert-on-cholera-in-nineteenth-century-england)

razvoj meščanskih zdravstvenih, higienskih in nravstvenih idealov, ki jih je med prvimi formuliral nemški zdravnik Christoph Wilhelm Hufeland v svoji *Makrobiotiki* in ki so, tudi po njegovi zaslugi, začeli hitro prodirati najprej med meščanske, nato pa tudi med vse preostale sloje. Vse nezmernosti v hrani, pijači, spolnosti, pa tudi prekomerna čustvenost in živčna razdražljivost so postali podlaga za vrsto bolezni. Začelo je prevladovati mnenje, da bolj kot naj bi človek živel disciplinirano, več možnosti naj bi imel v boju proti različnim boleznim, odgovornost posameznika za podaljšanje bolezni pa je bila tako postavljena nad vse ostale dejavnike.²⁰¹ Zrak in mestni smrad sta bila v središču pozornosti strokovnjakov, higienikov in zdrav-

201 Dietrich – Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 60–61.

nikov že precej pred higienskimi 19. stoletjem, ko se je mit o »bolnem mestu« le še okrepil.²⁰² Vse do Pasteurjevih odkritij je namreč veljalo, da so lahko neurejene greznice, gnojne jame in smrad, ki se je širil iz njih, neposredni vzrok za pojav in širjenje bolezni.²⁰³ Kljub dejstvu, da so vsaj največja evropska mesta začela proces izgradnje kanalizacijskega omrežja, pa so bile sanitarne razmere precej slabše kot na podeželju, kjer niso imeli nikakršne komunalne ureditve. Vzroke za to gre iskati v hitri rasti prebivalstva, množičnem priseljevanju v mesta in splošnem nezanimanju za čistočo, ki ga je mogoče pripisati vsem družbenim slojem, kar pa ne pomeni, da se nevarnosti onesnaženja in smradu niso zavedali.²⁰⁴

Gradnja londonske kanalizacije leta 1859 v vzhodnem delu Londona (https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Stink)

202 Studen, *Ko zabolijo nosnice*, str. 175.

203 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 273.

204 Wright, *La civiltà in bagno*, str. 203.

O pomenu čistega in svežega zraka so avtorji razpravljali že v 16. in 17. stoletju. Že takrat so se zavedali, da je bistvenega pomena za dolgo in zdravo življenje. Ob trdno zakoreninjenih predstavah o miazmah so se bali predvsem megle, slabe prezračенosti, hlapov, ki so izhajali iz jezer, mlakuž, močvirij in drugih stojećih voda, bali pa so se tudi brezvetrja in nočnega zraka.²⁰⁵ Onesnažen zrak v zaprtih prostorih je bilo mogoče tudi pozdraviti in prečistiti s kisom, rožami in uporabo različnih aromatičnih zelišč, kot so meta, lovor, rožmarin, majaron, nageljnovc žbice, cimet, muškadni orešček in vse ostalo, kar je lahko iz zraka odstranilo telesne vonje in smrad najrazličnejšega izvora.²⁰⁶ Menili so tudi, da naj bi bilo zrak mogoče očistiti in razkužiti tudi s pomočjo ognja, ki naj bi bil v prostoru vedno prisoten in za katerega naj bi uporabljali les rožmarina, ciprese, bora, smreke in drugih rastlin, ki je ob gorenju izločal najrazličnejše arome.²⁰⁷

Zaudarjajoč smrad je bil problematičen predvsem zato, ker je prenašal bolezni. Že en sam vdih je lahko bil za človeka usoden, po drugi strani pa je bilo kužne bolezni mogoče premagati tudi zgolj z uporabo dišećih gob, kisa, dišećih praškov, eteričnih olj in različnih zelišč, predvsem tobaka, ki naj bi preprečeval prenos bolezni z ulic v domovanja ljudi.²⁰⁸ Šele dejanski izbruhi nalezljivih bolezni so mestne veljake navadno spodbudili k izboljšanju higienskih razmer. Najpogostejši ukrepi so bili natančno čiščenje mestnih ulic in trgov, odvoz odpadkov, prepoved zlivanja fekalij na ulice, navadno pa so prepovedali prosto gibanje prašičev, gosi in drugih živali, ki so rade brskale in raznašale odpadke.²⁰⁹ Po mnenju Piera Camporesija naj bi bil prav neobstoj ločnice med javnim in zasebnim prostorom glavna značilnost stoletij pred prevlado meščanstva. Ceste in ulice

niso ločevali od stanovanjskega prostora, zato konceptov, kot so intima, privatnost, sram, pravzaprav niso poznali, sobivanje z živalmi ter z njihovimi in človeškimi odpadki je bilo nekaj naravnega.²¹⁰ V 18. stoletju sta začela naraščati preobčutljivost in kolektivni strah pred vdihovanjem mestnega zraka, ki naj bi bil kužen in poln miazem. Odpadki, nered in smrad so postali grožnja družbi, socialnemu redu, higiena pa naj bi zagotavljala red, napredek in stabilnost.²¹¹ Prebivalstvo verjetno ni bilo izpostavljeno močnejšim vonjem kot v preteklosti, le občutljivost in pozornost, ki so jo posvećali tej problematiki, sta se nedvomno povećali.²¹²

Onesnažena Temza in njeni potomci
(https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Stink)

205 Durante, *Il tesoro della sanità*, 1679, str. 3–5. Glej tudi Camporesi, *Introduzione*, str. XXX in Payer, *Der Gestank von Wien*, str. 43–50.

206 Durante, *Il tesoro della sanità*, 1679, str. 6.

207 Durante, *Il tesoro della sanità*, 1679, str. 7. Glej tudi: Camporesi, *Introduzione*, str. XVIII.

208 Camporesi, *Introduzione*, str. XXVII–XXIX.

209 Muratori, *Li tre governi politico, medico, ed ecclesiastico*, str. 114–115.

210 Camporesi, *Introduzione*, str. XXXIII.

211 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 3–4 in 22.

212 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 76.

Uvajanje higienskih predpisov, izvajanje preventivnih akcij ter komunalno urejanje naselij je bilo mogoče zgolj tam, kjer je obstajala dovolj močna in razsvetljena osrednja oblast, ki je bila pripravljena te velike projekte voditi in financirati.²¹³ Proces vstopanja javne sfere in javnega interesa na tako zasebno področje, kot sta človeško telo in izločanje, pa je potekal tudi v obratni sferi. Prišlo je namreč tudi do individualizacije in privatizacije iztrebkov, o katerih so razpravljali že v 16. stoletju, do določene mere pa že celo v antiki.²¹⁴ Odpadki in fekalije niso bili več produkt in last vseh, ampak le dotične osebe.²¹⁵ Za smrad, ki je nastajal ob tem, nenadoma niso bili več krivi vsi, ampak zgolj en sam posameznik, kar je družbeni pritisk nanj še povečalo. Ravnovesje, ki se je tako vzpostavilo, je bilo odvisno od vsakega posameznika in njegovega ravnanja. Vonj drugih in okolice je začel vzbujati odpor, zato je bilo pomembno, da vsakdo spoštuje predpisane norme in pravila ter s svojo svobodo ne posega v svobodo drugega.²¹⁶ Nakopičena nesnaga, ki je še do nedavnega veljala za neprijeten, vendar neizogiben del življenja v mestu, je postala odkrita grožnja, nekontrolirano odlaganje smeti, fekalij in drugih odplak pa postane zločinsko dejanje.²¹⁷

213 Skrb za čistočo zraka, vode in tal je bila naloga oblasti, zato ne bilo primerno pričakovati, da bodo zasebniki na lastne stroške reševali javne težave. Odgovornost posameznika pa je bila, da se poslužuje javne komunalne infrastrukture, da z njo ravna odgovorno, da s svojimi odpadki in izločki ravna v skladu s predpisi in razglasi ter da s svojim ravnanjem ne posega v svobodo drugega. Glej: De Giaxa, *Igiene pubblica*, str. 82.

214 Laporte, *Zgodovina dreka*, str. 53–55.

215 O individualizaciji izločanja in naraščajočem pomenu intimne in zasebnosti priča v prvi fazi premik stranišč iz zunanjih površin med štiri stene stanovanja, v nadaljevanju pa tudi pojav ključavnic in zapahov na straniščnih vratih, ki so posamezniku zagotavljali intimo in zasebnost tudi pred pripadniki iste družine. V: Corbin, *Dietro le quinte*, str. 349.

216 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 87–88.

217 Gilbert, *Medical Mapping*, str. 79.

VPLIV SOCIALNEGA STATUSA NA BIVANJSKE RAZMERE

Bivanjske razmere nižjih slojev prebivalstva v mestih so bile neustrezne že v srednjem²¹⁸ in zgodnjem novem veku in se do 19. stoletja niso bistveno izboljšale. Visoke cene zemljišč, drage najemnine in pomanjkanje stanovanj so vodile v koncentracijo delavskega prebivalstva v revnih četrtih, kjer industrija ni mogla slediti rasti prebivalstva,²¹⁹ predvsem v predmestjih pa so začela nastajati tudi večja stanovanjska poslopja, delavska naselja in prave organizirane delavske kolonije.²²⁰ Ker je primanjkovalo zlasti manjših in cenejših stanovanj, so bile delavske družine pogosto prisiljene bivati v zatohlih, slabo izoliranih in slabo ogrevanih stanovanjih dvoriščnih stavb z nizkimi stropi.²²¹ Ljudje različnega socialnega statusa niso razpolagali le z različnimi materialnimi osnovami, temveč tudi higienskimi vzorci in

218 Obstajajo predvidevanja, da so bili v srednjem veku pravzaprav vsi prebivalci mest okuženi s paraziti, prav tako pogosti pa naj bi bili tudi mrčes in glodalci v bivališčih. Z rastjo mest naj bi se razmere še slabšale, vodni viri so bili vse bolj onesnaženi, pomanjkljivo zračenje in življenje v natrpanih prostorih ter pomanjkljiva telesna higiena so omogočali hitro širjenje okužb, življenjska doba pa je bila precej nižja kot na podeželju. V: Crawford, *Deadly companions*, str. 82.

219 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 160.

220 Ferlež, *Stanovati v Mariboru*, str. 36.

221 Ferlež, *Stanovati v Mariboru*, str. 39. O razmerah v evropskih mestih 19. stoletja glej tudi Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 165–174.

navadami. Veliko pa je bilo zagotovo odvisno tudi od lastništva nepremičnine, saj so najemniki, ki so se neprestano selili, pričakovano slabše vzdrževali stanovanja kot lastniki, ki so do lastnega doma razvili čustven odnos in navezanost in zato tudi raje skrbeli za njegov izgled in urejenost.²²²

Življenjske razmere mestnega proletariata.
(Slovenska kronika XIX.stoletja, 1: 1800-1860, str. 447)

Večina prebivalstva je živela v neugodnih razmerah, bodisi ker se ni zavedala škodljivosti stanja in ni občutila potrebe po drugačnem stanovanju ali ker pač ni imela na razpolago sredstev, da bi si razmere izboljšala. Ni pa mogoče trditi, da so vsi prebivalci živeli v zanikrnih razmerah.²²³ V Ljubljani so se tako

222 Sorcinelli, *Miseria e malattie nel XIX secolo*, str. 14. Glej tudi: Springer, *Žena, domača zdravnica, Prva knjiga*, str. 139.

223 Pirc, *Čitanka o higijeni*, str. 181.

Prenosno sobno stranišče.
(Slovenska kronika XIX.stoletja, 1: 1800-1860, str. 271)

v popotresnem obdobju gradila naselja eno in dvodružinskih vil z vrtovi. Vile so bile povezane z vodovodom in kanalizacijo, opremljene z angleškimi stranišči, električno napeljavo, telefonom in javno razsvetlavo ter primernim ogrevanjem.²²⁴ Najpremožnejši meščani so tako že okoli leta 1900 živeli v stanovanjih, ki so povsem primerljiva z današnjimi,²²⁵ pa tudi življenjske razmere nekaterih bolje plačanih in kvalificiranih delavcev so bile zelo spodobne.²²⁶ Celó pri privilegiranih meščanih je velikokrat prihajalo do nepravilnosti. Slednji so pogosto iz napuha najlepše in najbolj osvetljene prostore v stanovanju namenjali za sprejemnice, kamor so družinski člani lahko le redko zahajali.²²⁷ Otrokom, ki so večinoma dobili v uporabo naj-

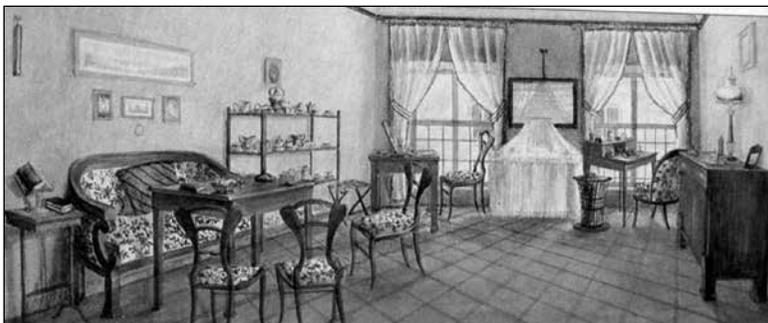
224 Studen, *Zapis o bivanjskih razmerah nemških in slovenskih višjih meščanskih slojev*, str. 422.

225 Studen, *Okno z razgledom, soba brez okna*, str. 119.

226 Studen, »Delavec njegov še stanovanja nima, lastnega že tako ni misliti«, str. 146.

227 O tem glej tudi: Springer, *Žena, domača zdravnica, Prva knjiga*, str. 140.

manjše in najtemnejše prostore v stanovanju, pa so vstop vanje največkrat popolnoma prepovedali. Meščanska stanovanja so bila poleg tega pogosto prenapolnjena s pohištvom, preprogami in okrasjem, ki so jih gospodinje postavljale na ogled kot dokaz blagostanja, ne da bi se zavedale, da se na njih nabira predvsem prah, ki izredno škodi zdravju družinskih članov.²²⁸ Po mnenju takratnih piscev celo stanovanja višjega sloja niso vedno ustrezala bidermajerskim normam in idealom, ki so zapovedovali svetle sobe z visokimi stropi in velikimi okni. Pogosta so bila premajhna vrata in okna v primerjavi s površino sob. Prav tako tudi premajhni in temni kabineti, ki niso bili primerni ne za delo ne za bivanje, pa tudi neustrezni balkoni in terase, temna dvorišča in premalo zelenja v okolici.²²⁹

Bidermajerski meščanski salon
(Slovenska kronika XIX.stoletja, 1: 1800-1860, str. 205)

Delavska stanovanja so bila večinoma občutno predraga, predvsem pa nezdrava in škodljiva tudi v nravnem oziru, saj so se vsi družinski člani podnevi in ponoči stiskali v enem samem prostoru, včasih pa je v njem živelo celo več družin skupaj. Oprema teh prostorov je bila sila skromna, saj so nižji sloji večinoma razpolagali le z najbolj osnovnim in rabljenim pohištvom, ki je bilo podedovano ali narejeno doma. Namesto

228 Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 69.
229 Buzzi, *Processi verbali*, str. 7.

postelj so večinoma uporabljali na tleh ležeče slamnjače, namesto omar kljuge, na katere so obešali obleke, večina je imela še mizo in nekaj stolov, nočne omarice pa so bile manj pogoste.²³⁰ Ob že siceršnjem primanjkovanju ležišč in postelj²³¹ so družine sprejemale pod streho še samske delavce in delavke. Namesto družin v osnovnem pomenu besede so tako nastajale nekakšne »pol odprte družinske strukture«, ki so se neprestano spreminjale ne le zaradi vedno novih prišlekov, ampak tudi zaradi velike mobilnosti članov ožje družine. Ti so odhajali tudi za daljša časovna obdobja ali pa so se domov vračali le zvečer, medtem ko so večji del dneva preživeli na delu ali zunaj.²³² Ne preseneča dejstvo, da se v teh sobah družinski člani niso želeli zadrževati in da so možje, raje kot domov, hodili v krčme.²³³ Žrtve razmer niso bili zgolj člani družin, ki so te delavce sprejemale pod streho, temveč tudi delavci, ki so morali živeti v katastrofalnih življenjskih razmerah, brez vsake zasebnosti, ženske so bile pogosto še žrtve spolnega nasilja. Te razmere bi lahko uredili z gradnjo samskih domov, kjer bi vsak delavec imel lastno, skromno sobico, kamor bi se lahko vračal in kjer bi se lahko odpočil po težkem delu, kar pa se ni zgodilo.²³⁴ Vajenci, ki si še podobnih nastanitev največkrat niso mogli privoščiti, so pogosto prenočevali kar v delavnicah, čeprav je bilo to z odlokom prepovedano.²³⁵ Pobude za gradnjo primernih delavskih stanovanj so sicer obstajale, prvi se je zanje že v sedemdesetih letih 19. stoletja zavzemal ljubljanski mestni fizik Viljem Kovač,

230 Godina-Golija, *Iz mariborskih predmestij*, str. 52–66.

231 Več o tem glej tudi v: Studen, Stanovanjske razmere revnejših stanovalcev Ljubljane pred prvo svetovno vojno, str. 20–21 ter Ekirch, *Ob zatonu dneva*, str. 439–445.

232 Studen, Modernizacija načina življenja. V: Fischer, *Slovenska novejša zgodovina*, str. 111.

233 Krek, Janez Evangelist, Stanovanja delavskega ljudstva. *Katoliški obzornik*, 1897, št. 3, str. 221–236, str. 222–223.

234 *Katoliški obzornik*, To in ono: Domovi samskih, 9, 1905, št. 3, str. 317. Več o tem glej tudi v: Studen, Stanovanjske razmere revnejših stanovalcev Ljubljane pred prvo svetovno vojno, str. 23–24.

235 Sedlarski mojster Jakob Razinger, ki so ga mestne oblasti obsodile na plačilo 20 kron kazni in 48 ur zapora, se je igovarjal, da sta vajenca, ki sta prenočevala v delavnici, obenem tudi varovala njegovo imetje pred tatovi, predvsem pa je poudaril, da je v delavnici hranil tudi različne lake in terpentini, ki naj bi bili za zdravje celo blagodejni. SI ZAL, LJU 489, Reg I, t. e. 1266, a. e. 3548.

pozneje pa je skrb za delavska stanovanja prevzelo Društvo za gradnjo delavskih stanovanj, ki je bilo ustanovljeno leta 1886. Med letoma 1888 in 1913 so dejansko uspeli postaviti večje število stanovanjskih hiš za Bežigradom, ki pa so si jih lahko privoščili le najbolj plačani in kvalificirani delavci in nameščenci, težav najbolj ogroženih delavcev pa niso uspeli rešiti.²³⁶ Še po prvi svetovni vojni so bila stanovanja povprečne delavske družine daleč od ideala. Družinam zagotovo niso omogočala »prijetnega bivanja«, niti niso bila kraj, kjer bi se lahko »razvilo pravilno rodbinsko življenje«. Starši v pomanjkljivih, pretesnih, vlažnih in umazanih stanovanjih otrok niso mogli vzgajati v »telesno in moralno močne ljudi«, temveč so jih že v rani mladosti zapisali jetiki in alkoholizmu.²³⁷ Največ, kar so lahko svetovali delavcem, je bilo, naj si stanovanja poiščejo izven strogega središča mesta, kjer bodo lahko čim bolj v stiku z naravo, pa čeprav bodo zaradi tega potrebovali nekaj več časa do delovnega mesta. Na ta način bodo proste trenutke preživeli v bolj zdravem okolju, bolj zdrave razmere pa bodo zagotovili tudi svojim družinskim članom.²³⁸

Po letu 1900 so mesta v očeh večine prebivalstva vse bolj dobivala podobo parazita, ki zgolj izčrpava narod. Darwinova teorija se je namreč uspela uveljaviti tudi na področju sociologije in prav mesta naj bi bila posebljenje degeneriranosti in razvoja v napačno smer. Nervozno prebivalstvo naj bi zaradi spolnih bolezni, tuberkuloze in alkoholizma povsem izgubilo svojo življenjsko moč, širil pa se je celo konstrukt, da so prebivalci mest degenerirani in zato povsem nesposobni zdrave reprodukcije.²³⁹ Socialna neenakost je obstajala tudi glede vprašanj telesne higiene in zadovoljevanja fizioloških potreb,²⁴⁰ socialne razlike

236 Studen, »Delavec njegov še stanovanja nima, lastnega že tako ni misliti«, str. 145–146. Enostanovanjska hiša za delavsko družino, ki naj bi bila obdana z vrtom, je bila sicer ideal, ki se je uveljavljal v svetu, vendar je bil povsod bolj ali manj dostopen zgolj premožnejšim delavcem. Glej: Springer, *Žena, domača zdravnica, Prva knjiga*, str. 139.

237 Pirc, Ivo, Stanovanje - predpogoj higienskega življenja. V: *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 3. 1925, št. 3, str. 33–35, str. 33.

238 De Castro, *Igiene del corpo umano*, str. 142.

239 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 181.

240 Studen, Ko zabolijo nosnice, str. 179.

Bivanje v stiku z naravo je prepogoj za zdravje.

(Zdravje: priloga Prerodu, 1, 1. 2. 1925, št. 2, str. 28)

pa so se tako odražale tudi na precej globljih nivojih od samega videza osebe in njegovega bivališča. Predvsem vonj se je zarival globoko v občutljive nosnice meščana, od njega se ni bilo mogoče obrniti stran ali ga ignorirati.²⁴¹

Asanacija mest je deklarativno večinoma zajemala drenažo močvirij in drugih stoječih voda, urejanje vodotokov, odvoz smeti, fekalij in prezračevanje, saj so reformatorji poudarjali predvsem pomen dovolj širokih ulic, kar naj bi omogočilo kroženje zraka in dnevno svetlobo.²⁴² Zelo pomembni so bili tudi njihova orientiranost, naklon, ureditev trgov in parkov ter način tlakovanja mestnih ulic.²⁴³ Zelo podrobno so se ukvarjali tudi z lociranjem in obliko javnih stranišč,²⁴⁴ javno razsvetljava in načinom odvoza in sortiranja različnih vrst odpadkov, od

241 Camporesi, *Introduzione*, str. XV.

242 De Giaxa, *Igiene delle città*, str. 208.

243 De Giaxa, *Igiene delle città*, str. 212–227.

244 De Giaxa, *Igiene delle città*, str. 244–248.

hišnih odpadkov do živalskih iztrebkov in človeških izločkov.²⁴⁵ Dejansko pa so higienske reforme vedno bolj odločno posegale v življenje posameznikov, poskušale nadzorovati vse njihove aktivnosti in na vsak način prevzgojiti pripadnike nižjih slojev, ki meščanskih norm še niso sprejemali.²⁴⁶ To tezo potrjuje tudi Rachel Fuchs. Navaja zdravstvena poročila, ki so po letu 1840 začela nastajati v Franciji, Angliji in Nemčiji in ki so nižje sloje ocenjevala po meščanskih merilih in v skladu z meščanskimi normami. Slednja pričajo o razmerah, ki so vladale v ozkih uličicah delavskih četrti, popisujejo bivanjske razmere mestnih revežev, njihovo pohištvo, navajajo število postelj v posameznem stanovanju, vendar jih pri tem, vsaj toliko kot higienske razmere, skrbita moralni propad in naraščajoča kriminaliteta med mestnim proletariatom. Bolj kot samo dejstvo, da so reveži živeli v preveč natrpanih stanovanjih s premalo posteljami, jih je skrbelo razraščanje promiskuitete in odmiranje osnovne sramežljivosti. Spolna razbrzdanost, nekontrolirano razmnoževanje in spolne bolezni so meščana ogrožali na več nivojih. Poleg tega, da so bili razširjevalci bolezni, so namreč rušili tudi njihov ustaljen socialni red in s tem postali moteči element, ki ga je bilo potrebno spremeniti, reformirati, preobraziti, izobraziti in nasploh radikalno spremeniti v skladu z meščanskimi normami.²⁴⁷

Higienske reforme 19. stoletja so sicer prinašale napredek, vendar tudi očitno diskriminacijo, posege v telo in svobodo posameznika, predvsem pa marginalnih skupin prebivalstva, kamor lahko prištevamo mestne reveže, ženske, tujce ter vse ostale, ki so po meščanskih merilih odstopali od povprečja.²⁴⁸

245 De Giava, *Igiene delle città*, str. 249–257.

246 Hebenstreit je tako predlagal vrsto ukrepov, ki naj bi izboljšali kakovost zraka, kot so razširitev, ureditev in talkovanje mestnih ulic in trgov, ureditev odtočnega sistema, gradnjo podzemnih zidanih odtočnih kanalov, izpiranje ulic z vodo, ureditev odvoza odpadkov, preselitev pokopališč izven mest itd. Zasnoval je strategijo higienizacije in asanacije mest, ki je bila nato v resnici uporabljena v 19. stoletju. Glej: Payer, *Der Gestank von Wien*, str. 27.

247 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 165–167.

248 Cohen, Introduction, str. XX.

Kdor se normam ni želel podrežati, je bil potisnjen na obrobje, stigmatiziran in označen za sovražnika družbe in naroda.²⁴⁹ Spoštovanje enotnih pravil obnašanja in ravnanja je bilo pogoj za uspešno sobivanje ljudi v mestih, ob nespoštovanju splošno določenih higienskih norm pa se je kot edina rešitev ponujalo redčenje prebivalstva oziroma preprečevanje kopičenja prevelikega števila prebivalstva na majhnem in strnjemem področju.²⁵⁰ Smrad v tem obdobju ni bil več smrtonosen sam po sebi – bil je le pokazatelj prisotnosti patogenih dejavnikov v obliki smrdljivih in umazanih ljudskih množic. Meščani so se bolj kot vsega bali degeneracije, saj se smrtonosni mikrobi niso nahajali več v zraku, ampak v krvi. Ob stikih s prebivalci mestnega dna meščanu tako ni več grozila le okužba z eno od nalezljivih bolezni, ampak biološka mutacija. Prav strah pred skrunitvijo dednega materiala je v končni fazi pripeljal tudi do sistematičnega in centralno vodenega sanitarnega nadzora celotne populacije.²⁵¹ Strah se je tako postopno selil na socialno področje. Ljudstvu se je vse bolj pripisovalo živalskost in primitivne instinkte, meščani pa so se vse bolj zapirali v zaprti in varen svet lastnih stanovanj, kjer so se poskušali zavarovati pred nevarnostmi in smradom izločkov revežev in stranišč, nesnage in sladkobnega telesnega vonja delavskega sloja.²⁵²

249 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 135–138.

250 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 144.

251 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 327.

252 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 332–333.

VPLIV ŽIVLJENJSKIH RAZMER NA POJAV BOLEZNI

Življenje v mestih je veljalo za nevarno in zdravju škodljivo. O pasteh življenja v mestih je obširno razpravljal že Christoph Wilhelm Hufeland, saj je bil prepričan, da je onesnažen zrak v velikih mestih eden od najbolj usodnih razlogov za krajšanje življenjske dobe prebivalstva.²⁵³ Visoka smrtnosti zaradi nalezljivih in spolnih bolezni je bila bistvena za razvoj meščanskih zdravstvenih, higienskih in nraštvenih idealov, ki jih je med prvimi formuliral nemški zdravnik Christoph Wilhelm Hufeland v svoji Makrobiotiki in ki so, tudi po njegovi zaslugi, začeli hitro prodirati najprej med meščanske, nato pa tudi med vse preostale sloje. Vse nezmernosti v hrani, pijači, spolnosti, pa tudi prekomerna čustvenost in živčna razdražljivost so postali podlaga za vrsto bolezni. Začelo je prevladovati mnenje, da bolj kot človek živi disciplinirano, več možnosti naj bi imel v boju proti različnim boleznim, tudi tuberkulozi; odgovornost posameznika za podaljšanje bolezni je bila tako postavljena nad vse ostale dejavnike.²⁵⁴ Tudi v Prelogovem

253 Hufeland, *Die Kunst da menschliche Leben zu verlängern*, str. 376. Z zrakom v mestih so se sicer poglobljeno ukvarjali že od epidemij kuge v 14. stoletju, ko je veljalo prepričanje, da se smrtonosne miazme širijo s smradom in prahom in da jim je praktično nemogoče ubežati. Glej: Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 59–61 in str. 69.

254 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 60–61.

prevodu je tematika obdelana zelo podrobno, kar pomeni, da je bila še kako aktualna tudi za slovenske bralce. Mestni zrak naj bi pravzaprav zastrupljal prebivalce, jih pehal v bolezen in krajšal njihovo življenjsko dobo. Prebivalci mest naj bi bili prikrajšani za svež zrak predvsem zaradi pregoste naselitve in prekomerne natrpanosti stanovanj, v katerih je bilo mogoče vdihovati zgolj zrak, ki ga je le malo pred tem izdihnil nekdo drugi.²⁵⁵ Vdihovanje nečistega zraka je bilo usodno zlasti zato, ker je počasi in vztrajno načenjalo zdravje posameznika, ne da bi se ta tega zavedal. Zastrupljanje je napredovalo počasi in bilo najbolj izrazito prav v gosto poseljenih mestnih četrtih.²⁵⁶ Nasveti, kako se izogniti strupenim mestnim naselbinam, so bili jasni: vsakodnevni terapevtski sprehodi zunaj mesta, na čistem podeželskem zraku naj bi prečistili pljuča, prerodili telo in zbistrili misli.²⁵⁷

Enako pomembne so bile seveda tudi razmere znotraj stanovanj. Veliko bolezni naj bi bilo mogoče preprečiti že s pravilno izbiro stanovanja in kraja bivanja. Izogibali naj bi se predvsem pretemnim, vlažnim in podkletenim bivališčem, izbirali pa naj bi predvsem taka, ki se v mestu nahajajo čim višje, so na sončni in dokaj vetrovni legi ter imajo okna tako na vzhod kot zahod.²⁵⁸ Nesnažna stanovanja so bila nezdrava in primerna gojišča bolezenskih klic, zdravstvene posledice pa naj bi prinašala tudi obilica prahu.²⁵⁹ V vlažnih, slabo prezračenih, slabo osvetljenih in prenapoljenih prostorih naj bi bacili živeli še dlje kot navadno in imeli tudi idealne pogoje za svoj razvoj, medtem ko je obstajalo prepričanje, da prostorna in svetla stanovanja višjih slojev zagotavljajo skoraj popolno imunost.²⁶⁰ »Kjer so okna odprta soncu, tam so vrata zaprta bolezni,« je bil pregovor, ki naj bi bil vodilo vsakogar, ki rešuje svoje stanovanjsko

255 Prelog, *Makrobiotika*, str. 123.

256 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 121–122.

257 Prelog, *Makrobiotika*, str. 195.

258 Durante, *Il tesoro della sanità*, 1679, str. 9.

259 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 32.

260 Sorcinelli, *Miseria e malattie nel XIX secolo*, str. 32.

vprašanje. Dovolj veliko, suho, svetlo in čisto stanovanje naj bi bilo cilj vsakega posameznika.²⁶¹ Veljalo je prepričanje, da »kjer ni reda, tam tudi ni pravega doma,« bil pa je tudi zunanji izraz siceršnje organiziranosti družinskega življenja, znak delavnosti, skrbnosti, varčnosti ter kot tak tudi ena od glavnih meščanskih vrednot.²⁶² Snaga in red naj bi bila tudi najboljša zaščita pred nalezljivimi boleznimi, čeprav je bilo mogoče celo pri Lipiču, še prej pa v Hufelandovi *Makrobiotiki*, prebrati, da »skoro naj vekše sredstvo pokrajšanja življenja je vkupno stanovanje mnogih ljudi v velikih mestih«²⁶³ in da so torej prenapolnjene in pretesne sobe še bolj ogrožale zdravje kot sama nečistoča.²⁶⁴ Že Rousseau je opozarjal, da človek preprosto ni bil ustvarjen za življenje v tako tesnih stikih z drugimi, saj je izdihan zrak strup za vse, ki se nahajajo v njegovi okolici.²⁶⁵ Prenaseljenost in večja mortaliteta sta hodili z roko v roki,²⁶⁶ saj v prenaseljenih, temačnih in vlažnih sobah brez pravega stranišča enostavno ni bilo mogoče vzdrževati primerne higijenskega standarda, tesni stiki, v katerih so ljudje živeli, pa so še olajšali širjenje bolezni.²⁶⁷ Še tako urejena in po vseh pravilih zgrajena soba je lahko postala škodljiva, če se je v njej nakopičilo preveliko število ljudi, živali, predmetov in posledično tudi umazanije, smeti in vonjev.²⁶⁸

Večina piscev je sicer izpostavljala nevarnost širjenja nalezljivih bolezni, vendar pa prenaseljenost ni bila zgolj podlaga epidemijam. Zaradi neustreznih življenjskih razmer so bile med prebivalstvom vse bolj pereče tudi kronične bolezni. Visoka umrljivost med otroki je bila tako prisotna tudi takrat,

261 Šimec, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*, str. 114.

262 Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 57–58. V delu Ernesta Feltgena lahko tako preberemo naslednji citat: »Ni je lastnosti, ki bi na človeka duševno kakor tudi telesno bolj vplivala, nego snažnosti v zvezi z redom, podlago za izpolnjevanje dolžnosti.« Glej: Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 32.

263 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, str. 374–376 in Prelog, *Makrobiotika*, str. 123.

264 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 46.

265 Prelog, *Makrobiotika*, str. 123.

266 To trditev so že leta 1891 dokazali izsledki raziskave, ki so jo naredili med prebivalci Pariza. Glej: Guerrand, *Spazi privati*, str. 283–284.

267 Guerrand, *Spazi privati*, str. 283–284.

268 Hartmann, *Die Kunst des Lebens froh zu werden*, str. 40.

ko epidemije niso razsajale, zelo veliko je bilo tudi rahitisa in slabokrvnosti,²⁶⁹ pojavljale pa so se tudi druge bolezni, kot so davica²⁷⁰ in koze.²⁷¹ V različnih letnih časih so bile življenjske razmere podlaga za različne bolezni. V zimskem obdobju se je tako širil predvsem tifus,²⁷² saj so se ljudje zaradi mraza odpovedali že sicer skromnim higijenskim navadam. Ker so se manj preoblačili in umivali, so s tem ustvarjali idealne življenjske razmere bolham in drugemu mrčesu, kar je ob siceršnji popolni brezbriznosti do čistoče in higijene in prenapoljenosti stanovanj povzročalo pojav in širjenje nalezljivih bolezni.²⁷³ V poletnem času so se zaradi višjih temperatur, neustreznega ravnanja s človeškimi in živalskimi izločki ter mrčesa širile predvsem črevesne okužbe.²⁷⁴

Prava kampanja osveščanja prebivalstva, zlasti v času epidemij kolere, je potekala v časopisju in tudi preko različnih priročnikov in pratik. Ljudem so svetovali, naj »gnojišča pazijo«, »sekrete čedijo«, sobe pa naj se vsak dan odprejo, da se dobro prevetrij, soba z bolnikom pa naj bo zaprta, na razbeljeno železo pa naj »en malo jesiha« vlijejo in tako izboljšajo zrak v sobah. Predvsem pa naj bi bilo pomembno, da se v sobah ne zadržuje preveč ljudi, ki bi bolezen prenašali naprej.²⁷⁵ Nasveti o tem, kako vzdrževati čistočo stanovanja, so bili zelo natančni.²⁷⁶ Pisci so gospodinjam polagali na srce, naj pridno pometajo sobe, tudi večkrat dnevno, če je potrebno. Posebej naj bi bilo pomembno, da se pri pometanju ne dviga prahu, kar je bilo mogoče doseči z uporabo mokre žagovine in z rednim voskanjem lesenih površin.²⁷⁷ Idealna rešitev, ki pa so si jo lahko privoščili le redki,

269 Grotjahn, *Die hygienische Forderung*, str. 164–165.

270 Glej npr. SI ARS, AS 137, t. e. 117, a. e. 542.

271 Glej npr. SI ARS, AS 137, t. e. 181, a. e. 1080.

272 O tem glej tudi Mittheilungen über die in Oberschesien herrschende Typhus-Epidemie von Dr. R. Virchow, Berlin 1848. V: *Arch+*, 45, julij 2012, št. 206/207, str. 60–66.

273 Sorcinelli, *Miseria e malattie nel XIX secolo*, str. 13.

274 Glej npr. SI ARS, AS 68, t. e. 17–8 I, a. e. 16928.

275 *Drobtinice*, Dobrovoljni pomenki o kolери, 11, 1856, str. 255–262, str. 259.

276 Glej npr. navodila gospodinjam in služkinjam v: Prato, *Nauk o gospodinjstvu: vodilo za žene in dekleta vseh stanov. Druga knjiga*, str. 70–82, v: Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 74–83 in Purgaj, *Gospodinjstvo*, str. 32–41.

277 Rus, *Zdravje mladine*, str. 10.

je bilo strojno odstranjevanje prahu s prvimi sesalniki, čisto spodobne rezultate pa naj bi dosegli tudi z uporabo mokre vlažne metle in krpe.²⁷⁸ Z napačnim ravnanjem je bilo mogoče uničiti tudi povsem zdrava domovanja. Vlago in plesen so v stanovanja zanesli s sušenjem opranega perila v stanovanju, zrak v prostoru so onesnažili s kajenjem, z neustreznim shranjevanjem obleke in obutve in neustreznim ravnanjem v času bolezni katerega od družinskih članov, onesnažen zrak pa je v stanovanje lahko prodiral tudi iz okolice.²⁷⁹

JETIKA – STANOVANJSKA BOLEZEN

Hiter industrijski razvoj je s seboj prinesel tudi številne socialne probleme. Industrijsko hitro razvijajoča se mesta so vse do prve polovice 20. stoletja predstavljala idealno okolje za razvoj in razširjanje nalezljivih bolezni, ki so bile neposredno povezane s slabo higieno in neugodnimi življenjskimi razmerami. Poleg kolere, davice, ošpic, škrlatinke, griže, legarja, spolnih bolezni, trahoma in črnih koz²⁸⁰ pa je zagotovo največji davek zahtevala t. i. stanovanjska bolezen - tuberkuloza.

Prenaseljena in nehigienična stanovanja, neustrezna prehrana in neustrezni delovni pogoji so ustvarili idealne razmere za širjenje tuberkuloze, proti kateri so se, pred pojavom antibiotikov, le s težavo borili. Klasično individualno zdravljenje tuberkuloze ni prinašalo rezultatov, zato je prevladalo spoznanje, da je potrebno k boju proti »stanovanjski bolezni« pristopiti celostno in da je potrebno veliko pozornosti, poleg osnovnemu medicinskemu zdravljenju, posvečati tudi socialnim, gospodarskim in poklicnim razmeram posameznika. Tuberkuloza je, poleg mestnega, stanovanjskega in alkoholnega vprašanja ter vprašanja degeneracije in evgenike, postala del

278 Šimec, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*, str. 118. Glej tudi: Depangher, *Medicina popolare modernissima in versi. Edizione per donna*, str. 30 in Justin, *Higiena hiše*, str. 15.
279 Justin, *Higiena hiše*, str. 8–11.

280 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 38.

socialnega vprašanja in s tem del političnega diskurza.²⁸¹ Hitra rast prebivalstva, hitra urbanizacija ob zaostali in nezadostni infrastrukturi, industrializacija, proletarizacija in s tem povezano siromašenje velikega dela prebivalstva na eni in želja po regulaciji razmer na drugi strani, so ustvarili socialno-ekonomski okvir boja proti tuberkulozi ter v ospredje postavili tudi razpravo o mestih in o tamkajšnjih neustreznih življenjskih razmerah.²⁸²

Tuberkuloza je pozornost vzbujala vse od poznega 18. stoletja, ko je začela nastajati množica priročnikov o njej in ko so začeli sestavljati sezname vzrokov za pojav te bolezni. Prevladovala je namreč misel, da nanjo vplivajo telesna konstitucija, sestava živcev in nediscipliniran življenjski slog, spolnost in nezdravo življenje.²⁸³ Epidemični značaj tuberkuloze ni bil znan, zato so jo zdravniki večinoma pripisovali napakam v življenjskem stilu posameznika, predvsem pa dednim dejavnikom.²⁸⁴ Teza o dednosti jetike se je začela počasi umikati šele v drugi polovici 19. stoletja, po Kochovih odkritjih povzročitelja bolezni, vendar pa je še dolgo ostala trdno zakoreninjena v razmišljanju ljudi.²⁸⁵ Ob številnih in ponavljajočih se primerih tuberkuloze znotraj ene družine so ljudje največkrat zgolj zamahnili z roko čes, »to je že v družini«, ne zavedajoč se, da je tuberkuloza pravzaprav »v hiši« in da bi jo z nekaj truda lahko izkoreninili.²⁸⁶ Na prelomu stoletja je bila tuberkuloza, poleg alkoholizma in spolnih bolezni, uvrščena med socialne in ljudske bolezni, med izrazite faktorje tveganja pa so začeli uvrščati predvsem življenje v velikih mestih, stanovanjske razmere, nizek zaslužek, ceno življenjskih potrebščin ter nezadostno izobraženost.²⁸⁷

Val epidemije tuberkuloze je sovpadal z industrializacijo in urbanizacijo, zato se ni pojavljal povsod istočasno, bolezen pa je z industrializacijo v 19. stoletju dobila razsežnosti epidemije,

predvsem zaradi izčrpavajočega celodnevne delo, neustrezne prehrane in neustreznih bivalnih pogojev, v katere je bila prisiljena večina delavskega sloja.²⁸⁸ V Angliji in na Švedskem je smrtnost zaradi tuberkuloze dosegla vrhunec že okoli leta 1760, medtem ko se je to v Avstriji, na Madžarskem, v Rusiji in v Nemčiji zgodilo približno s stoletnim zamikom, ko je zaradi tuberkuloze umrlo povprečno med 39 in 42 ljudi na 10.000 prebivalcev. Proti koncu 19. stoletja je tuberkuloza postala globalni problem.²⁸⁹ V avstrijskem delu dvojne monarhije je bila umrljivost največja v najbolj industrijskih regijah, ki jih je hitra urbanizacija najbolj prizadela: v predmestjih Dunaja ter na posameznih področjih Češke, Moravske, Šlezije, Spodnje in Zgornje Avstrije, Vorarlberga ter Štajerske, umrljivost pa se je, nekoliko presenetljivo, povečevala tudi v deželah, ki so sicer ohranile večinoma agrarni značaj.²⁹⁰

Tuberkuloza je tudi na Slovenskem terjala izjemen davek. V Sloveniji je za jetiko istočasno bolehalo vsaj 20.000 ljudi, od katerih jih je vsako leto umrlo več kot 2000.²⁹¹ Smrtnost je pred drugo svetovno vojno sicer pomembno upadla – s 500 žrtev na 100.000 prebivalcev v letu 1890 je padla na 158 žrtev na 100.000 prebivalcev v letu 1935 –, za prave uspehe pa je bilo kljub vsemu potrebno počakati do časa po drugi svetovni vojni, ko so v zdravljenje tuberkuloze vpeljali antibiotike.²⁹² Kljub dejstvu, da je bil povzročitelj bolezni odkrit že zelo zgodaj, je bolezen dolgo veljala za neozdravljivo in zdravniki so proti njej lahko le nemočno predpisovali uživanje kvalitetne prehrane z veliko mleka, svež zrak, sonce in brezskrbno življenje, ki pa so si ga lahko privoščili le premožnejši bolniki.²⁹³ Veljala je za bolezen bede in pomanjkanja, edino pravo orožje proti njej pa

281 Musek, *Tuberkuloza*, str. 22.

282 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 144–145.

283 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 45.

284 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 104.

285 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 51–52.

286 Pirc, Ivo, *Jetika na kmetih. V: Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 6. 1925, št. 6, str. 84–86. str. 84.

287 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 142–143.

288 Zupanič Slavec, *Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, str. 21. Glej tudi: Klinc, Stanislav, *Tuberkuloza kot obrtna bolezen. Naši zapiski*, 12, 1920, št. 4–6, str. 116–117.

289 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 105–106.

290 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 127–129.

291 Matko, *Pouk o jetiki ali sušici*, str. 1.

292 Zupanič Slavec, *Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, str. 14.

293 Toplak, *Jetika, romantična bolezen*, str. 382.

je bila preventiva, ki pa jo je bilo, kljub najboljšim namenom, zaradi slabih gmotnih razmer večine prebivalstva izjemno težko izvajati.²⁹⁴ Stanovanjske razmere seveda niso bile edini razlog za širjenje tuberkuloze, dejstvo pa je, da so bili ljudje v nezdravih stanovanjih praviloma tudi najbolj revni, slabo plačani za svoje težaško delo, slabo prehranjeni, premalo navajeni na vzdrževanje čistoče in higijene ter premalo poučeni o nalezljivosti jetike.²⁹⁵ Iz raziskave, ki jo je med tuberkuloznimi bolniki izvedel ljubljanski OUZD, je mogoče razbrati, da je od 306 bolnikov, ki so bili zajeti v anketi, le 61 oseb imelo svojo posteljo in svojo sobo. Ostalih 245 bolnikov si je sobo delilo z več osebami, mnogi so si bili prisiljeni deliti celo ležišče. Nič nenavadnega ni bilo, če si je tuberkulozni bolnik posteljo delil še s tremi drugimi osebami.²⁹⁶ Celó najbolj osnovne zahteve, naj ima tuberkulozni bolnik svojo posteljo, ki naj bo ločena z zaslonom ter vsaj dva metra oddaljena od ležišč drugih družinskih članov, večina ni zmogla uresničiti.²⁹⁷

Borci proti tuberkulozi, ki so se na Slovenskem združevali v Protituberkuloznih ligah,²⁹⁸ so nastopali na različnih ravneh. Pomemben je bil njihov pritisk neposredno na politično oblast, saj so si želeli sprejetje nove gradbene zakonodaje in stavbinskega reda,²⁹⁹ ki naj bi omogočila nadzor ne le nad novogradnjami, temveč tudi nad obstoječimi stavbami ter odredila odstranitev zdravstvenih pomanjkljivosti, delovali so neposredno med prebivalstvom, ga osveščali, poučevali in skrbeli za objavo poljudnih knjižic in priročnikov, ki so problematiko tuberkuloze približali še tako preprostemu človeku.³⁰⁰ Veliko odgovornost

294 Bohinjec, Joža, Upliv stanovanjskih in mezdnih prilik na širjenje tuberkuloze med delavstvom. *Delo proti tuberkulozi*, 2, februar 1936, št. 1, str. 6–9, str. 6.

295 Marinšek, Leopold, Jetika in stanovanje. *Delo proti tuberkulozi*, 6, maj 1940, št. 3, str. 47–48, str. 48.

296 Bohinjec, Joža, Upliv stanovanjskih in mezdnih prilik na širjenje tuberkuloze med delavstvom. *Delo proti tuberkulozi*, 2, februar 1936, št. 1, str. 6–9, str. 9.

297 Matko, *Katekizem o tuberkulozi*, str. 11.

298 Več o tem glej v Černigoj, Odpri roke, otiraj bratovske solze, str. 485–513.

299 Stavbinski red naj bi določil, »kakšna naj bo stanovanjska hiša, da bo dom zdravja, ne pa gnezdo bolezni«, preprečili pa naj bi tudi gradnje na neprimernih območjih. Glej: Pirc, Ivo, Jetika na kmetih. *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 6. 1925, št. 6, str. 84–86, str. 85.

300 Bohinjec, Joža, Upliv stanovanjskih in mezdnih prilik na širjenje tuberkuloze med delavstvom. *Delo proti tuberkulozi*, 2, februar 1936, št. 1, str. 6–9, str. 8.

so pripisovali gospodinjam, ki bi lahko že z vzdrževanjem vsaj osnovnega reda in čistoče preprečile veliko okužb. Posebno skrb naj bi namenjale zračenju stanovanja, predvsem pa spalnice, prav tako pomembno pa naj bi bilo tudi »razpraševanje« stanovanja. Nepoučena gospodinja je lahko naredila več škode kot koristi, saj je lahko z nepravilnim pometanjem in brisanjem pohištva vzdigovala velike količine prahu ter tako še bolj ogrozila svoje družinske člane. Novotarije, kot so bili sesalci in posebne talne obloge, ki se jih je prah oprijel, so bile sicer koristne, vendar preprostemu človeku nedostopne, povsem primerljive rezultate pa je bilo mogoče doseči že z uporabo preproste vlažne krpe in mokre žagovine.³⁰¹

Razvoj je bil še počasnejši med kmečkim prebivalstvom, kar je pripeljalo do stanja, da je kljub ugodnejšim bivalnim pogojem za jetiko umiralo celo več kmečkega prebivalstva kot pa delavcev v industriji in obrti.³⁰² Ivan Matko je to pripisoval njihovemu že tradicionalnemu pomanjkanju smisla za higieno, okorelosti njihovih nazorov, splošne nagnjenosti k mazaštvu in ukoreninjenemu odporu proti zdravnikom in njihovim ukrepom.³⁰³ Začetek nesreče je bila že povsem zanemarjena in za bivanje neprimerna kmečka hiša, ki je nihče ni zračil, svežemu zraku so poskušali celo na vsak način preprečiti vstop.³⁰⁴ Med vzroke za širjenje tuberkuloze so pogosto prištevali tudi alkoholizem ter dejstvo, da kmetje niso imeli na razpolago bolniških blagajn in drugih možnosti zdravljenja, ki so obstajale v mestih.³⁰⁵ Ideje o ustanovitvi motoriziranih potujočih dispanzerjev, ki naj bi zdravniško oskrbo približali podeželskemu prebivalstvu, pa so ostajale zgolj na papirju.³⁰⁶

301 Breclj, *Jetiki - boj!*, str. 48–51.

302 *Slovenec*. Kako daleč je Maribor v boju zoper jetiko, 67, 27. 5. 1939, št. 120a, str. 5.

303 Matko, *Protituberkulozni dispanzer v službi socialno-higijenske borbe proti jetiki*, str. 77.

Tudi Ivo Pirc navaja, da so bili kmetje do tuberkulozne problematike povsem brezbržni. Zdravnikom niso verjeli niti zaupali, saj so od njih terjali zdravilo s takojšnjim učinkom, navodil o osebni higieni in higieni stanovanja pa niso želeli upoštevati. Glej: Pirc, Ivo, Jetika na kmetih. *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 6. 1925, št. 6, str. 84–86, str. 85.

304 Pirc, Ivo, Jetika na kmetih. *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 6. 1925, št. 6, str. 84–86, str. 85.

305 Neubauer, Robert, Tuberkuloza na kmetih. *Delo proti tuberkulozi*, 1, 1935, št. 3, str. 44.

306 *Jutro*, Maribor v borbi z jetiko, 18, 17. 12. 1937, št. 293, str. 3.

Smrtnost na 10.000 prebivalcev

Leto	Slovenija	Jugoslavija
1921	26,1	26,1
1922	25,6	25,6
1923	25,6	25,6
1924	24,4	30,2
1925	24,1	28,0
1926	23,6	28,4
1927	22,2	28,8
1928	25,5	28,8
1929	20,9	30,4
1930	19,0	26,4
1931	19,5	27,1
1932	17,6	25,6
1933	17,6	23,4
1934	15,9	15,9
1935	14,8	14,8

Umrljivost za tuberkulozo v Sloveniji in Jugoslaviji v letih 1921–1935³⁰⁷

Kljub dejstvu, da sta obe svetovni vojni in hitra industrializacija povzročile nov razmah tuberkuloze, je vseeno mogoče opaziti, da je smrtnost za to boleznijo v Sloveniji konstantno padala od leta 1921 naprej, leta 1929 pa je dokončno prenehala biti najpomembnejši vzrok smrti in se je začela umikati drugim, predvsem boleznim srca in ožilja ter raku.³⁰⁸ Vsekakor pa je v nerazvitih predelih smrtnost za tuberkulozo padala precej počasneje kot v razvitih in bogatejših območjih, kar je, po mnenju Iva Pirca, bilo zagotovo povezano z najpomembnejšimi etiološkimi faktorji za jetiko: kulturno in gospodarsko zaostalostjo, revščino in alkoholizmom.³⁰⁹ Tuberkuloza naj bi bila med alkoholiki in njihovimi družinami izredno

307 Pirc, *Zdravje v Sloveniji, I. knjiga*, str. 55.

308 Pirc, *Zdravje v Sloveniji, II. knjiga*, str. 635.

309 Pirc, *Zdravje v Sloveniji, II. knjiga*, str. 636–637.

razširjena, saj naj bi alkohol povzročal degeneracijo potomstva, pomembno naj bi zmanjševal odpornost organizma, poleg tega pa naj bi ljudi delal lahkomišelnosti, pozabljali naj bi na higieno in se predajali nebrzdanim strastem, zadrževali naj bi se v zatohlih in zakajenih gostilnah ter naj bi večino prihodka, namesto urejenemu stanovanju in ustrezni prehrani, namenjali pijančevanju.³¹⁰ Razširjenost jetike je bila vsekakor povezana ne samo s slabimi stanovanjskimi razmerami, temveč tudi s širšim socialno-gospodarskim položajem ter pomanjkljivem zavedanju o pomenu higiene in pravilne prehrane. Velikokrat za katastrofalne razmere niso bile krive zgolj nizke delavske mezde, ampak tudi neustrezno razpolaganje s sredstvi, saj so mnogi velik del plače pogosto raje namenjali alkoholu, tobaku in kavi, kot pa kvalitetni prehrani in boljšim bivalnim razmeram.³¹¹

310 Studen, *Pijane zverine*, str. 84–85.

311 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 171.

VPLIV STANOVANJSKIH RAZMER NA ODNOSE V DRUŽBI IN DRUŽINSKE ODNOSE

Prenapolnjena stanovanja v zanemarjenih soseskah in zanikrnih slumih brez vsake ustrezne infrastrukture so predstavljala pravo tempirano bombo ljudskega nezadovoljstva. Poskusi zagotavljanja primernih in spodobnih prebivališč so bili vse bolj del prizadevanj ohranjanja socialnega miru in boja proti socialističnim idejam, ki so grozile s prevratom v družbi.³¹² Primerno stanovanje je bilo namreč temelj družinskega življenja in hkrati steber takratnega družbenega reda, saj je rešeno stanovanjsko vprašanje predpogoj za red, mir in stabilnost.³¹³

Primerno stanovanje je veljalo za eno od glavnih in najbolj osnovnih potreb vsake družine.³¹⁴ Higijenske razmere v stanovanjih namreč niso imele vpliva zgolj na zdravstveno stanje, temveč tudi na družinsko srečo in na odnose med družinskimi člani. Prostor se je v dolgem meščanskem stoletju vse bolj očitno delil na notranjega, zasebnega in družinskega, ki je bil simbol za varnost, in na zunanjega, ki je bil tuj in sovražen ter simbol za nevarnosti, ki so grozile poštenemu meščanu izven

312 Guerrand, Spazi privati, str. 284.

313 Perrot, Modi di abitare, str. 244.

314 Rus, Zdravje mladine, str. 7.

njegovega varnega zavetja.³¹⁵ Družine so se novemu urbanemu okolju prilagodile, vendar so se zaradi boja za preživetje pogosto oddaljevale od meščanskega ideala enojdrne družine s strogo ločenimi vlogami za moža in ženo.³¹⁶

Duša vsake družine in vsakega doma je bila žena, njegova urejenost pa je bila ogledalo gospodinje. Njena skrbnost se je odražala v vsem, v urejenosti družinskih članov, nje same in celega stanovanja. Od ženske in njene vestnosti so bili odvisni zdravje, sreča, blagostanje in prosperiteta vseh družinskih članov.³¹⁷ Stanovanje je dajalo okvir družinskemu življenju in je, skupaj z oblačili, predstavljalo »umetno klimo«, ki naj bi omogočala »življenje in kulturni razvoj človeka«, zato je po mnenju piscev žena, ki ni skrbela za prijeten, čist in urejen dom, nosila neposredno krivdo za moževo pijančevanje in propad rodbine.³¹⁸ Vsi po vrsti so poudarjali vlogo gospodinje pri vzdrževanju reda in čistoče ter s tem neposredno tudi zdravja in družinske sreče.³¹⁹ S krpo in mokro metlo se ni zgoj borila proti prahu in drugi nesnagi,³²⁰ temveč tudi proti krčmi ter posledično propadu in degeneraciji. Žena, ki je moža pričakala v umazani in razmetani sobi ter »večerjo malomarno vrgla v umazano skledo«, se je pač morala sprijazniti, da bo mož uteho začel iskati v krčmah.³²¹ Anton Martin Slomšek je deklicam polagal na srce, naj skrbijo za snažnost svojih domačij, naj bodo delavne, skrbne in natančne. V delu *Blaže in Nežica v nedelskej šoli* je predstavil nekaj preprostih pravil, po katerih naj bi se ravnala vsaka gospodinja. Predvsem je odsvetoval gojenje kokoši, prašičev in druge živine v hiši, poudarjal pa je pomen rednega čiščenja pohištva, posode in oken, pometanja,

315 Guerrand, Spazi privati, str. 264.

316 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 22 in 155.

317 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 108–112.

318 *Zdravje: priloga Prerodu*, Higijena stanovanja, 16, 1940, št. 4, str. 39–41, str. 39–40.

319 Glej npr. *Novice*. Snažnost gospodinje je hiše nar lepši kinč, 12, 15. 7. 1854, št. 56, str. 221–222 ter *Zdravje: priloga Prerodu*, Higijena stanovanja, 2, 1927, str. 57–61, str. 58.

320 *Zdravje: priloga Prerodu*, Higijena v domačem gospodinjstvu, 2, 1927, str. 134–135, str. 134.

321 *Prerod*, Zakaj mož hodi v krčmo, 4, 1. 10. 1925, št. 10, str. 146.

zatiranja mrčesa, menjavanja posteljnine, navsezadnje pa tudi skrbi za lasten urejen izgled. Gospodinja je bila odgovorna za čistočo doma in vseh družinskih članov, medtem ko je moški moral znati poskrbeti predvsem zase. Slomšek je dečkom želel privzgojiti predvsem skrb za lasten videz, da se bodo kot moške redno umivali, brili, česali, strigli nohte, umivali noge in čistili čevlje, v njihovo pristojnost pa je spadalo tudi urejeno gnojišče na dvorišču.³²² Prepričanje o delitvi pristojnosti je ostalo globoko zakoreninjeno v glavah ljudi in še tik pred drugo svetovno vojno je veljalo, da je kuhinja ogledalo gospodinje, stranišče pa ogledalo gospodarja.³²³ Mladim nevestam in ženam so tudi svetovali, naj pridno jemljejo metlo v roke in skrbijo, da družine ne bodo živele v »vkajenih, smerdljivih in nemarnih sobah«, da družinski člani ne bodo legali k počitku v posteljah polnih mrčesa, ki ponoči človeka le trpinči.³²⁴ Slednje je bil najbolj očiten znak nevestnosti hišne gospodarice, ki po večerji ni pomila posode in ki je dopuščala, da se ostanki hrane valjajo naokrog.³²⁵ Namesto da bi odigrale svojo pomembno vlogo »nositeljice higiene narodu«,³²⁶ so žene velikokrat ravnale povsem v nasprotju z nasveti higienikov. Pogosto so bile glavne nasprotnice zračenja, nemarne, nerazgledane in zveste zastarelim idejam,³²⁷ čeprav je bil red v hiši »prva in glavna skrb gospodinje«. ³²⁸

Vsak naj bi si prizadeval, da bo njegovo stanovanje dom in ne ječa, da bo čim bolj v stiku z naravo in da bo vsem družinskim članom predstavljal varno zavetje, kamor se bodo radi vračali.³²⁹ K zdravim življenjskim razmeram je torej lahko največ prispeval vsak sam, posebno odgovornost pa so nosili starši, ki so morali zagotoviti zdrave življenjske pogoje svojim potomcem. Za to je bila najbolj potrebna dovolj velika, prostorna, zračna in pravilno

orientirana spalnica, v kateri povprečna temperatura ni smela presegati 12–14⁰ C. Zagotoviti je bilo potrebno tudi ustrezno pohištvo, ne premehko ležišče, iz sobe pa odstraniti vse, na čemer bi se lahko nabiral prah. Otroci so veljali še za posebej dovzetne za širjenje bolezni in različnih zajedavcev, zato bi morali na vsak način preprečiti preveliko nakopičenost otrok v istem prostoru.³³⁰ Prav pri izbiri prostorov za otroke so starši delali največje napake, saj je veljalo prepričanje, da je za otroke vse dobro. Dejansko bi morali prav otroškim sobam posvečati največ pozornosti, saj so se v njih zadrževali večino dneva in neprimeren prostor je lahko pustil nepopravljive posledice razvijajočemu se organizmu.³³¹

322 Slomšek, *Blaže in Nežica v nedeljski šoli*, 1995, str. 51–55.

323 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 19.

324 *Drobtinice*, Nekaj za neveste, 11, 1856, str. 238–239, str. 238.

325 Justin, *Higiena hiše*, str. 13.

326 *Zdravje: priloga Prerodu*, Žena nositeljica higiene narodu, 1, 1. 2. 1925, št. 2, str. 17–20.

327 *Knajpovec*, Kako naj zračimo, 1, 30. 9. 1904, št. 9, str. 131–132.

328 Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 56.

329 Šimec, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*, str. 114.

330 Rus, *Zdravje mladine*, str. 9–10.

331 Buzzi, *Processi verbali*, str. 50.

MESTA NA SLOVENSKEM S Poudarkom NA LJUBLJANI

O razmerah na Slovenskem lahko podatke črpamo iz različnih virov. Eden izmed zgodnejših so zagotovo poročila Dvornega vojnega sveta iz leta 1770/1771, ki je v okviru vojaške konskripcije beležil tudi socialne in zdravstvene razmere v posameznih deželah monarhije. Čeprav so zapiski kratki, si je iz njih vendarle mogoče ustvariti sliko razmer, ki so ob koncu 18. stoletja vladale na Slovenskem.³³² Poročila, ki so bila namenjena cesarici Mariji Tereziji, so nastala kot zapisi o razmerah, ki so jih popisovalci opazili na terenu, ko so izvajali ljudsko štetje, popisovanje vprežne živine in oštevilčenje hiš.³³³

V grofiji Goriška in Gradiščanska, še posebej na priobalnih območjih, naj bi ljudje tako zbolevali predvsem zaradi nezdravega močvirnatega sveta, kar kaže na trdno ukoreninjenost teorije o miazmah kot glavnemu vzroku za širjenje bolezni.³³⁴ Na Koroškem so opazili večje število gluhih, iznakaženih in golšavih

332 Popisi pred naborem leta 1771 so povsod prinesli podobne rezultate. Tudi na češkem podeželju so se popisovalci, tako kot na Slovenskem, srečevali z nezadostno prehranjenimi in neprimerno oblečenimi prebivalci, ki so živeli v istih prostorih kot perutnina in živina, obdani s smrdom, mrčesom in nesnago. Glej: Kačičnik Gabrič, Serilnik – preprost izraz za stranišče, str. 14.

333 Štih, »Kmečko prebivalstvo v grofijah Goriška in Gradiščanska je sicer delavno, vendar zelo revno ...«, str. 321.

334 Hochedlinger; Tantner, »... der grösste Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«, str. 13.

Skupna stranišča za prebivalce revnih mestnih četrti
(Slovenska kronika XIX.stoletja, 1: 1800-1860, str. 271)

ljudi, saj so ljudje načrtno zavračali vsako terapijo in vsak poskus izboljšav svojih bivanjskih, higienskih in zdravstvenih razmer, da bi se izognili služenju vojaškega roka.³³⁵ O zaostalosti in katastrofalnih življenjskih razmerah poročajo tudi s Štajerskega, kjer je bilo prav tako opaziti večje število bebavih in umsko prizadetih, saj so otroke večinoma povsem zanemarjali in jih puščali povsem same, ko so odhajali na delo. Poleg tega je veliko ljudi živelo v odročnih, skromnih in zanemarjenih kočah, kjer so bolni in zdravi živeli tesno drug ob drugem, svoja bivališča pa so večinoma delili tudi z živino.³³⁶ Nič boljše niso bile razmere na Kranjskem³³⁷ in v drugih deželah. Poročil pa niso sestavljali zgolj zaradi beleženja statističnih podatkov, temveč so razsvetljenim absolutističnim vladarjem služila predvsem kot osnova za izdelavo modernizacijskih in reformnih programov, ki naj bi med prebivalstvo prinesli napredek, predvsem pa povečali

335 Hochedlinger; Tantner, »... der grösste Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«, str. 21.

336 Hochedlinger; Tantner, »... der grösste Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«, str. 27–28.

337 Hochedlinger; Tantner, »... der grösste Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«, str. 38.

njegovo storilnost. Za človekoljubnimi težnjami po izboljšanju življenjskih razmer, večji skrbi za otroke, širši dosegljivosti zdravniške oskrbe so se skrivale namere Dvornega vojnega sveta po povečanju števila za vojsko primernih mož.³³⁸

Zelo pomemben vir, s pomočjo katerega si lahko ustvarimo splošen vtis razmer ob koncu 18. stoletja na Slovenskem, je tudi delo *Goriško podnebje* zdravnika Antona Muznika, čeprav se, kot je že iz naslova razvidno, osredotoča predvsem na razmere v Goriški in Gradiščanski grofiji. Z izrazito razsvetlensko naravnostjo je namreč popisoval lastnosti tamkajšnjih ljudi, vremenske razmere, podnebje, epidemične in endemične bolezni, načine zdravljenja, prehranjevalne navade in še kaj. Čeprav je poročal o večinoma ugodnih življenjskih razmerah in neokrnjeni naravi brez rudnikov, topilnic in večjih stoječih voda, je bilo po njegovem mnenju še vedno veliko prostora za napredek, predvsem v bližini morja, »kjer zaradi gnilih iztokov zastajajoče vode in zato pokvarjenega atmosferskega zraka in množice mrčesa, okuženega od njihovih jajčec in iztrebkov, zelo pogosto nastajajo endemične mrzlice [...]«. ³³⁹

Edinstven vir za spoznavanje razmer v predmarčni Ljubljani je *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*³⁴⁰ Frana Vilijema Lipiča. Opis Ljubljane, ki ga podaja Lipič, sicer pogosto izzveni kot hvalnica Ljubljani, naravnim danostim, prebivalcem, njihovemu zdravemu in klenemu duhu,³⁴¹ kar pa ne pomeni, da je vedno laskav: za starejši del mesta naj bi bile značilne ozke, ukrivljene ulice, zgoščena in strnjena pozidava pod grajskim hribom, leseni mostovi ter zgolj en sam prostornejši trg, novejša mestna četrt na levem bregu Ljubljanice pa naj bi imela širše ceste in prostornejše trge. Kot pomemben korak k napredku navaja tudi rušitev mestnega obzidja, okopov, obrambnih stolpov in mestnih vrat, ki naj bi po njegovem mnenju močno ovirali kroženje zraka.³⁴²

338 Več o tem glej: Hochedlinger, *Militär und Bauernschutz*, str. LVII–LXV.

339 Muznik, *Goriško podnebje*, str. 94–95.

340 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, 2003.

341 Zupanič Slavec, *Lipičeva Topografija Ljubljane*, str. 544.

342 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 113.

Lipič je, kljub nekaterim pomanjkljivostim, ki jih navaja, prepričan, da klima na področju Ljubljane ni nezdrava. Nekateri dejavniki, kot so megla in bližina Barja, pa ocenjuje kot le navidezno slabe. Mesto naj bi bilo izpostavljeno blagodejnim vetrovom, narejeni pa naj bi bili tudi pomembni koraki k njegovi asanaciji. Omenja izsuševanje Barja, poglobitev rečne struge, večjo pozornost mestni čistoči ter še vrsto drugih ukrepov, ki so po njegovem mnenju pripomogli k izboljšanju zdravstvenega stanja, večjemu številu rojstev in izboljšanju »fizične kakovosti prebivalstva«. ³⁴³ Dodamo lahko, da je bila Ljubljana dejansko vse do velikonočnega potresa leta 1895 izrazito provincialno mesto, slabo industrializirano in s povsem kmečkim značajem na obrobju.³⁴⁴

V desetletjih, ki so sledila, so nastajala popolnejša sanitetna poročila, ki so jih sestavljali mestni fiziki, podatke pa so nato sporočali centralni oblasti, ki jih je združevala in analizirala. Poročila, ki so jih v štiridesetih letih 19. stoletja pošiljali gubernijski oblasti, so že vsebovala tudi meteorološka opazovanja, splošna opazovanja o zdravstvenem stanju, popis epidemij, ki so v posameznem obdobju prizadele določene področje, špitalsko statistiko, poročila o cepljenjih, podatke o smrtnosti, rodnosti, o mrtvorojenih itd., ³⁴⁵ pozneje pa so bila le še natančnejša. Deželna vlada v Ljubljani je tako zbirala tudi že podatke o vzrokih smrti za posamezno diagnozo, o zdravstvenih ustanovah, pitni vodi in prehrani, lekarnah, babicah in veterinarjih itd.³⁴⁶ Pozneje, ko so izsledki teh statistik postali zanimivi tudi širši javnosti, so začeli mestni fiziki svoja poročila objavljati tudi v tiskanih izdajah. Poročila, ki so jih za Kranjsko in Ljubljano sestavljali Wilhelm Kovatsch,³⁴⁷ Franz Zupanc,³⁴⁸ Friedrich Keesbacher,³⁴⁹

343 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 441–442.

344 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 15.

345 Glej npr. SI ARS, AS 14, Reg. VIII, t. e. 2756, a. e. 1545 in SI ARS, AS 14, Reg. VIII, t. e. 2762, a. e. 11.

346 Glej poročila SI ARS, AS 33, t. e. 17/24 (1861–70), a. e. 1863; SI ARS, AS 33, t. e. 17/24 (1875–76), a. e. 885; SI ARS, AS 33, t. e. 17/24 (1877–78, 1877), a. e. 6089 ter SI ARS, AS 33, t. e. 17/24 (1885–86), a. e. 3696.

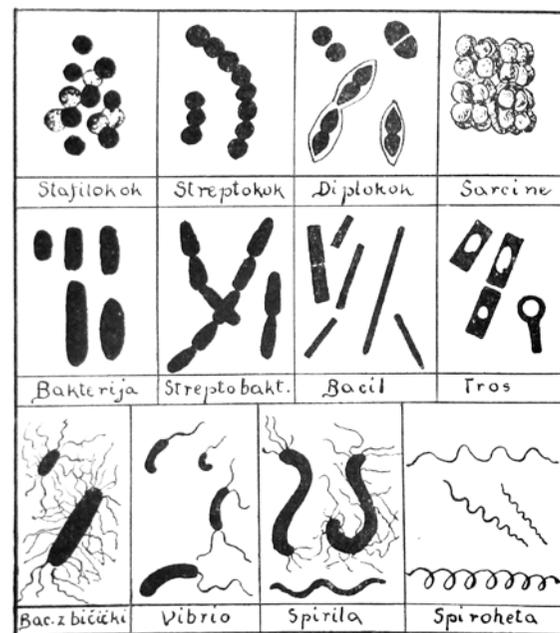
347 Kovatsch, *Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates*, 1875.

348 Zupanc, *Krain u. s. Öffentl. Gesunde sei 1881–1890*, 1893.

349 Glej npr. Keesbacher, *Die öffentlichen Gesundheitsfragen der Stadt Laibach*, 1880 in

za Gorico Aronne Luzzatto in Giuseppe Bramo,³⁵⁰ za Trst pa Achille Constantini,³⁵¹ predstavljajo odlični vir za spremljanje gibanja prebivalstva v mestih, priseljevanja, smrtnosti, rodnosti, epidemij, pa tudi poskusov opremljanja mest s komunalno infrastrukturo. Poročila mestnih fizikov seveda niso nastajala zgolj iz želje po vodenju statističnih podatkov, pač pa tudi iz želje po modernizaciji in reformiranju obstoječega stanja. Vitez Bleiweis, ki je leta 1883 mestnemu odboru poročal o podatkih, ki jih je zbral in obdelal mestni fizik Wilhelm Kovatsch, je na podlagi njegovih ugotovitev predlagal postavitev primernih pisoarjev, vpeljavo »nabiralnega voza«, ki bi ob določenih dnevih pobiral smeti po mestnih ulicah in ki bi poskrbel tudi za pobiranje steklovine in črepinj, ki so jih prebivalci Ljubljane še vedno preprosto metali v Ljubljano. Predvsem pa je poročal o nujnosti dogovora med mestnimi veljaki o trajnem odlagališču, saj so sicer odpadke zgolj prelagali.³⁵² Take in podobne odločitve mestnih veljakov so prinašale le majhen napredek, saj so mesta na Slovenskem ostajala večinoma komunalno neopremljena in nesposobna reševati težave, ki jih je povzročala vedno večja akumulacija ljudi.

Na Slovenskem pravzaprav težko govorimo o množičnem preseljevanju v mesta in o opaznejši urbanizaciji. Industrijski razvoj je bil počasnejši in manj očiten kot v nemških in čeških deželah, kar je pomenilo, da je na Slovenskem obstajalo relativno malo mestnih središč. V prevladujoče agrarnem okolju so tako mestni značaj prevzemala že naselja, ki so presegla 1000 prebivalcev. Prevladovala so manjša mesta in trgi, saj sta na območju današnje Slovenije obstajali le dve zares veliki središči, Ljubljana in Maribor, gledano izven današnjih okvirov pa seveda tudi Gorica, Celovec in Trst, ki mu je edinemu mogoče pripisati

Pogled skozi mikroskop.
(Pirc, Čitanka o higijeni, str. 12)

oznako velemesto.³⁵³ Razmere se od mesta do mesta pravzaprav niso razlikovale. Ljudstvo je povsod živelo nakopičeno v za človeka povsem neprimernih razmerah.³⁵⁴ V Trstu je na tisoče ljudi živelo v razmerah, ki so spominjale na Zolajeve romane,³⁵⁵ prav nič bolj laskava pa ni bila podoba ljubljanskih stanovanj, kot

Keesbacher, *Die öffentliche Gesundheit in Krain im Jahre 1895*, 1897.

350 Poročila so izdajali vsako leto v skladu z okrožnico okrajnega glavarstva s 15. 6. 1896, št. 9585, ki je določala, kaj mora poročilo vsebovati. Sanitetna poročila so sicer pripravljali že od leta 1876. Glej npr. Luzzatto, *Rapporto sanitario del comune di Gorizia per l'anno 1897*, 1898.

351 Constantini, *Rapporto sanitario per l'anno 1887*, 1888.

352 SI ZAL, LJU 488, Rokopisne knjige, t. e. 95, Cod III, knjiga 34.

353 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 16.

354 Perrot, *Modi di abitare*, str. 249. Poročila mestnih fizikov in arhivsko gradivo razkrivajo realnost, ki se od mesta do mesta pravzaprav ni razlikovala. Mestni fizik iz Trsta tako obravnava primer dečka, ki so ga morali oskrbeti, ker ga je mati med spanjem brcnila v glavo, saj si je osem družinskih članov delilo zgolj dve ležišči. Glej: Marcus; Pattay, *Le condizioni igienico sanitarie di Trieste*, str. 4. V Ljubljani je Vilijem Kovač poročal o možu, ki je živel v hlevu skupaj s svinjo, o stanovanju, skozi katerega je tekel odprt odtočni kanal, o stanovanju, ki si ga je delilo 22 ljudi itd. Glej: Kowatsch, *Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates*, str. 71 in Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 46. V arhivskem gradivu zasledimo primer ženske, ki si je stanovanje, ki sta ga sestavljali soba in kuhinja, delila s 14 osebami in še svojimi tremi otroki. Glej SI ZAL, LJU 489, Reg I, t. e. 1266, a. e. 2140.

355 Marcus; Pattay, *Le condizioni igienico sanitarie di Trieste*, str. 4.

jih je v svoji Topografiji opisal Fran Vilijem Lipič. V najslabših razmerah so živeli stanovalci v podstrešnih in kletnih prostorih, kamor se je naseljeval mestni proletariat zaradi pomanjkanja cenениh stanovanj.³⁵⁶ Stanovanja so bila vlažna, zaradi česar so se po stenah domov širile »solitrova razjeda, plesen različnih barv in strupena lesna goba«. Povsem neprimerna naj bi bila tudi razporeditev prostorov, saj so bile sobe v pritličju največkrat neposredno povezane z vhodom in zato izpostavljene prepihu in nesnagi z ulice. Kuhinje so bile temačne, polne umazanije in mrčesa, predvsem ščurkov, škorpionov, stonog in prašičkov, pa tudi podgan.³⁵⁷ Zatiranje mrčesa s pobijanjem je bilo precej neuspešno, če niso stanovalci obenem odpravili razmer, ki so jim nudile ustrezne življenjske pogoje. Sredstva za zatiranje mrčesa, ki so bila sicer učinkovita, so bila obenem tudi zelo strupena in so v rokah neukega človeka lahko predstavljala še večjo grožnjo stanovalcem kot sam mrčes.³⁵⁸ Stranišča, kot jih opisuje Lipič, so bila največkrat skupna za večje število stanovalcev, odprta, kanalov in greznic pa niso dovolj redno čistili, zaradi česar se je širil smrad, ki pa očitno ljudi ni posebej vznemirjal.³⁵⁹

356 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 28–30.

357 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 175.

358 Apollonio, *L'igiene, ossia la vera medicina popolare*, str. 96–97.

359 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 175.

OSKRBA S PITNO VODO IN KANALIZACIJSKO OMREŽJE

Pred uvedbo vodovoda so Ljubljančani vodo pridobivali iz množice vodnjakov, izvirov, pa tudi neposredno iz Ljubljane.³⁶⁰ Vodni viri so bili večinoma vedno oporečni in zdravju škodljivi. Tega se niso zavedali niti takratni izobraženci, kaj šele široke ljudske množice.³⁶¹ Pred začetkom uporabe izpopolnjenih mikroskopov v 19. stoletju ljudje niso mogli opazovati mikroorganizmov, ki so bili v onesnaženi vodi in ki so povzročali različne bolezni: od bolj nedolžnih trebušnih krčev do resnih in življenjsko ogrožajočih epidemij kolere.³⁶² Vodo so večinoma ocenjevali po stanju izvira, barvi, bistrosti, vonju in okusu in ne po bakteriološki neoporečnosti.³⁶³ Celo Fran Vilijem Lipič, ki se je posvečal kemijski analizi voda različnih izvorov, je, v nasprotju s Hacquetom, ocenil, da pitne vode na področju

360 Pred začetkom gradnje vodovoda je v ožjem mestnem središču obstajalo 316 hiš, ki so se oskrbovale iz 46 zasebnih vodnjakov, na Poljanah je stalo 108 hiš in 50 zasebnih vodnjakov, v Št. Peterskem predmestju je stalo 166 hiš in 50 zasebnih vodnjakov, Kapucinsko predmestje je štelo 96 hiš in 55 zasebnih vodnjakov, v Gradišču je stalo 81 hiš in 40 zasebnih vodnjakov, v Karlovskem predmestju 34 hiš in 19 zasebnih vodnjakov, v Krakovem 77 hiš in 25 zasebnih vodnjakov, v Trnovem 92 hiš in 20 zasebnih vodnjakov, vseh javnih vodnjakov v Ljubljani pa je bilo le 12. V: *Ljubljana po potresu 1895–1910*, str. 109.

361 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 45.

362 Tomišek-Rihtar, *Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa*, str. 31.

363 Tomišek-Rihtar, *Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa*, str. 35.

Ljubljane večinoma niso zdravju škodljive ter da vsebujejo celo nekatere snovi, ki so bistvenega pomena za ohranjanje zdravja.³⁶⁴ Zavedanje o oporečnosti pitne vode iz vodnjakov se je tako utrdilo precej pozneje.³⁶⁵ Zato nikakor ne preseneča hud odpor, ki ga je sprva doživela ideja o izgradnji mestnega vodovoda, saj so mu nasprotovale celo eminentne osebnosti, kot sta bila dr. Karel Bleiweis in dr. Wilhelm Kovatsch.³⁶⁶ Tudi med ljudstvom večjega navdušenja vodovod sprva ni požel. Predvsem jih je motilo, da bodo vodo dobivali iz Save, skrbela jih je kakovost vode, ki bo od daleč tekla po ceveh ter seveda dodatni stroški, ki jih je prinašal.³⁶⁷ Podobne so bile tudi razmere v Mariboru, kjer je prebivalstvo uporabo vodovoda sprva celo bojkotiralo in raje še naprej uporabljalo onesnaženo vodo iz vodnjakov, ker je bila ta pač zastoj. Bojkot je trajal celo tako dolgo, da je mestni svet ukazal zasuti vse zasebne vodnjake v mestu in tako ljudi prisiliti k uporabi vode iz javnega vodovodnega omrežja.³⁶⁸

Vodilne zasluge za izgradnjo vodovoda v Ljubljani gre nedvomno pripisati poznejšemu ljubljanskemu županu Ivanu Hribarju, ki je vodovod podpiral že davno pred dejansko izvedbo investicije. V njegovem poročilu z naslovom »Poročilo vodovodnega odseka o svojem delovanju od dne 25. 5. 1883 do 14. 3. 1888« lahko spremljamo različne aktivnosti, ki so potekale v Ljubljani z namenom ureditve oskrbe prebivalstva z vodo od ustanovitve Komisije za pregledovanje vodnjakov v letu 1870 do resolucije mestnega zdravstvenega sveta v letu 1881 pod vodstvom dr. Miroslava Keesbacherja, ki je svetoval gradnjo vodovoda, pa do ustanovitve vodovodnega odseka v

364 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 118–129.

365 Komisija, ki jo je vodil Baltazar Knapič, je že v letu 1870 izvedla raziskavo pitnih voda v Ljubljani, ki je pokazala, da so vode, ki jih uživajo prebivalci, tako onesnažene, da bi v primeru izbruha epidemij predstavljale resno grožnjo življenjem meščanov. Kljub tem dejstvom se občinski svet ni mogel poenotiti niti glede izgradnje javnega vodnjaka na takratnem Marijinem trgu, ki naj bi neoporečno vodo zagotavljal iz Tivolskega hriba. V: *Ljubljana po potresu 1895–1910*, str. 110.

366 Studen, *Mestni vsakdanjik pred prvo svetovno vojno*, str. 45.

367 Tomišek-Rihtar, *Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa*, str. 42.

368 Mlakar, *Razvoj mariborskega vodovoda*, str. 17–18.

letu 1882.³⁶⁹ Kljub začasnemu zastoju aktivnosti Hribar svojega prepričanja ni spremenil, saj so njegove ideje potrjevala tudi različna zdravstvena poročila, ki so obravnavala ljubljanske razmere v drugi polovici osemdesetih let 19. stoletja. Med njimi velja omeniti zlasti raziskave dr. Baltazarja Knapiča, ki je trdil, da je večina voda onesnažena s človeškimi izločki, amonijakom, zaradi česar so bili skoraj vsi ljubljanski vodnjaki povsem neuporabni, ustrezno pitno vodo pa je bilo mogoče dobiti le še v vodnjakih v okolici mesta.³⁷⁰

Do napeljave vodovoda je tako prišlo šele v letu 1890,³⁷¹ h gradnji kanalizacije v letu 1898 pa je veliko pripomogel strah pred epidemijo kolere, ki je znova izbruhnila v Trstu.³⁷² Izgradnja kanalizacijskega omrežja je bila seveda povezana z velikimi stroški, veliko oviro pa je predstavljalo tudi dejstvo, da se mestni oblastniki niso mogli zediniti, kakšen sistem ravnanja s fekalijami sploh vpeljati. Postavljati so sicer začeli betonirane kanale na desnem bregu Ljubljanice ter pregledovali možnost gradnje betoniranih greznic ob obstoječih stavbah, istočasno pa so želeli poskrbeti tudi za odvažanje fekalij iz nebetoniranih jam. Odplakovni sistem se je mnogim zdel predrag in nepraktičen, zato so se hoteli zgledovati po nemškem mestu Heidelberg, kjer so imeli »vzorno izdelane sodčke in betonirane greznice«. Prebivalci so se novotarj večinoma otepali, zato so nekateri mestni odborniki, v strahu pred nezadovoljstvom ulice, nasprotovali celo siljenju hišnih posestnikov h gradnji zidanih greznic. Še vedno so zagovarjali sistem »brez pritiska«, kar je pomenilo, da naj bi greznice postavili le tam, kjer je obstajal primeren prostor in kjer ni bilo možnosti priključitve na kanal,

369 SI ZAL, LJU 489, Reg I/2040, fol. 331, Poročilo vodovodnega odseka o svojem delovanju od dne 25. 5. 1883 do 14. 3. 1888, 19. 3. 1888, Ivan Hribar.

370 SI ZAL, LJU 489, Reg I/2040, fol. 25, Poročilo o kemijskih raziskavah pitnih voda, dr. Baltazar Knapič. Podrobneje o tem glej Tomišek-Rihtar, *Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa*, str. 31–54 in Studen, *Od tradicionalnih vodnjakov do modernega vodovoda*, str. 23–49.

371 Sprva je bilo vodovodno omrežje zgrajeno le v ožjem središču mesta, po letu 1895 pa se je začel vodovod širiti tudi v periferne predele. V: Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*, str. 82.

372 Grdina, *Od baročne do predmarčne Kranjske*, str. 554.

vsi posestniki, ki so bili obenem tudi lastniki polj, pa naj bi fekalije še vedno lahko odvažali tudi sami.³⁷³ Stavbni red za deželno stolno mesto Ljubljano, ki je bil sprejet 25. maja 1896 (dež. zak. št. 28, čl. 60), je določal, da je občina dolžna zagotoviti postavitev kanalov ob vseh novogradnjah, kar je bilo zanjo tako veliko breme, da si je bila prisiljena poiskati še alternativni vir financiranja ter začeti pobirati denar od tistih, ki so imeli od kanalizacije pravzaprav koristi, to so bili hišni posestniki. Dvojnost načina odstranjevanja fekalij, s pnevmatičnim praznjenjem in po kanalih, je hišne posestnike namreč delila na dvoje – na tiste, ki so imeli srečo in so stanovali v kanaliziranih ulicah, in tiste, ki tega privilegija niso imeli in so na svoje stroške morali postaviti betonirano greznico in nato tudi skrbeti za njeno redno praznjenje. Ta dvojna merila naj bi izravnala uvedba kanalske pristojbine, ki bi jo plačevali tisti, ki so uporabljali kanalski sistem.³⁷⁴

Tudi izgradnja osnovnega komunalnega in vodovodnega omrežja torej ni pomenila kvalitativnega preskoka za vse mestne prebivalce. Če je bilo v letu 1910 na vodovod priključenih že 1368 hiš, kar je predstavljalo 77,3 % vseh takrat naseljenih stavb,³⁷⁵ pa je priključevanje na kanalizacijsko omrežje potekalo precej počasneje. Iste leta je bilo na kanalizacijski sistem priključenih 605 hiš oziroma 34,2 % vseh, kar 907 hiš, to je 51,3 % je uporabljalo zgolj greznico, iz 17 hiš pa so fekalije in odpadke še vedno odvažali v sodčkih, medtem ko za 240 hiš podatki sploh ne obstajajo.³⁷⁶

373 SI ZAL, LJU 488, Rokopisne knjige, t.e. 99, Cod III, knjiga 44, Zapisnik občinskega sveta 13. 10. 1894.

374 SI ZAL, LJU 489, Reg. I, t. e. 2042, a. e. 38, Kanalska pristojbina.

375 V Mariboru je ta proces potekal nekoliko hitreje, saj je bilo do leta 1910 na mestni vodovod priključenih že 86,5 % vseh hiš. V: Mlakar, Razvoj mariborskega vodovoda, str. 19. Ob tem je potrebno poudariti, da še pred drugo svetovno vojno večina stanovanj ni imela napeljane vode. Skupne vodovodne pipe so se večinoma nahajale na skupnem hodniku ali dvorišču, zlasti v predmestjih pa so se še vedno zelo pogosto oskrbovali z vodo iz vodnjakov. V: Godina-Golija, Izbrana poglavja iz življenja Mariborčanov od leta 1860 do 1941, str. 235.

376 Studen, Stanovanjske razmere v Ljubljani pred prvo svetovno vojno, str. 181.

Pred Ljubljano je vodovod že leta 1888 dobil Kamnik,³⁷⁷ ljubljanska izkušnja z vodovodom pa je spodbudila gradbeno dejavnost tudi v drugih slovenskih mestih. Modernizacijo in z njo povezano napeljavo vodovoda so spremljali številni odpori. V Kranju so že prvotni načrti vzbudili toliko nasprotovanj, da so se dejavnosti začasno zaustavile, saj so se bali finančnih posledic te investicije. Vodovod so tako v Kranju dobili šele med letoma 1909 in 1911. Podobne so bile razmere tudi v Mariboru, kjer so vodovod slovesno odprli leta 1902,³⁷⁸ ter v Radovljici, kjer so nasprotniki modernizacije napredek ovirali vse do leta 1908.³⁷⁹ V Celju³⁸⁰ so se soočali z visokimi stroški gradnje vodovoda, ki jih mesto ni bilo sposobno pokriti, zaradi česar je vladni komisar p. Lehmann, ki je vodil posle celjskega okrajnega zastopstva, del stroškov poskušal prenesti tudi na prebivalce celotnega celjskega okraja. Ta naj bi v štiridesetih letih prispeval 80.000 kron, čemur pa se je večinsko slovensko prebivalstvo v celjski okolici uprlo, saj ni želelo financirati vodovoda, ki bi ga nato uporabljali zgolj Nemci.³⁸¹

Zaostalost slovenskih mest na komunalnem področju je še toliko bolj očitna, če njihov razvoj primerjamo z razvojem Dunaja, kjer so z gradnjo modernega kanalizacijskega sistema začeli že po drugem turškem obleganju, ob koncu 18. stoletja pa je bilo na kanalizacijski sistem priključeno že celotno mestno središče.³⁸² Posledice nerazvitosti so se kazale predvsem v večji smrtnosti in obolevnosti prebivalstva, posledično pa tudi v večjih stroških, ki so jih za različne oblike zdravljenja namenjale mestne oblasti. Zaradi neustreznih greznic in neobstoječega kanalizacijskega sistema naj bi bila večina hiš v starem mestnem

377 Studen, Beli Ljubljani se limbar poda, str. 254.

378 Več o izgradnji vodovodnega omrežja v Mariboru. V: Mlakar, Razvoj mariborskega vodovoda, str. 5–20.

379 Studen, Ljubljanski vodovod, str. 147.

380 O zapletih ob gradnji vodovoda v Celju glej: Studen, Od tradicionalnih vodnjakov do modernega vodovoda, str. 23–49.

381 *Občinska uprava*, Boj za krajno podporo celjskemu mestnemu vodovodu, 3, 25. 5. 1908, št. 12, str. 91–92.

382 Payer, *Der Gestank von Wien*, str. 61.

jedru povsem neprimernih za bivanje.³⁸³ Problematike, ki so bile v večini velikih evropskih mest rešene že vsaj pol stoletja prej, so v slovenskih mestih ter npr. v Trstu in Gorici ostajale še kako aktualne, saj jih še ob koncu stoletja niso uspeli asanirati. V Trstu po več kot petindvajsetih letih študij in različnih projektov na prelomu stoletja še vedno niso uspeli zagotoviti ustreznega vodovodnega omrežja, več kot tretjina stavb ni imela greznic, velika večina obstoječih je bila nevodotesnih in veliko odplak se je še vedno izlivalo na ulice.³⁸⁴

Prav izgradnja vodovoda in kanalizacije v mestih, med drugim tudi v Ljubljani, velja za prelomni dogodek, saj ji je sledilo uvajanje novih tehnologij, kot so moderno pnevmatično izpraznjevanje greznic, gradnja modernih stranišč na izplakovanje ter kopalnic. Sprva so ti vstopali le v domovanja najbogatejših. Nevarnost epidemij se je tako pomembno zmanjšala, nikakor pa to ni prineslo dokončne odprave vseh higienskih pomanjkljivosti v mestih.³⁸⁵ Mestni vodovod poleg tega ni mogel slediti vse bolj naraščajoči potrošnji vode, ki je bila v Ljubljani povezana s povečano gradbeno dejavnostjo v popotresnem obdobju, naraščanjem števila prebivalstva, sprememb v načinu življenja meščanov, ki so vse bolj prevzemali nove higienske norme, pa tudi s porabo vode v javne namene.³⁸⁶ Kljub dejstvu, da so v letu 1900 načrpali dvakrat več vode (milijon m³), kot so sprva načrtovali v letu 1891, ko so predvidevali porabo 490.000 m³, je vode namreč ves čas primanjkovalo in razpoložljive količine so se zmanjšale s 100 na le še 71 litrov vode na prebivalca dnevno. Prve ideje o širitvi mestnega vodovoda so se pojavile že v letu 1906, ko so predlagali postavitev druge cevi med Klečami in rezervoarjem na Šišenskem hribu, kar pa se je dejansko uresničilo šele v letu 1910. Količina razpoložljive vode se je takrat dvignila na 121 litrov na osebo na dan, kar pa ne

383 Braulin, *La questione sanitaria nella Trieste di fine '800*, str. 113–114.

384 Braulin, *La questione sanitaria nella Trieste di fine '800*, str. 117–123.

385 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 40–41.

386 Drnovšek, Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914, str. 220.

pomeni, da ni veliko prebivalcev ostajalo še naprej odvisnih od oskrbe z vodo iz zasebnih in javnih vodnjakov.³⁸⁷ Priklapljanje na vodovod je namreč potekalo počasi, povezano je bilo z velikimi stroški, zaradi česar mnogim prebivalcem sprva ni bilo dostopno. Hiše so na vodovodno omrežje priklopljali le tam, kjer je bilo to ekonomsko upravičeno, kjer je bila ulica urejena, regulirana in dovolj poseljena, da se je investicija lahko poplačala. Zgolj zahteve in prošnje prebivalstva torej niso zadostovale, zelo pogosto so se tako še vedno posluževali gradenj javnih vodnjakov in začasnega polaganja svinčenih cevi.³⁸⁸ Vodovod se je nato stalno širil. Vodovodno omrežje je do druge svetovne vojne merilo že 151 km in, razen Ljubljane, z vodo oskrbovalo še vsaj 17 naselij s 75 000 prebivalci, povečala pa se je tudi dnevna poraba vode, ki je npr. v letu 1936 znašala že 200 litrov na osebo.³⁸⁹

387 Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*, str. 84.

388 Tomišek-Rihtar, Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa, str. 41.

389 Pirc, Asanacija naselja, str. 50. Poraba je podobno naraščala tudi v drugih mestih, zato so bili projekti, ko so jih po dolgotrajnem načrtovanju in gradnji končno predali uporabi, že skoraj povsem zastareli in neustrezni. V Trstu so tako sprva načrtovali vodovod, ki naj bi oskrboval 120.000 ljudi, čeprav je bilo število prebivalcev že vsaj enkrat večje in je nato doseglo že skoraj 400.000 ljudi, zaradi česar je bilo potrebno zagotoviti ne le 40.000 m³, temveč vsaj 100.000 m³ vode na dan. Glej: Braulin, *La questione sanitaria nella Trieste di fine '800*, str. 122.

RAVNANJE Z ODPADKI

Videz mestnih ulic v Ljubljani, ki so bile v pred potresnem obdobju velikokrat polne nesnage in fekalij, se je le počasi spreminjal, saj zgolj vpeljava moderne komunalne ureditve ni spremenila tudi načina razmišljanja prebivalstva. Prav prevzgoja ljudi pa je bila bistvena za dosego resničnega napredka. Le redke ulice so bile tlakovane, večina jih je bila pred prvo svetovno vojno posuta z makadamom in gramozom, kar je povzročalo dviganje oblakov prahu in umazanije, česar niso mogli preprečiti niti z rednim škropljenjem z vodo.³⁹⁰ Prah naj bi bil največje zlo za zdravje meščanov, saj naj bi se preko njega širile razne bolezni, predvsem pa tuberkuloza. K izboljšanju razmer bi lahko veliko prispeval vsak posameznik. Moški naj bi se odvadili predvsem nekulturnega pljuvanja po tleh, ženske pa bi za boljši mestni zrak lahko naredile veliko že s tem, da bi se odrekle vlečkam, »tem posebnim povzročiteljicam prahu«.³⁹¹ K zagotavljanju večje čistoče ulic in cest bi torej lahko veliko prispevali že sami meščani, glavno odgovornost pa so seveda nosile mestne oblasti, ki bi morale zagotoviti primerno javno komunalno službo.

Pereč problem je predstavljal neustrezen načina odvoza smeti, ki so jih odmetavali kar v komunske uličice, na dvorišča

³⁹⁰ Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*, str. 90.

³⁹¹ *Knajpovec*, *Mestni zrak*, 2, 1. 5. 1905, št. 5, str. 67–68.

Polivanje netlakovanih ulic je preprečevalo dviganje prahu.

(Pirc I.; Pirc B., *Higijena*, 1937, str. 78)

ali neposredno v Ljubljano. Sistem odvoza z vozovi se je začel uveljavljati šele tedaj, ko je naraslo število pritožb zaradi smradu in neprimerne časa odvoza, kljub vsemu pa nikoli niso izvedli nabave zaprtih smetarskih vozov, ki naj ne bi več trosili smeti po mestnih ulicah in razširjali nevzdržnih vonjev.³⁹² Sistem ravnanja s hišnimi in cestnimi odpadki je bil v Ljubljani zastarel. Zlasti zaradi grozeče epidemije kolere naj bi bil tudi povsem neprimeren. Cestni pometalci so namreč smeti v samokolnicah vozili na različna začasna odlagališča (vir navaja prostor za starim streliščem in travnik za vojaško oskrbovalnico), od koder so jih nato jeseni prepeljali pod Tivoli in druge mestne posesti. Dvojno prevažanje smeti je bilo drago in zamudno ter higiensko tudi povsem neustrežno.³⁹³ Ko so za odlagališče določili Mestni log, so sprejeli tudi Cestno policijski red, ki naj bi uredil razmere. Ta je hišnim posestnikom nalagal dolžnost, da morajo poskrbeti za ustrezno zbiranje in ločevanje smeti, ki naj bi jih nato z mestnim vozom vozili na odlagališče. Kljub

³⁹² Drnovšek, *Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914*, str. 221–222.

³⁹³ SI ZAL, LJU 489, Reg I. t. e. 1163, fasc. 897. Pri tem morebiti ni odveč poudariti, da je šlo predvsem za biološke odpadke, saj različne plastične embalaže in drugih tegob današnjega časa pač še niso poznali. Obstajal je sicer problem metanja steklovine in črepinj v Ljubljano, vendar to vsekakor ni bil glavni vir onesnaževanja. O tem glej tudi: SI ZAL, LJU 488, 95, Rokopisne knjige, Cod III, knjiga 34, Zapisnik o sejah mestnega odbora 1883.

prepovedi odlaganja odpadkov v straniščih, greznicah, dvoriščih ali njihovo kopičenje na javnih mestih, se je pogosto dogajalo prav to. Ljubljanska občina je v celoti razpolagala le s štirimi smetarskimi vozovi, kar je onemogočalo ustrezen odvoz smeti in veliko odpadkov je še naprej končalo v Ljubljani.³⁹⁴ V Škofji Loki je to veljalo celo kot najboljši možen ukrep, saj so na mestni svet prihajale celo pritožbe, zakaj »se smeti odlagajo na poti v Vincarje, namesto, da bi se metale čez breg v Soro.«³⁹⁵

Še večjo težavo in nevarnost za zdravje pa je predstavljal neurejen način odvoza fekalij, kot tudi popolnoma neurejene greznice, ki so predstavljale hudo grožnjo za okoliško prebivalstvo.³⁹⁶ Ljubljana pri tem ni bila izjema, saj so npr. tudi v Celju ob koncu 19. stoletja uporabljali zgolj sistem odprtih odtočnih kanalov, mestna kanalizacija pa se je naslonila kar na obstoječe omrežje iz rimskih časov, velika večina mestnega prebivalstva pa se je še naprej posluževala odprtih greznic in gnojišč, iz katerih se je širil neznosen smrad.³⁹⁷ Nič bolje ni bilo v Mariboru, kjer so do sredine 19. stoletja kanalizacijo nadomeščali odprti jarki, prav tako pa niso poznali pločnikov in tlakovanih ulic.³⁹⁸

V Ljubljani so vladale najslabše razmere tam, kjer greznice sploh niso imeli in so se fekalije izlivala iz cestnih jarkov neposredno v Ljubljano.³⁹⁹ Pripravljenosti za reforme na tem področju skoraj ni bilo, saj se v predmarčnem obdobju resnosti problematike niso zavedali niti strokovnjaki in izobraženci, kaj šele neuko prebivalstvo. Celo Fran Vilijem Lipič je bil prepričan, da je bilo za odvodne kanale cestnih in hišnih odplak primerno poskrbljeno in da je bilo iztekanje teh odpadnih voda v Ljubljano povsem ustrezna rešitev.⁴⁰⁰ Glavne težave pri straniščih tako ne pripisuje kanalom in načinu odvajanja odplak, temveč dejstvu, da kanalov in greznic niso dovolj redno čistili.

394 Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*, str. 89.

395 *Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka*, str. 75.

396 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 42.

397 Studen, *K zgodovini celjskega bivanjskega vsakdanjika v predmarčni dobi*, str. 99.

398 Mlakar, *Razvoj mariborskega vodovoda*, str. 6.

399 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 43.

400 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 114.

Kljub vsemu priznava, da so bila stranišča na dvorišču, na koncu odprtega preddverja ali hodnika na prostem pogosto premalo zavarovana, kar je povzročalo smrad in ustvarjalo idealne pogoje za naselitev podgan in drugih zajedavcev.⁴⁰¹

Povsem neustrezno je bilo tudi odvažanje vsebine greznic, za kar so bili večinoma zadolženi kmetje iz Most in Vodmata. Fekalije so odvažali v lesenih in odprtih sodčkih, po Salierijevem oziroma graškem sistemu, vsebino pa uporabljali za gnojilo. Kljub katastrofalnim razmeram pa aktivnosti oblastnikov niso segle dlje od precej neambicioznih poskusov, ki so predvidevali odvažanje fekalij v dobro zaprtih sodčkih in zgolj ob določenih dneh in urah, hišni posestniki pa naj bi ob praznjenju stranišč poskrbeli tudi za njihovo razkuževanje, ki je ostalo v navadi vse do leta 1890.⁴⁰²

Ljubljanski občinski svet je sicer že leta 1860 ustanovil posebno komisijo za kanalizacijo, ki pa razen izgradnje nekaterih kanalov v ožjem mestnem središču ni prinesla večjega napredka. Neuresničeni so ostali tudi načrti za izgradnjo zbiralnikov s čistilno napravo za odplake na obeh straneh Ljubljane.⁴⁰³

Podobne fragmentarne poskuse izgradnje kanalizacijskega omrežja lahko zasledimo tudi v drugih slovenskih mestih. V Škofji Loki so se hišni posestniki, ki so imeli hiše na Spodnjem trgu, sami angažirali in predlagali izgradnjo kanalizacijskega kanala. Mestni svet je predlagal izgradnjo na občinske stroške, izgradnja stranskih kanalov pa naj bi bila dolžnost vsakega hišnega posestnika posebej. Ukrep je bil torej začasen, prostorsko precej omejen in ni bil del celovitega načrta urejanja mesta.⁴⁰⁴ V Trstu, kjer so vladale alarmantne higienske razmere, je v nekaterih delih mesta sicer obstajal primitiven kanalizacijski sistem, ki pa je bil nepravilno grajen. Zaradi neuporabe

401 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 117.

402 Studen, *Beli Ljubljani se limbar poda*, str. 253.

403 Drnovšek, *Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914*, str. 221.

404 Drnovšek, »Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka 1861–1918«, str. 16–17.

Gradnja ljubljanskega vodovoda na Slovenski cesti.
<http://www.mojaobcina.si/ljubljana/novice/obvestila/123-let-ljubljanskega-vodovoda.html>

cementa so bili odtočni kanali močno porozni, kar je vodilo v onesnaženost podtalnice.⁴⁰⁵ Podobno neustrezno infrastrukturo so imeli tudi v Piranu, kjer so leta 1828 za 20.000 goldinarjev postavili akvadukt, ki pa je bil zaradi uporabe neprimernih materialov pri gradnji že povsem uničen, mesto pa se je z vodo zato še vedno oskrbovalo iz zasebnih zbiralnikov, vodo pa so iz Seče še vedno vozili po morju. Med prevozom se je pogosto tako onesnažila, da je bila ob prihodu v mesto neprimerna za pitje, poleg tega pa je bilo tovorjenje po morju ob slabem vremenu in razburkanem morju povsem nemogoče, zaradi česar je vode v mestu pogosto primanjkovalo.⁴⁰⁶

V Ljubljani so prvi zametki urejenega kanalizacijskega sistema začeli nastajati šele po letu 1882, ko so na Resljevi cesti položili prve kanale z okroglim betonskim dnom, ter, seveda, po

405 Marcus; Pattay, *Le condizioni igienico sanitarie di Trieste*, str. 3–4.

406 *Relazione prodotta alla Rappresentanza Comunale di Pirano*, str. 1–4.

potresu.⁴⁰⁷ Potres je bil bistvena prelomna točka v razvoju mesta, saj je popotresna obnova prinesla modernizacijo in odprla pot večjim gradbenim posegom v mestni prostor.⁴⁰⁸ Ljubljana, ki je stavbni red poznala od leta 1847 in ga posodobila v letu 1875, je v letu 1896 sprejela nov, strožji stavbni red s strožjimi gradbenimi predpisi, ki naj bi zagotavljali varnost in zdravje vseh mestnih prebivalcev.⁴⁰⁹ Potres je bil kot »blagodejna nevihta«, ki je porušil ali vsaj hudo poškodoval množico stavb v središču Ljubljane, ki že zdavnaj niso več ustrezale načelom moderne higijene. Temačne in ozke ulice, neobstoječa kanalizacija, ki so jo nadomeščale komunske uličice, kamor so se po lesenih ceveh stekale odpadne vode, fekalije, pa tudi druga nesnaga in so vodile naravnost v Ljubljano, so nadomestili z moderno zidanimi stavbami, pri katerih so upoštevali nova stavbna pravila in sodobna spoznanja na področju higijene. Potres je mestne oblasti torej prisilil v velike asanacijske projekte, ki so jih pred tem že izvedli v Hamburgu, Londonu, Neaplju, Genovi in Palermu in so zahtevali široko politično soglasje in velika investicijska sredstva. Projekta so se v Ljubljani lotili načrtno, vodilno vlogo pri pripravi načrtov pa sta odigrali stavbna komisija in permanentna komisija za asanacijo stranišč in kanalizacije.⁴¹⁰ Novi predpisi so predvidevali obvezno gradnjo stranišč z odtočnimi kanali, prejšnje lesene cevi naj bi nadomestili z lončenimi in železnimi, glavni cilj pa naj bi bila gradnja stanovanj z angleškimi stranišči na izplakovanje.⁴¹¹ Napredek pa je bil precej počasnejši od pričakovanj, saj je še v letu 1910 le 6,1 % ljubljanskih stanovanj imelo moderno kopalnico, stranišča na vodno izplakovanje pa so bila v 34 % stanovanj.⁴¹² V predmestjih so spremembe potekale precej počasneje kot v osrednjih delih mesta.⁴¹³ Že izhodiščno stanje je bilo bolj zaskrbljujoče kot v ožjem mestnem središču. Neobstoječi kanalizaciji

407 Šega, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani*, str. 86.

408 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 19.

409 Studen, *Stavbinski red*, str. 293.

410 *Ljubljana po potresu 1895–1910*, str. 92–94.

411 Studen, *Smrdelo je kot kuga*, str. 51.

412 Studen, *Če vas prime, ste v dreku*, str. 16.

413 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 52–53.

in nevodotesnim in odkritim greznicam je bilo treba prišteti še neurejene živinske hleve in gnojišča.⁴¹⁴

Tudi v okoliških občinah, ki so gravitirale proti Ljubljani, se je po prvi svetovni vojni po zgledu prestolnice začel hiter razvoj vodovodnih omrežij. Vodovodi v krajih Šmarje–Razdrto, Polhov Gradec, Pristava, Vrhnika, Stara Vrhnika, Vevče, Lesno Brdo, Ig–Studenec–Iška vas–Tomišelj, Grosuplje–Stranska vas–Perovo–Brvace–Jerova vas, Vižmarje, Goričane, Bizovik, Medvode–Preska, Hrušovo, Ljubogojna in Visoko so skupaj oskrbovali 32 naselij z 9894 prebivalci. Žal je gospodarska kriza v večini primerov zaustavila izgradnjo nove infrastrukture, s tem pa tudi razvoj na komunalnem področju. Tudi pri urejanju gnojišč in stranišč je bil razvoj počasnejši od pričakovanj. Napredek je bil dosežen le pri obrtnikih, ki jih je oblast nadzorovala, ter pri najnaprednejših kmetovalcih, večina pa je ohranjala nezavarovana gnojišča in lesena stranišča brez greznic. Uspeh asanacijskih ukrepov je bilo namreč najpogosteje zaznati le pri novogradnjah, pri ostalih pa je bil napredek počasen in komaj zaznaven.⁴¹⁵ V Mariboru, kjer so generalni kanalizacijski načrt izdelali že leta 1906, je nadaljnja širitev omrežja, ki je pred tem obsegalo le obzidane ulice na levem bregu Drave, zastala vse do leta 1926, ko je takratni mariborski mestni svet nadaljeval s širitvijo kanalizacijskega omrežja v zahodnih mestnih predelih ter uspel do leta 1938 komunalno opremiti 73 % vseh mariborskih ulic in mest.⁴¹⁶

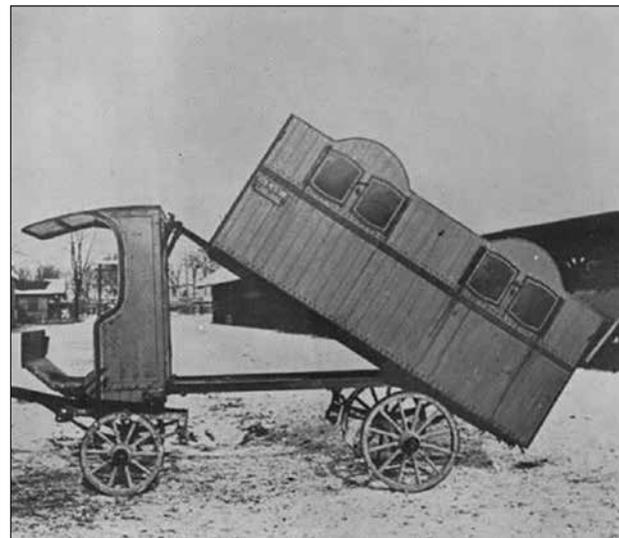
Kljub očitnemu razvoju na področju higienskih razmer in komunalne ureditve, napredek ni zajel vseh slojev prebivalstva enako hitro, ljudje so se novostim pogosto tudi upirali in mnogokrat je prevzgoja ljudskih množic potekala tudi z grožnjami, denarnimi sankcijami in represijo.⁴¹⁷ Med oblastniki je preprosto prevladala teza, da je ljudi na snago »potrebno navaditi«, in to

414 *Ljubljana po potresu 1895–1910*, str. 94.

415 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 50–51.

416 Mlakar, *Razvoj mariborskega vodovoda*, str. 7.

417 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 52–53 in str. 63–64.

Smetarsko vozilo – prekucnik, ki so ga v Ljubljani uporabljali po prvi svetovni vojni.
(<http://www.snaga.si/o-druzbi/zgodovina-podjetja>)

tako za ceno restriktivnih metod, kot so globe in denarne kazni, kot tudi z osveščanjem preko vseh takrat poznanih medijev in občil.⁴¹⁸ Uveljavitev novih higienskih norm in prevzgojo prebivalstva so skušali doseči z odločnimi in jasno zastavljenimi kampanjami, ki so se obračale na različne starostne in poklicne skupine ter sloje prebivalstva. Prevzgoja je segala na področje pravil obnašanja, morale, spodobnosti, pravnih predpisov, na uveljavitev novih norm na področju čistoče in higiene pa so močno vplivale tudi vse bolj odločne oglaševalske kampanje in uveljavljanje potrošniške miselnosti.⁴¹⁹

Na dejstvo, da se je toleranca ljudi do smradu in umazanije vseeno zmanjševala, kaže tudi množica pritožb, ki so zlasti v toplejših mesecih prihajale na mestni magistrat.⁴²⁰ Meščani

418 Tominšek-Rihtar, *Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa*, str. 51.

419 Studen, »Sproščal se je oster bestialen vonj ...«, str. 146.

420 Studen, *Smrdelo je kot kuga*, str. 51.

so se le počasi odpovedovali straniščem »z odprtim padcem«, metanju različnih odpadkov v stranišča, kar je povzročalo mašenje greznic in zamakanje dvorišč in ulic z gnojnicami, mestne oblasti pa so ljudem dokaj neuspešno prepovedovale zlivanje in stresanje nesnage na ulice, obešanje perila, krzna in kož na mestnih ulicah, stepanje posteljnih oprav ter precej razširjeno izlivanje vsebine nočnih posod na ulice.⁴²¹

Po prvi svetovni vojni se je skrb za izboljševanje razmer sicer nadaljevala predvsem z gradnjo stanovanjskih kolonij, ki naj bi ljudem omogočile človeka vredne bivanjske razmere, a v Ljubljani je, če jo vzamemo za primer, še vedno obstajalo precej pomanjkljivosti. Gradila so se namreč tudi neprimerna stanovanja z eno samo sobo, kjer so stanovalci jedli, delali in spali, poleti se je iz Ljubljanice širil neznosen smrad, še vedno je bilo slabo urejeno in neredno škropljenje in pometanje ulic, smeti so še vedno odvažali na odprtih vozovih, ponoči so po mestu še vedno tovorili gnoj, mesto ni imelo ustreznih kopališč, na tržnici so vladale nehigienične razmere, predvsem pa še vedno ni prišlo do premika v glavah ljudi. Ti so namreč prah, olupke in smeti še vedno stresali kar na ulice, prav tako pa je bilo še vedno vseprisotno pljuvanje po tleh, in to celo v cerkvah in na tramvaju.⁴²²

421 Studen, Smrdelo je kot kuga, str. 52–53.

422 *Zdravje: priloga Prerodu*. Par opazk k higieni ljubljanskega mesta, 4, 1928, št. 5, str. 107–109.

REGULACIJA NOVOGRADENJ

Lažje kot popravljati obstoječe napake je bilo seveda poskrbeti, da bodo vsaj novogradnje grajene v skladu s higienskimi normami, in preprečiti napake pri gradnji, kot so bili neizolirani temelji, ki so potem neizogibno povzročali vlago in plesen v stanovanju, ter premajhna okna, ki niso zagotavljala dovolj svetlobe in primerne zračenja.⁴²³ Novi sanitetni predpisi in vse bolj splošno uveljavljena higienska načela so zahtevali premislek o vsaki fazi gradnje in njenih vplivih na zdravje bodočih stanovalcev. Pisci so natančno analizirali vse materiale, potrebne za gradnjo, od temeljev do tlakov, odvodnih kanalov, stranišč, greznic, ogrevanja, razporeditve prostorov, oken, vrat in druge opreme.⁴²⁴ Pravilna lega, pravilna izbira gradbenih materialov in pravilni postopki gradnje naj bi zagotavljali to-

423 Pirc, Ivo, Stanovanje - predpogoj higienskega življenja. *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 3. 1925, št. 3, str. 33–35, str. 34.

424 Glej npr. razpravo Buzzi, *Processi verbali*, 1879; Hartmann, *Die Kunst des Lebens froh zu werden*, str. 37–46, pa tudi Pirc, *Čitanka o higijeni*, str. 195–216, Pirc, Ivo; Pirc, Bojan: *Higijena. Učbenik za šesti razred srednjih in njim sorodnih šol*, str. 54–74. Tik pred drugo svetovno vojno je na Slovenskem izšlo večje število priročnikov, ki so se ukvarjali z gradnjo stanovanjskih objektov in njihovo notranjo opremo. Glej npr: Mesar; Spinčič, *Stanovanje*, 1931; Šantel-Kanoni, *Kako opremim stanovanje*, 1939 ter Kregar, *Naš dom. Kakšen naj bo*, 1934, Kregar, *Naš dom. Kaj moram vedeti, kadar si gradim dom*, 1936 in Kregar, *Naš dom. Kako ga zgradimo*, 1937.

plo, suho in svetlo stanovanje, ki je bilo predpogoj za zdravje stanovalcev.⁴²⁵ Prvi resnejši poskus urejanja gradbenih zadev na Kranjskem je bil Stavbeni red, ki so ga sprejeli leta 1875. Urejal je vprašanja, kot so gradbeno dovoljenje, gradbeni načrt, stavbna komisija, način zidave, gradbeni materiali, požarna varnost itd. Po potresu leta 1895 je zgolj Ljubljana dobila še nov, strožji stavbinski red, ki je prinašal določila tudi s področja varovanja zdravja in ki je ostal v veljavi vse do leta 1931.⁴²⁶ V Ljubljani so se v popotresnem obdobju tako uveljavila stroga gradbena načela in mestne oblasti so začele izvajati natančne komisijske preglede stavbišč in natančen nadzor nad izpolnjevanjem zdravstvenih predpisov pri novogradnjah.⁴²⁷ Za podeželje na Kranjskem je ves čas ostal v veljavi zgolj stavbni red iz leta 1875⁴²⁸ in sčasoma ni več ustrezno urejal razmer na področju gradnje stanovanjskih stavb. Poleg tega lokalne oblasti predpisov, ki so bili že sicer sami po sebi pomanjkljivi in zastareli, pogosto niso upoštevale. Ljudem so dajali olajšave in še celo tik pred drugo svetovno vojno dovoljevali gradnjo lesenih in ilovnatih stavb z višino zgolj 2,5 m, še manj nadzora pa so izvajale pri adaptacijah in vzdrževalnih delih. Stavbni red tako ni dajal nikakršne podlage za izboljšanje dotedanega načina gradnje in s tem bivanjskih razmer med prebivalstvom.⁴²⁹

Poskusi regulacije stavb in uvajanja enotnih pravil ob gradnji novih in adaptacijah starih stanovanjskih stavb seveda niso bili izum higienskega 19. stoletja. Že razsvetljenstvo je prineslo jasno zavest, da so hiše in njihova nepravilna gradnja lahko vzrok za bolezni,⁴³⁰ in po vaseh je potekal nadzor nad novogradnjami, saj so obstajali uradniki, ki so pregledovali stavbišča in lahko gradnjo tudi prepovedali. Stavbe so morale biti grajene trdno, varno pred požarom, zagotavljati pa so morale tudi osnovne pogoje za zdravje ljudi in živali, ki naj bi v njih prebivali.⁴³¹

425 Hartmann, *Die Kunst des Lebens froh zu werden*, str. 38.

426 Studen, *Stavbinski red*, str. 293.

427 Studen, *Zapis o bivanjskih razmerah nemških in slovenskih višjih meščanskih slojev v Ljubljani na začetku stoletja*, str. 421.

428 Studen, *Stavbinski red*, str. 293.

429 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 43–44.

430 Tissot, *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. Tomo primo*, str. 32.

431 Maček, *Schwizenova inštrukcija za upravnike državnih posestev iz leta 1788*, str. 79.

Osnovna navodila, kakšen naj bo zdrav dom, so bila sicer jasna in ljudem tudi predstavljena ob različnih priložnostih in v različnih publikacijah. *Stoletna pratika 19. stoletja* je v prvi vrsti poudarjala pomen pravilne izbire zemljišča in pravilne orientiranosti poslopja. V sobi, kjer so se prebivalci zadrževali veliko večino dneva, je moralo biti zagotovljeno dovolj svetlobe, sobe so morale biti zračne, dovolj prostorne in visoke, predvsem pa suhe.⁴³² Še bolj natančna navodila so dobili slovenski župani, ki so od vsakega investitorja morali zahtevati vsaj osnovni načrt. Naloga župana je bila preverjati kvaliteto zidov, dimnikov in stropov,⁴³³ pa tudi, ali je bilo v novih stavbah poskrbljeno za ustrezna stranišča z dovolj svetlobe in možnostjo zračenja.⁴³⁴ Stavbo so morali pregledati tudi po koncu gradnje in preveriti, ali se je gospodar pri gradnji držal predvidenega načrta in ali so sobe že dovolj suhe, da ne bodo ogrožale zdravja stanovalcev.⁴³⁵ Problematični so bili zlasti pritlični in kletni prostori, v katerih je bilo veliko vlage, ki je izredno kvarno vplivala na zdravje. Krepak človek se tega sprva niti ni zavedal, saj je šlo za postopen in počasen proces, pri nosečnicah, otrocih in kroničnih bolnikih pa je bilo poslabšanje zdravstvenega stanja opaziti veliko prej in v večjem obsegu.⁴³⁶ Hiše naj bi bile zato višje ter orientirane proti jugu ali jugovzhodu, predvsem pa dovolj pogosto zračene.⁴³⁷

Kljub vsem predpisom so bile spremembe v realnosti, zlasti na podeželju, zelo počasne. Večina je hiše in hleve še vedno zidala kjer in kakor je hotela ter pri tem seveda ni poskrbela za odtočne kanale, greznico, vodovod, pozneje pa je bilo vse te pomanjkljivosti praktično nemogoče odpraviti.⁴³⁸ Stavbe po vaseh tako še dolgo niso odgovarjale higienskimi predpisom. Če se je pri starejših

432 *Stoletna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 205–206.

433 Globočnik, *Nauk slovénskím žúpanóm*, str. 73.

434 Globočnik, *Nauk slovénskím žúpanóm*, str. 49.

435 Globočnik, *Nauk slovénskím žúpanóm*, str. 75.

436 Tissot, *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. Tomo primo*, str. 33.

437 Tissot, *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. Tomo primo*, str. 35.

438 Medvešček, Peter, Kako naj širi šola med narod smisel za snago. *Učiteljski tovariš*, 49, 20. 8. 1909, št. 34, str. 1. Hiše so bile tako še vedno zidane v skladu s starimi navadami in brez upoštevanja higienskih pravil. Krivci za slednje so bili neizobraženi lastniki in tudi domači mojstri. Glej: Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 21.

stavbah še toleriralo nizke strope in premajhna okna, pa je bilo toliko bolj zaskrbljujoče dejstvo, da niti novih stavb niso gradili v skladu s predpisi ter da so gradnjo še vedno zaupali domačim mojstrom, ki se novostim niso želeli prilagoditi.⁴³⁹

PODEŽELJE

Pozornost reformatorjev na področju higiene je bila dolgo namenjena zgolj urbanim središčem, vaškemu okolju pa se sprva niso posvečali,⁴⁴⁰ saj je bilo prisotno romantično povečevanje »idiličnega in zdravega« življenja na podeželju. V mestih naj bi vladale katastrofalne razmere, medtem ko naj bi bilo življenje na podeželju manj nevarno – število bolezni v mestih naj bi zdaleč presegalo tisto na podeželju.⁴⁴¹ Kljub dejstvu, da so se ljudje na podeželju prehranjevali slabše in bolj nezdravo kot v mestih, naj bi bila umrljivost med njimi nižja zato, ker so vdihovali čistejši zrak in ker so se veliko gibali na prostem.⁴⁴² Durante priporoča, da naj bi vsak prebivalec mesta občasno zapustil mesto ter določen čas preživel na kmetih. Podeželje je namreč tisto, ki proizvaja in velja tudi za življenjsko energijo, mesto pa je tisto, ki troši. Več časa kot človek preživi na podeželju, bolj se mu bo življenje podaljšalo oziroma krajšalo v sorazmerju s časom, ki ga je preživel v mestu.⁴⁴³

Santorio Santorio trdi, da je mestni zrak precej slabši od podeželskega, ki naj bi vračal apetit in krepil zdravje.⁴⁴⁴ Celo

440 Studen, *Ko zabolijo nosnice*, str. 175.

441 *Populäre österreichische Gesundheits-Zeitung*, Das Stadtleben, 6, 9. 12. 1835, št. 98, str. 389–391.

442 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 123.

443 Durante, *Il tesoro della sanità*, 1679, str. 9.

444 Santorio, *La medicina statica*, 1743, str. 89.

439 *Zdravje: priloga Prerodu*, Zdravstvene razmere v krškem okraju, 4, 1928, št. 8-9, str. 164–171, str. 165.

izločki in fekalije so imeli na podeželju povsem različno vlogo, kot v mestu. Če je mestu zaradi neurejenih greznic grozil razkroj, so fekalije na podeželju predstavljale blagostanje in rodovitnost. Že sam proces izločanja je na podeželju potekal sredi neokrnjenih polj in na svežem zraku, medtem ko je meščanu grozila okužba s tifusom vsakokrat, ko je vstopil v eno od umazanih, smrdljivih in neurejenih stranišč.⁴⁴⁵ V Prelogovem prevodu Hufelandove *Makrobiotike* lahko preberemo, da so »velika mesta velike težave«, medtem ko naj bi bil »srečen oni, kateri blizo svoje matere zemlje stanuje in neposredno v naravi svoje veselje in poklic najde!« Življenje na vasi naj bi bilo življenje ob izviru večne mladosti, zdravja in blaženosti. Življenje na čistem zraku, uživanje preproste in krepke hrane, vsakodnevno aktivno gibanje na svežem zraku, vnaprej znan in določen ritem življenja naj bi bili pogoji za zdravo in dolgo življenje, ki naj bi jih v mestih ne mogli zagotoviti.⁴⁴⁶ Prebrati je mogoče celo poziv kmečkim staršem, naj za vsako ceno ne pošiljajo svojih sinov v uk v mesta, saj jih tako obsojajo na pogubo. V interesu občega blagostanja naj bi bilo, da bi večina rok raje kot za peresa poprijelo za pluge in srpe in se vrnilo v varno zavetje matere narave.⁴⁴⁷ Tudi izobraženci naj bi vsaj uro dnevno ali kakšen mesec na leto namenili delu na deželi ter tako sprostili svoje prenapete živce in vsaj za kratek čas pozabili na skrbi.⁴⁴⁸ Kdor torej ni mogel uživati v zdravem vaškem okolju vsak dan, naj bi se tja preselil vsaj med počitnicami in si z gibanjem na svežem zraku utrdili duha in telo.⁴⁴⁹

445 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 38.

446 Prelog, *Makrobiotika*, str. 197–198.

447 V *Kmetijskih in rokodelskih novicah* je mogoče prebrati poziv, naj vsak pri sebi sklene, da bo raje »terden kmet, kakor pa v mestu bolehen gospod«. Glej: *Novice*. Bog daj zdravja!, 4, 27. 5. 1846, št. 21, str. 82–83, str. 82.

448 Prelog, *Makrobiotika*, str. 199–200.

449 Pojavila se je romantična ideja »poletne svežine«, meščanskih počitnic, ki so jih najbolj premožni preživljali v lastnih podeželskih vilah, ostali pa pri sorodnikih in prijateljih ali v cenejšem gostišču. Dva ali celo tri mesece počitnic naj bi preživeli preprosto in zdravo, na svežem zraku, ob zdravi prehrani in prijetnih sprehodih in tesnih družinskih odnosih, kar naj bi nudilo oddih od stresnega in nevrotičnega mestnega vsakdana. Glej: Studen, *Gremo na rajžo*, str. 32–33 ter Studen, *Poletna svežina*, str. 285–286.

Tako bukolično opevanje podeželja in kmečkega načina življenja pa je v drugi polovici 19. stoletja začelo postopno zamirati. Nenadoma tudi pobeg na deželo ni bil več dovolj: vaše kloake so postale povsem primerljive z mesti, ki so se utapljala v blatu in smradu, zato je bilo rešitev potrebno poiskati drugje, višje, nekje, kjer se onesnažen zrak ne meša tako kot v dolini. Rešitev, ki se je pojavila, je bil pobeg v gore ali vsaj v javne parke, kjer sta harmonija oblik in popoln red bila delna garancija za zdravo okolje.⁴⁵⁰

Za Fridericha Engelsa sta bili revščina in degradacija neposredni posledici industrializacije, ki naj bi zmotila ustaljeni družbeni red in socialne odnose v ruralnem svetu. Dejansko pa je idilična družba ljudi, ki naj bi živeli v stiku in v sožitju z naravo in s samimi sabo, živela zgolj v glavah takratnih piscev. Boj za preživetje in revščina sta bila sestavni del življenja na podeželju. Odvisnost od naravnih nesreč, suše, bolezni in boleča odvisnost od vsake letine posebej so bili del življenja in ekstremna revščina, s katero so se spopadali, ni bila ne romantična ne idilična.⁴⁵¹ Kljub vsemu pa so nevednost in trdno zakoreninjene predsodki dolgo časa dajali osnovo prepričanju, da so zaradi čistega in neonesnaženega okolja in zraka, obilice sonca in krepke prehrane večji sanitetni posegi in reforme na podeželju povsem nepotrebni in odveč.⁴⁵² Idilična podoba vasi in podeželja se je ohranila še globoko v 19. stoletje, ko so nastala prva opozorila o pomanjkljivi higieni na kmetih in predvsem o pomanjkanju zavesti o pomenu čistoče. Blato, nesnaga in vse, kar so meščani želeli spraviti izpred svojih oči in nosov, so bili tukaj še vedno razširjeni – še več, očitno je bilo, da stanje nikogar posebej ne vznemirja. Kmet je bil poleg tega vse bolj tisti, ki je imel opraviti z zemljo in gnojem, tisti, ki je bil ves čas preznojen in prepojen z vonjem po izločkih in živalih ter že zaradi tega manjvreden. Kmetom so očitali predvsem neprimerna bivališča, majhna in

450 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 113 in str. 121.

451 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 73.

452 Sanquirico, *Igiene rurale*, str. 10.

vedno zaprta okna, pomanjkanje svetlobe, vlažnost, sobivanje z živalmi, neprimerna ležišča in še kaj. Če so se v mestu na vsak način trudili izkoreniniti nekatere slabe navade, pa se je vas napredku celo upirala in tako postala simbol za zaostalost, revščino in bolezen.⁴⁵³ V skladu s pregovorom »Kmet drugač' ne stri, če s palico ne dobi«,⁴⁵⁴ so kmete poskušali prevzgojiti s poduki o tem, kako izboljšati lastno gmotno stanje, s svarjenjem pred katastrofalnimi posledicami njihove nemarnosti in tudi s finančnimi sankcijami. Hitro poseganje je bilo potrebno zlasti ob nevarnostih epidemij kolere, ko so oblasti poskušale na vsak način sanirati, v nasprotnem primeru pa brez ugovorov zapreti okužene vodnjake in dezinficirati stranišča in gnojne jame.⁴⁵⁵ Večinoma je bilo vse zaman, saj je med kmečkim prebivalstvom tudi po dveh stoletjih razsvetljenskih ukrepov prevladovala konservativna miselnost, staromodnost in zvestoba tradiciji.⁴⁵⁶ Nova znanstvena spoznanja so bila namreč večkrat v popolnem nasprotju z ljudskimi prepričanji. Čiščenje bivališč in okolice so tako večinoma dojemali kot izgubo časa, prepogosto pranje oblek naj bi prineslo zgolj njihovo hitrejšo obrabo, umazanija pa naj bi kožo ščitila pred zunanjimi vplivi in je zato ni bilo priporočljivo odstranjevati. Norme in predpise so dojemali kot vdor v njihov način življenja, nedopustno poseganje oblasti v njihovo zasebnost ter neke vrste snobizem mestnih zdravnikov. Vodilni sloji so mnogokrat zagovarjali zgolj površinske reforme na področju higiene širokih slojev prebivalstva. Posegi so bili pogosto zgolj navidezni in niso prodrli globlje od izboljšanja zunanega videza, odstranjevanja najbolj v nebo vpijoče umazanije, striženja las, britja, občasnega umivanja rok in odpravljanja najbolj vulgarnih navad in obnašanja.⁴⁵⁷

453 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 220–221 in str. 310.

454 *Drobtinice*, Dva dobrovoljna sveta kmetam na deželi: popravljati pote, in vasi lepšati, 11, 1856, str. 273–275.

455 *Novice*, Podučne stvari. Okrožnica županijam Kranjskim zarad vzdrževanja zdravja po deželi, 31, 1. 1. 1873, št. 1, str. 3.

456 Kocijančič, Viktor, Higijensko odvajanje odpadkov. *Zdravje: priloga Prerodu*, 15, 1939, št. 1, str. 5–7, str. 5.

457 Corbin, *Dietro le quinte*, str. 350–351.

Neprimerno in nehigienično stranišče na podeželju.
(<http://breznkar.naspletu.com/Novaki/necok/slides/slika21.html>)

V 18. in 19. stoletju, ko so se pojavili prvi normativi s področja gradnje, bivanjske kulture in razvoja okolja, so bila mesta še neopremljena z vodovodi,⁴⁵⁸ na podeželju pa si njihove izgradnje sploh ni bilo mogoče predstavljati. Če so v mestih večinoma uspeli streti odpor nasprotnikov modernizacije in začeli postopoma uvajati komunalni sistem,⁴⁵⁹ se je na podeželju večina ljudi še vedno oskrbovala s kapnico, vodo iz vodnjakov in potokov, katere kakovosti ni bilo mogoče nadzorovati, ter ob tem ni čutila nikakršne potrebe po spremembah.⁴⁶⁰ Prav tako je

458 V letu 1936 je bilo na območju Dravske banovine zgrajenih 175 vodovodov, ki so z vodo oskrbovali 353 naselij z nekaj več kot 252 000 prebivalci. Med temi so bili trije mestni vodovodi (ljubljski, mariborski in celjski), ki so skupaj oskrbovali več kot 120 000 ljudi. Na podeželju je vodovod imelo 324 naselij z nekaj več kot 132 000 prebivalci. Na pragu druge svetovne vojne je bilo na vodovodno omrežje priključenih le 6,7 % slovenskih naselji s 13,1 % celotnega slovenskega prebivalstva. V: Pirc, *Asanacija naselja*, str. 13.

459 V Ljubljani je tako mogoče zaslediti nasprotovanje vsakemu poskusu modernizacije mesta, npr. uvajanju plinske razsvetljave, vodovoda, kanalizacije pa tudi elektrifikaciji. V: Studen, *Okno z razgledom, soba brez okna*, str. 116.

460 O tem, kako pomanjkljiva je bila oskrba s pitno vodo na podeželju, lahko preberemo že v poročilu Dvornega vojnega sveta iz leta 1770/1771 o razmerah v grofijah Goriška

odveč poudarjati, da so bila kmečka okolja komunalno povsem neurejena, da nihče ni skrbel za odvoz smeti ter da so celo lesena stranišča začeli postavljati šele v zadnji četrtini 19. stoletja.⁴⁶¹ Bleiweis je v Kmetijskih in rokdelskih novicah zapisal, da je dokaz, da se Slovenci za stranišča sploh ne zanimajo, že to, da niso poznali pravega izraza za to tako bistveno pridobitev, ki bi morala stati ob vsaki domačiji. Kmetom je svetoval, naj ob hiši izkopljejo večjo jamo, kamor bodo nato poleg lastnih izločkov lahko odlagali tudi »smeti, stare cunje, oglodane kosti, obnošeno usnje in večkrat kako betvo listja ali slame«. Na ta način se bodo rešili smradu, pripravili pa si bodo tudi prvovrsten gnoj, da bo vse »rastlo, de bo veselje.«⁴⁶²

Vse to je vplivalo na globoke spremembe v percepciji podeželja in mesta. Podeželje ni bilo več garancija za zdravje in dolgo življenje. V mestih naj bi bilo bolje poskrbljeno za čistočo, boleznin naj bi bilo precej manj, celo življenjska doba naj bi bila v mestih precej daljša. Podeželje je postalo sinonim za zaostalost, kar pomeni popolno negacijo trditev higienikov iz časa razsvetljenstva, ki so povelicevali podeželje, kmečki življenjski stil ter kmeta in njegovo robustno, zdravo in vzdržljivo telo.⁴⁶³ Njihovo zmoto so dokazale že meritve telesne konstitucije pri naborniških vojakih ter pri delavcih, ki so se priseljevali s podeželja v mesta. Slednji so bili namreč precej nižje telesne rasti, šibkejšje telesne konstitucije in bolj podvrženi boleznim kot prebivalci mest.⁴⁶⁴ Vaščanom so sicer priznavali, da je »bivanje

in Gradiščanska. Zlasti pomanjkljive naj bi bile razmere na Krasu, kjer so popisovalci opazili številne prazne in zapuščene hiše. Da bi preprečili izseljevanje prebivalcev zaradi pomanjkanja vode, do katere so imeli tudi po več ur hoda, so predlagali gradnjo posebnih cistern. Glej: Štih, »Kmečko prebivalstvo v grofijah Goriška in Gradiščanska je sicer delavno, vendar zelo revno ...«, str. 326.

461 Puhar, *Prvotno besedilo življenja*, str. 77–80.

462 *Novice*. Vstraniše, 2, 25. 9. 1844, št. 39, str. 155.

463 Podoba kmeta je bila v javnosti vedno bolj negativna. Namesto prejšnje romantične podobe zdravega, trdnega in klenega podeželana se uveljavi podoba, kakršna slika npr. Balzac, ki kmeta primerja z velikim glodalcem, ki riže po zemlji – manjvredno in nemoralno bitje, ki širi boleznin in ki bo v končni fazi pokopalo meščana in njegov način življenja. V: Guerrand, *Spazi privati*, str. 275.

464 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 224. O tej problematiki dejansko ne obstaja enotno mnenje, saj je v literaturi mogoče zaslediti tudi povsem drugačne teze. Sheldon Watts npr.

na deželi zdravo« in da so njihove življenjske navade bolj zdrave, kot navade meščanov, ki so bili vsi po vrsti pomehkuženi. Težava je bila v tem, da se vaščani svojih prednosti niso zavedali. V časopisu *Zdravje: priloga Prerodu* so še leta 1925 zapisali: »Pa čemu neki vsa ta dobrota in lepota, če je nikdo ne razume, nikdo ne uživa, če se vaščan celo boji vsega tega!«⁴⁶⁵

Z razmerami na podeželju se je spopadala cela vrsta piscev priročnikov, ki so poskušali prevzgojiti kmečko prebivalstvo ter obenem slikali razmere v določenem prostoru in času. Zavest o pomenu razvoja podeželja se je večala, saj je veljalo prepričanje, da je od tega odvisen socialni, zdravstveni in gospodarski razvoj države.⁴⁶⁶ Prizadevanja za javno higieno in reforme, ki so jih izvajale oblasti, so zlasti v mestih že pripeljale do vidnih rezultatov, na podeželju pa pravega napredka ni bilo. V mestih so se proti nalezljivim boleznim borili predvsem z zagotavljanjem čiste pitne vode, sanitetnim nadzorom nad bivališči, prehrano, javnimi ustanovami, delovnimi pogoji. Ves ta napredek je postopno izničil prednost, ki jo je imelo podeželje zahvaljujoč čistejšemu in bolj svežemu zraku, izobilju sonca in zdravemu življenjskemu stilu. Naravne danosti preprosto niso bile več dovolj, zato so bile vse glasnejše zahteve po širši propagandni akciji, ki bi prebivalcem podeželja na razumljiv in prijazen način predstavila najnovejša znanstvena odkritja in jim svetovala, kako si ohraniti zdravje in izboljšati življenjske razmere.⁴⁶⁷ Ti priročniki opisujejo razmere, ki so vladale na podeželju, in pričajo o ukrepih, ki naj bi jih izvajale oblasti s sodelovanjem prebivalstva, pogosto pa tudi mimo njega. Svojevrstna slika razmer na Slovenskem je delo Ernesta Feltgena *Higijena na kmetih* iz leta 1910, ki jo je v

navaja, da je v času krimske vojne bilo neprimernih 42 % vseh angleških rekrutov iz mest ter zgolj 17 % vseh rekrutov s podeželja. Povprečje neprimernih kandidatov za vojsko naj bi med letoma 1893 in 1902 znašalo 34,2 % vseh vpoklicanih na služenje vojaškega roka. V izrazito urbaniziranih in industrializiranih okoljih, kot je bil npr. Manchester, pa se je to število lahko povzpelo tudi na 66 %. Glej: Watts, *Epidemics and History*, str. 148.

465 Pirc, Ivo, *Jetika na kmetih. Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 6. 1925, št. 6, str. 84–86.

466 V časopisu *Zdravje: priloga Prerodu* lahko zasledimo citat, ki pooseblja to idejo: »Geslo naj bo: Zdravo kmetstvo ljudstvo, zdrav narod!«. *Zdravje: priloga Prerodu*, Zakaj zdravje tudi na kmetih peša, 2, 1926, str. 15–16.

467 Sanquirico, *Igiene rurale*, str. 1–2.

slovenščino prevedel in slovenskim razmeram prilagodil Mirko Černič. Kljub dejstvu, da so kmetje večino časa preživeli na svežem zraku, pa naj bi bili vsaj toliko ali celo bolj izpostavljeni boleznim in okužbam kot mestno prebivalstvo, zaradi česar so bili potrebni takojšnji ukrepi.⁴⁶⁸ Vzrok za počasnost razvoja je bila nezainteresiranost kmečkega sloja za lastno zdravje, stanovanjske razmere, nevednost ter celo prirojen odpor do vsake novosti.⁴⁶⁹ Ivo Pirc poroča celo o »posebnih psihičnih in osebnih lastnostih kmetskega prebivalstva«, ki naj bi, poleg podpovprečne izobrazbenosti, bili glavni razlogi za dekadentno stanje na podeželju. Konservativnost kmečkega prebivalstva in nevednost sta zavirali uveljavitev novih spoznanj in tehnologij na podeželju, zavirali pa so tudi razvoj zdravstvenega sistema.⁴⁷⁰ Kmetov tako zanemarjene in prašne ceste, onesnažene z iztrebki domačih živali niso posebej motile, še dodaten problem pa naj bi predstavljala bližnja gnojišča, ki so gnojnico navadno spuščala kar v cestne jarke, od koder nato ni mogla odtekat in se je nato v njih zadrževala cele tedne in mesece, dokler je prvi dež pač ni raznesel naokoli. Prav tako pomanjkljivo naj bi bilo odvajanje odpadnih voda. Te so na Slovenskem večinoma odvajali kar v strugo najbližjega vodotoka, kamor pa so poleg fekalnih voda velikokrat odlagali tudi druge odpadke in celo živalske kadavre.⁴⁷¹ Poleg hudih pomanjkljivosti v urejenosti stranišč naj bi podeželsko prebivalstvo ogrožale predvsem njihove lastne navade. Pomanjkljiva naj bi bila zlasti zavest o pomenu higiene po opravljenem delu v hlevu, o nevarnosti pljuvanja na tla ter o pomenu rednega prezračevanja prostora ter snažnosti stanovanja in okolja v celoti.⁴⁷² Slovenske vasi na začetku 20. stoletja seveda niso bile opremljene z vodovodi, avtorju priročnika pa se zdi tudi povsem nerealno pričakovati in zahtevati, da se na podeželju tudi postavijo taka stranišča,

468 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 21.

469 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 4–5.

470 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 41.

471 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 7–9.

472 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 14 in 18.

kot se uveljavljajo v mestih, kjer so že imeli »napeljana vodo za izplakovanje in posebne kanale za odvajanje stranišnice«. ⁴⁷³ Tudi Carlo Sanquirico nasprotuje vpeljavi nepotrebnih »komo-ditet«, ki so tuje kmečkemu človeku in na katera se ne bi mogel, niti želel privaditi, povsem dovolj naj bi bilo zagotoviti pravilno orientiranost kmečkih domovanj, dovolj osvetljenosti in prezračenosti, dovolj velika okna, vsaj osnovno ogrevanje in preprečiti odlaganje izločkov na neustreznih mestih. Že stranišča znotraj hiš pa so se mu zdela preveliko razkošje, neukemu kmetu, ki naj za taka stranišča ne bi znal pravilno skrbeti, pa naj bi bila celo bolj nevarna kot koristna. ⁴⁷⁴ Ivo Pirc, ki je poudarjal pomen asanacije stranišč, gnojišč, hlevov in dvorišč, je zagovarjal, naj bo stranišče v hiši dostopno iz veže, naj ima okno na zunanji steni, ki bo omogočilo zračenje, pod njim pa naj nujno stoji betonirana dvoprekatna greznica, ki bo kmetu omogočala, da bo gosto snov še vedno lahko uporabljal za gnojenje. Kot ideal postavlja angleška stranišča, ki jih je bilo mogoče postaviti tudi brez vodovodnega omrežja – zadostovala je dovolj velika posoda nad straniščem, ki jo je bilo potrebno vsak dan napolniti ter tako omogočiti izplakovanje fekalij po vsaki uporabi stranišča. ⁴⁷⁵ Zaradi neurejenih gnojišč in stranišč naj bi vasem grozile epidemije tifusa, griže, kolere, redili naj bi se celi roji muh in drugega mrčesa, izločke pa naj bi naokrog prenašale tudi kokoši, prašiči in podgane. Poleg popolnoma neustreznih stranišč je v oči bodla še ena problematika, ki bi jo lahko rešili brez večjih finančnih vložkov: umivanje rok po uporabi stranišča, ki ga ljudem nikakor niso uspeli privzgojiti. ⁴⁷⁶

Do postavitve angleških stranišč na podeželju dejansko ni prihajalo. Poleg neobstojećih greznic in kanalizacijskega sistema je bila tudi oskrba z vodo povsem neustrezna. Problematična naj bi bila zlasti oskrba iz vodnjakov, ki so se nahajali v bližini stranišč, gnojišč, pokopališč in klavnice, od koder so kužne

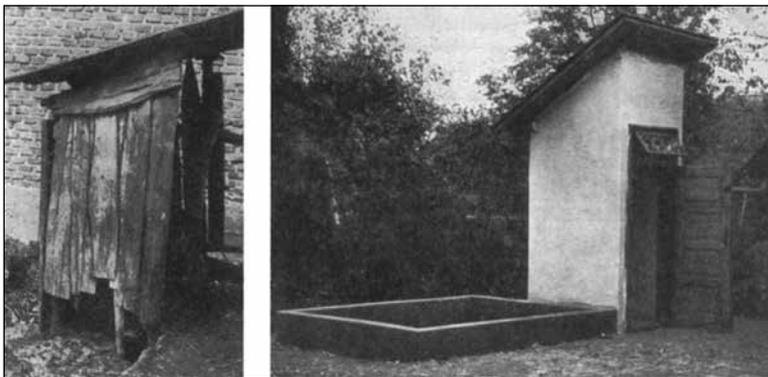
473 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 30.

474 Sanquirico, *Igiene rurale* str. 10–20.

475 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 21.

476 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 19.

snovi pronicale v vodo in lahko povzročile epidemijo večjih razsežnosti. Kljub vsem opozorilom o nevarnosti nalezljivih bolezni, ki so se lahko širile z odpadki in fekalijami, se kmetje še vedno niso želeli odreči polivanju vrtov in njiv z gnojnicami, čeprav so se nahajale povsem blizu njihovih vodnih virov.⁴⁷⁷

Neprimerno kmečko stranišče in urejeno stranišče z betoniranim gnojiščem

(Pirc I.; Pirc B., *Higijena*, 1936, str. 59; Pirc, *Čitanka o higijeni*, str. 75)

Propagandne akcije pa kljub vsemu niso bile čisto brez odmeva. Do premikov je prišlo že ob koncu 19. stoletja, saj so kmetje vse bolj posnemali mestni način življenja in začeli postopno posodabljati in preurejati svoja stanovanja. Prvi korak je bil ločitev prostorov, namenjenih živalim, od bivanjskih prostorov ljudi, pozneje pa so pritličnim hišam dodajali še nadstropja, ki so ločila bivalni prostor od spalnic.⁴⁷⁸ Po prvi svetovni vojni je tudi na slovenskem podeželju začela naraščati zavest o pomenu preskrbe s pitno vodo, vse več skupnosti se je začelo obračati na osrednjo oblast z željo po vključitvi v asanacijske načrte, pojavilo pa se je tudi ljudsko gibanje za preskrbo z zdravo pitno

477 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 58 in Pirc, *Asanacija naselja*, str. 11. Primer neodgovornega ravnanja s pitno vodo je istrsko mesto Vodnjan, kjer je 1067 hiš s 5700 prebivalci imelo samo 50 stranišč in kar 540 gnojnih jam, ki niso bile pravilno grajene in so onesnaževale vodo v podtalnici. Glej: Picciola, *Lacquedotto di Dignano (d'Istria)*, str. 31.

478 Dibie, *Etnologija spalnice*, str. 153–154.

vodo. Slednje predvsem zaradi gospodarske krize ni beležilo večjih uspehov, zaradi česar je na mnogih področjih nastopila resignacija in propadanje prvotno zastavljenih ambicioznih načrtov. Dokončna rešitev težav z vzpostavitvijo skupinskih, pokrajinskih vodovodov se je zaradi velikih stroškov odmikala, s pomanjkljivimi sredstvi pa so uspeli komaj popravljati studence in vodnjake ter zagotavljati drugečasne rešitve.⁴⁷⁹

Aktivni in načrtno vodeni posegi v razmere na podeželju so se na Slovenskem začeli pozno, šele po prvi svetovni vojni. V besednjak slovenskega kmeta so začeli vstopati izrazi, kot so asanacija, regulacija in melioracija, ki naj bi dvignili higiensko kulturo in pospešili gospodarski napredek. Glavno gonilo asanacijskih projektov je bil Higienski zavod, ki je bil ustanovljen v Ljubljani leta 1923 in ki ga je vodil higienik dr. Ivo Pirc. Higienski zavod je bil osrednja ustanova na Slovenskem, ki si je za cilj postavila skrb za zdravstveni in tudi siceršnji napredek podeželja, primarni cilj njegove dejavnosti pa je bil znižati število različnih obolenj na podeželju, znižati mortaliteto in podaljšati pričakovano življenjsko dobo. Delavci Higienskega zavoda so v množici člankov, predavanj in poljudnih publikacij neutrudno opozarjali na nevezdržne higienske razmere na slovenskem podeželju ter na posledice, ki so jih imele razmere na zdravstveno, socialno in ekonomsko stanje podeželskega prebivalstva.⁴⁸⁰ Potek asanacije podeželja, ki naj bi potekala v skladu z načrti, ki jih je izdelal Higienski zavod, je Ivo Pirc podrobneje opisal v zborniku *Socialni problemi slovenske vasi*, v katerem kot primarne naloge našteva preskrbo podeželja z zdravo pitno vodo, regulacijo odstranjevanja človeških in živalskih fekalij, ureditev bivalnih in delovnih pogojev, odstranitev nekaterih škodljivih navad in organizacijo zdravniške pomoči.⁴⁸¹ Kot prvi in najnujnejši poseg je bila izpostavljena preskrba s pitno vodo, kar naj bi zajezilo širjenje tifusa, poleg tega pa je bil ta problem zaradi večjih potreb

479 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 12.

480 Studen, *Modernizacija načina življenja: [gospodarski in socialni razvoj 1918–1941]*, str. 501.

481 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 8–9.

vse večji.⁴⁸² Medtem ko je število prebivalstva naraščalo in je potreba po vodi zaradi popularizacije osebne higijene bila vse večja, pa je preskrba z vodo ostajala na enako primitivni ravni kot pred stoletji oziroma, kot se je brez zadržkov izrazil Ivo Pirc: »Kakor je bilo ob prvi naselitvi človeka v naše kraje.«⁴⁸³ Gradnja vaških vodovodov je potekala zelo počasi. Še največ so jih zgradili v alpskih in predalpskih področjih, kjer vode že sicer ni primanjkovalo, skoraj nič pa ni bilo narejenega za vodno oskrbo področij, kot so bila Kras, ravnine ob Muri in Dravi ter Suha in Bela krajina, kjer je bila oskrba z vodo že sicer problematična.⁴⁸⁴

Hlev pred in po asanaciji.

(Pirc; Baš, *Socialni problemi slovenske vasi*, str. 23)

Asanacijski posegi so predvidevali podobne projekte kot v drugih evropskih državah, le da so se na Slovenskem začeli z občutno zamudo. Povsod so najprej načrtovali izsušitev vseh stoječih voda, mlakuž in zamočvirjene zemlje, kjer so se množili škodljivi insekti, od koder so izhlapevale škodljive snovi in kjer se je zadrževala okužena voda, ki je predstavljala hudo nevarnost za zdravje ljudi. Potrebno je bilo tudi preprečiti onesnaženje voda z mikroorganizmi, ki so v podtalnico pronicali s fekalijami in odpadnimi vodami. Regulirali naj bi vse, od gradnje hiš, nepropustnih greznic pa do potrebnega naklona dvorišč, odvoza

smeti, odstranjevanja živalskih izločkov in gradnje stranišč.⁴⁸⁵ Za doseganje vidnih rezultatov je bil potreben kolektiven in organiziran pristop k asanaciji. Popravilo in modernizacija ene same hiše pač nista prinesla nikakršnih rezultatov, če se razmere niso istočasno izboljšale tudi v celotni okolici.⁴⁸⁶ V ta namen je oblast začela zbirati celo vrsto podatkov. Zdravstvene in higienske razmere v posameznih okrajih so beležili s pomočjo posebnih vprašalnikov, v katerih so beležili kakovost pitne vode, stanje vodnjakov, obcestnih jarkov, način odvajanja odpadnih voda iz hlevov in dvorišč, zanimalo pa jih je tudi, ali obstajajo kje nevarne stoječe vode, ali stavbe odgovarjajo higienskim predpisom, ali ljudje dovolj skrbno in pogosto belijo svoja domovanja, ali stanovanja tudi pozimi dovolj zračijo, ali so dvorišča urejena in čista, ali so gnojne jame ustrezno zidane, kakšne so razmere v gostilnah in kasarnah itd.⁴⁸⁷

Na Slovenskem so se asanacijski projekti začeli v letu 1924,⁴⁸⁸ ko se je Ministrstvo za narodno zdravje odločilo izvesti asanacijo v določenem številu vzorčnih vasi. Misel, ki je vodila asanacijske načrte, lahko preberemo že v Schwizenovi inštrukciji za upravnike državnih posestev iz leta 1788, ki pravi, da se »izboljšave v kmetijstvu ne smejo ukazovati, temveč jih je treba praktično ponazoriti,« saj so »zglede, pri katerih navadni kmet s svojimi očmi vidi prednosti, najboljši pouk.«⁴⁸⁹ Ljudi je bilo torej pomembno na praktičnih primerih seznaniti, kako naj poteka oskrba z zdravo pitno vodo, kako naj bodo urejene ceste, odtočni kanali, dvorišča, gnojne jame, stranišča, greznice in hlevi. V vseh izbranih krajih naj bi postavili tudi zdravstvene domove, javna kopališča ter zgradili vodovode. Prva vas, ki je bila izbrana na Slovenskem, je bila Lukovica pri Domžalah, kjer so

485 Sanquirico, *Igiene rurale*, str. 3–4.

486 Sanquirico, *Igiene rurale*, str. 9.

487 SI ARS, AS 68, t. e. 17–1, a. e. 31787

488 Izraz »asaniranje« so sicer uporabljali že prej, vendar se je nanašal predvsem na zagotavljanje čiste pitne vode in ne celostnega pristopa k izboljšavam, kakršnega so začeli izvajati po prvi svetovni vojni. Glej: SI ARS, AS 33, t. e. 17/24 (1911–18, 1914), a. e. 2291 ter Studen, *Modernizacija načina življenja*, str. 500.

489 Maček, *Schwizenova inštrukcija za upravnike državnih posestev iz leta 1788*, str. 79.

482 Da bi to dosegli, so uvedli redne kontrole kakovosti in ustreznosti javnih virov pitne vode. Glej: Studen, *Modernizacija načina življenja: [gospodarski in socialni razvoj 1918–1941]*, str. 501.

483 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 11.

484 Studen, *Modernizacija načina življenja: [gospodarski in socialni razvoj 1918–1941]*, str. 500.

Zemljevid izvršenih asanacij v Dravski banovini.
(Pirc I.; Pirc B., *Zdravje v Sloveniji*, 2. knjiga, str. 253)

Asanirano stranišče z greznicno in betoniranim gnojiščem.
(Pirc I.; Pirc B., *Higijena*, 1937, str. 90)

bili pogosti primeri trebušnega tifusa zaradi okužene pitne vode, vas pa je bila tudi pomembno prometno križišče, zato je vedno obstajala nevarnost, da bi se bolezen prenesla tudi v druge kraje. Pred začetkom del so pregledali vsako hišo posebej in popisali vse pomanjkljivosti ter svetovali lastnikom, kako ukrepati. Glavni problem vasi je bil, da so se vsi vodnjaki nahajali v bližini stranišč, propustnih greznic in kanalov za odpadne vode, zato je bilo nujno postaviti vodovod, kanalizacijo in betonske greznice. Nekatere hiše so bile sploh brez vsakega stranišča, greznic niso imeli, gnojišča pa so bila postavljena na povsem neustreznih mestih. K delom so pritegnili tudi vaščane, ki so poskrbeli za odkop in zakop zemlje, dovoz cementa, peska, cevi in drugega potrebnega gradbenega materiala, prav tako pa naj bi vaščani sami poskrbeli za popravilo dovozov k cesti. Kljub začetnemu zagonu so se kmalu pojavile težave. Gradnjo gnojišč naj bi financirali posestniki sami, čemur so se nekateri začeli upirati, saj niso želeli prevzeti stroškov gradnje, prav tako pa so, v nasprotju s prvotnimi načrti, večinoma gradili zgolj dvoprekatne greznice, saj so gostejši del še vedno želeli uporabljati za gnojenje polj. Gnojišče sta tako postavila le dva posestnika in še ta dva ju nista sezidala v skladu z načrti projektanta, temveč po svoji zdravi pameti, kar pomeni, da sta bili končani gnojišči komaj kaj boljši od prejšnjih.⁴⁹⁰ V strokovni javnosti je prevladalo prepričanje, da je asanacija na vseh nivojih predpogoj za napredek »zdravstva, gospodarstva in kulture« nasploh, zato je bila asanacija Lukovice zelo poučen primer. V nadaljnjih akcijah je bilo potrebno preprečiti vsako samovoljno ravnanje, začela pa so se tudi odkrita prizadevanja, da bi asanacijo prevzela v roke oblast. Ta naj bi z zakonom določila dolžnosti vaščanov pri delu, določila, kakšen naj bo njihov prispevek v materialu in delu, predvsem pa naj bi dosegla dosledno uveljavitev standardiziranih načrtov. Te naj bi v skladu s strogimi higienskimi predpisi nato izvajali zgolj pooblaščen delavci.⁴⁹¹ Dejansko so dela še naprej izvajali tako,

490 *Zdravje: priloga Prerodu*, Asanacija Lukovice, 2, 1926, str. 197–230, str. 221.

491 Pirc, Asanacija naselja, str. 20.

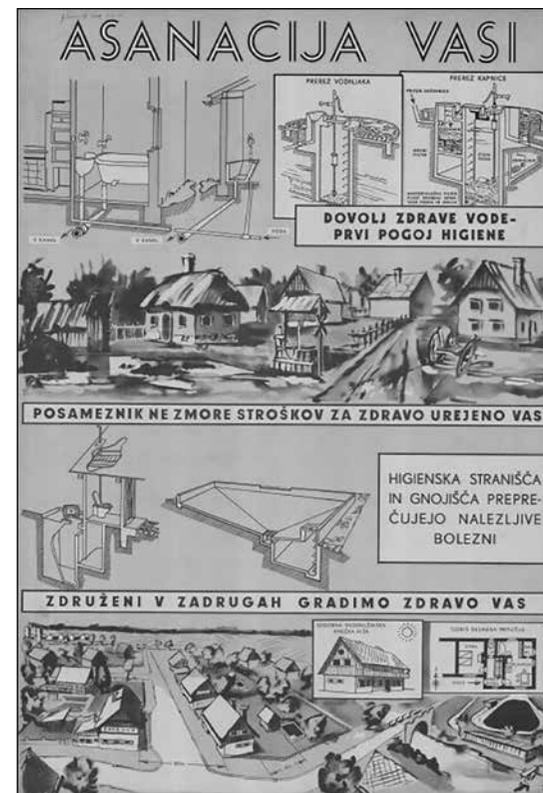
da so nabavo materiala in armatur financirali iz sredstev, ki jih je zagotavljalo Ministrstvo za narodno zdravje, dela pa so v celoti padla na ramena prebivalcev, ki so jih nato pač izvedli, kakor so najbolj vedeli in znali.⁴⁹²

Asanacijska mrzlica je zajela celotno slovensko ozemlje, vendar nikjer ni potekala tako sistematično, pregledno, predvsem pa ne tako natančno dokumentirano kot ravno v Lukovici. V Krškem okraju so se tudi spopadali s slabimi higienskimi razmeram, in to po vaseh kot tudi v mestih, stanje pa se je med vojno še poslabšalo. Težavo je predstavljalo predvsem to, da so se ljudje neurejenih razmer navadili in da niso čutili večje potrebe po spremembah; pri izpolnjevanju predpisov iz državnega sanitetnega zakona pa so bile površne celo občinske in okrajne oblasti. V redkih primerih, kjer so vaščani sami začeli zahtevati asanacijske projekte, so dela večinoma zastala zaradi pomanjkanja finančnih sredstev. V vaseh je bilo potrebnih sprememb preprosto preveč – popraviti bi bilo namreč treba neustrezne vaške poti, ki jih je redno onesnaževala gnojnica,⁴⁹³ vasi so bile polne mlak, ki se jim vaščani niso želeli odreči, ker naj bi jim služile v primeru požara, v resnici pa niso bile drugega kot gojišče mrčesa, dvorišča hiš so bila vsa po vrsti zanemarjena in neurejena, greznic praktično niso poznali, obstajale so celo cele vasi, kjer niso imeli niti enega stranišča. Kljub temu so nekatera dela uspeli izvesti – šlo je predvsem za sanacijo zasebnih in javnih vodnjakov, ki pa so bili bolj slabo nadomestilo vodovodom, ki bi jih zlasti na Gorjancih in v vaseh ob Krki nujno potrebovali.⁴⁹⁴ Kmečko prebivalstvo se je namreč vse prepogosto odločalo le na temelju trenutnega dobička, za dolgoročne investicije, ki bi večje blagostanje prinesle šele čez leta ali celo šele njihovim potomcem, pa niso imeli preveč posluha. Asanacijski projekti

492 SI ARS, AS 137, t. e. 710, a. e. 3929.

493 Glej tudi članek Zajec-Boškovič, Franja, Higijena na kmetih. *Zdravje: priloga Prerodu*, 11, 1935, št. 2, str. 23–24, v katerem piše, da so bile vaške poti prašne, večinoma polne živalskih iztrebkov ter gnojnice, pomanjkljivo pa naj bi bilo tudi vzdrževanje obcestnih jarkov, ki so bili večinoma zasuti in zamašeni.

494 *Zdravje: priloga Prerodu*, Zdravstvene razmere v krškem okraju, 4, 1928, št. 8–9, str. 164–171.

Asanacija podeželja se je nadaljevala tudi po drugi svetovni vojni.

(<http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:IMG-PE3H713N/?query=%27keywords%3dasanacija%27&pageSize=25>)

so zato pogosto naleteli na veliko ovir in nerazumevanja. Med ljudmi je vladala precejšnja resignacija, bolezni so dojemali kot del življenja ali celo kot božjo kazen in ne kot posledico lastnih ravnanj in higienskih razmer, v katerih so živeli. Prave potrebe po spremembah tako večinoma niso čutili. Ob dejstvu, da so generacije pred njimi živele ob vodi iz vodnjakov, je bila celo izgradnja vodovoda pogosto dojeta kot nepotreben strošek.⁴⁹⁵

495 *Zdravje: priloga Prerodu*, Za sanacijo naših vasi, 8, 1932, str. 32–33.

Terenske akcije in predavanja, ki so jih zaščitne sestre⁴⁹⁶ izvajale po vaseh, niso bili najbolj obiskani. Ljudje so se večinoma izgovarjali na obilico dela, dejansko pa je konservativnost predstavljala previsoko oviro.⁴⁹⁷ Kot je ugotovila ena od zaščitnih sester v Beli krajini, »čut za red in snago ni bil ne prirojen, ne priučen,« zato tudi s prisilo ni dosegala večjih uspehov. Ljudje so se predavanjem izmikali, prihajali skozi ena vrata in se poskušali izmuzniti skozi druga, še posebej nezainteresirani pa so bili za njene poduke odrasli moški. Kmalu so organizatorji ugotovili, da dosegajo večje uspehe, če se usmerjajo na določene starostne skupine, npr. dekleta tik pred poroko, saj so bile žene z več otroki in večinoma pijanimi možmi povsem nezainteresirane za predavanja o pomenu rednega generalnega čiščenja doma.⁴⁹⁸

496 Asanacijski načrti so predvidevali tudi gradnjo zdravstvenih domov, kjer bi zaposlili t. i. zaščitne sestre. Slednje bi opravljale patronažno službo, izvajale pred in po porodno skrb za ženske, novorojenčke in šolarje, skrbele pa bi tudi za preventivno dejavnost med prebivalstvom. Ljudi naj bi osveščale o nevarnostih tuberkuloze in o tem, kako se ji izogniti, o posledicah prekomernega uživanja alkohola, o pomenu telesne in stanovanjske higiene in še kaj. V zdravstvenih domovih naj bi začeli voditi tudi natančnejše statistike o bivanjskih in stanovanjskih razmerah med prebivalstvom, o zdravstvenem stanju prebivalstva, ponujali pa naj bi tudi nasvete o zdravi prehrani. Zaščitne sestre naj bi nudile tudi osnovno zdravstveno oskrbo najrevnejšim prebivalcem, predvsem otrokom. Zelo pomembno vlogo naj bi odigrala »Ljudska zdravstvena šola«, ki naj bi med ljudmi širila »zdravstveno kulturo z vsemi propagandnimi sredstvi in metodami«. Ljudi naj bi obiskovali po domovih, prirejali predavanja, tečaje, razstave, razdeljevali poučno časopisje in čtivo, vse v skladu s sloganom »poišči bolnika in ne čakaj, da pride bolnik k tebi«. Naloga zaščitne sestre naj bi bila tako iskati pomoči potrebne posameznike od hiše do hiše, pomagati po njenih najboljših močeh ter ljudi usmerjati k obisku zdravnika, kadar bi ocenila, da je to potrebno. Več o tem glej: *Zdravje: priloga Prerodu*. Asanacija Lukovice, 2, 1926, str. 197–230, str. 226–229. Zaščitne sestre naj bi tesno sodelovale tudi s šolskimi zdravniki in učitelji ter aktivno posegale v vsakdanje navade ljudi, nadzorovale čistočo in higieno po domovih, skrbele za odstranjevanje uši med učenci ter nadzirale celo redna striženja otrok. Njihova dejavnost naj bi prinesla opazne prihranke občinskim blagajnam, saj bi lahko skrajšali čas hospitalne oskrbe, oskrba bolnih in ostarelih bi lahko potekala na domu, zmanjšala bi se smrtnost otrok in novorojenčkov ter izboljšalo splošno zdravstveno stanje prebivalstva. Glej: Iellersitz, *La puericultura*, str. 36–37.

497 O težavah pri izvajanju zdravstvene dejavnosti na vasi glej tudi Pirc, Asanacija naselja, str. 40–42.

498 Korošec, Stanislava, Mati beda v Beli krajini. *Zdravje: priloga Prerodu*, 16, 1940, št. 8–9, str. 89–91.

STANOVANJA NA PODEŽELJU

Neustrezni življenjski pogoji na podeželju so bili pravzaprav stalnica 19. stoletja in niso posebnost slovenskega prostora. Tudi francoski, italijanski in nemški kmetje so tako v 19. stoletju še vedno večinoma živeli v tesnem stiku z domačimi živalmi, v nizkih, vlažnih, temnih in slabo zidanih hišah z enim samim prostorom brez možnosti zračenja in ustreznih dimnikov, med človeškimi in živalskimi izločki, smetmi in vedno prisotnim zaudarjajočim smradom.⁴⁹⁹

Kljub načelnemu poveličevanju podeželja v primerjavi z mestom so bile stanovanjske razmere na deželi enako slabe ali celo še slabše kot v mestih. Čeprav je bilo na podeželju prisotno sobivanje članov ene razširjene družine in njihovih hlapcev in dekel, medtem ko je bilo za mestna okolja značilno, da je v eni hiši živelo več družin, vsaka v svojem gospodinjstvu,⁵⁰⁰ to ne pomeni, da na deželi niso živeli v prenapolnjenih, zatohlih in mračnih sobah. Poleg tega viri kažejo, da med razmerami v 18. stoletju in tistimi na začetku 20. stoletja ni bilo prave razlike. Že Tissot poroča, da so kmetje pogosto zanemarjali zračenje sob. Kljub zavedanju, da vdihovanje nečistega zraka povzroča različne

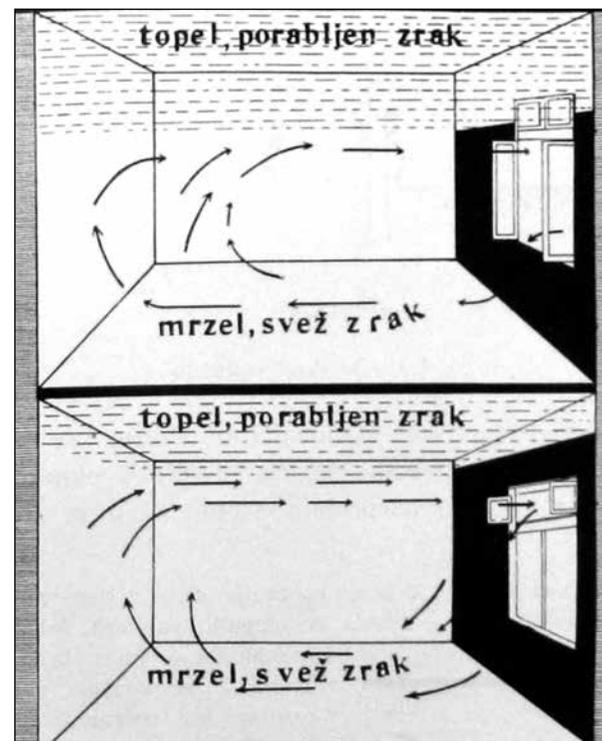
499 Guerrand, Spazi privati, str. 277–279.

500 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 19.

bolezni, so večinoma živeli v majhnih sobicah, v katerih so se zadrževali noč in dan vsi družinski člani in celo kakšna domača žival. Pol leta domov niso zračili, pozimi so okna celo nepredušno zadelali, da zrak ni mogel prehajati skozi. ⁵⁰¹ Med ljudmi je bila razširjena celo navada, da so okna odpirali zgolj dvakrat na leto, pred največjimi prazniki, »kakor da bi gospodinja smrad vesoljne rodbine kakor dragocen zaklad shranovala, da bi ga celò nič ne izšlo, ter vsi nosovi poleti in pozimi dosti vohati imeli.« ⁵⁰²

Izredno škodljiv je bil tudi zrak v dimnicah, kjer ni bilo pravega sistema odvajanja dima iz kurišč in so se ljudje ves čas nahajali v povsem zakajenih prostorih, ki jih poleg tega niso zračili, saj hiše niso želeli ohladiti. ⁵⁰³ Prebivalstvo so poskušali naučiti pravilnega zračenja, ki naj bi potekalo vsaj dvakrat dnevno, dopoldan in popoldan, pozimi naj bi odprli vsa okna in vrata hkrati, da bi se prostor hitro prezračil, ne da bi se ob tem preveč shladil. Predvsem pa so med prebivalstvo poskušali vcepiti miselnost, da je »zračenje bistvenega pomena za zdravje«. ⁵⁰⁴ Prepogosto je bil med ljudmi namreč še vedno prisoten strah pred svežim zrakom, ki se je očitno prenašal iz roda v rod, pri čemer sta bili povsem nemočni strokovna zdravstvena in posvetna javnost. Kljub vsem naporom so ljudje od oktobra do marca gledali sonce le skozi stekla in v prenapolnjenih izbah zastrupljali sebe in svoje potomce. ⁵⁰⁵ Zrak v kmečkih spalnicah naj bi bil še slabši kot v gostilnah in kmete je pravzaprav reševalo zgolj to, da so se zaradi narave svojega dela zadrževali veliko časa zunaj. ⁵⁰⁶ Posebno noto naj bi spalnicam dajale zlasti odkrite

nočne posode, ki so mnogokrat cele dneve ostajale nepomite in tako »razširjale ne ravno prijetno ščegetajoče duhove«. Težave so se pojavljale pozimi, ko kmetje tudi po štiri mesece niso zapuščali svojih bivališč. »Težak zrak, pomešan z dimom in soparo«, je bil zgolj del težave. Kuhinje so bile polne prahu, vonj po hrani se je mešal z vonjem živali in njihovih izločkov. Spalnice je prežemal vonj po tobaku, mokrih oblekah, smrdljivih čevljih, urinu in vlagi. ⁵⁰⁷

Redno prezračevanje stanovanja je bilo predpogoj zdravega bivalnega prostora (Pirc I.; Pirc B., *Higijena*, 1937, str. 63)

501 Tissot, *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. Tomo primo*, str. 30.

502 *Novice*, Snažnost gospodinje je hiše nar lepši kinč, 12, 15. 7. 1854, št. 56, str. 221–222.

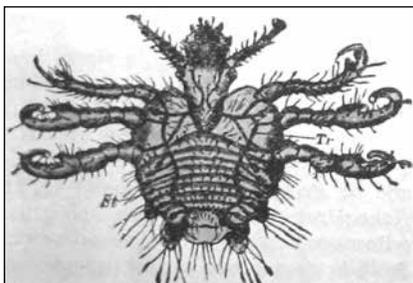
503 *Novice*, Bog daj zdravja!, 4, 27. 5. 1846, št. 21, str. 82–83, str. 82.

504 *Novice*, Ponovljenje zraka v izbah, 10, 2. 10. 1852, št. 79, str. 314. Razmere se v naslednjih desetletjih niso veliko izboljšale, saj časopisje iz dvajsetih let 20. stoletja opisuje skoraj povsem identične razmere. Glej: Pirc, Ivo, Jetika na kmetih. *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 6. 1925, št. 6, str. 84–86.

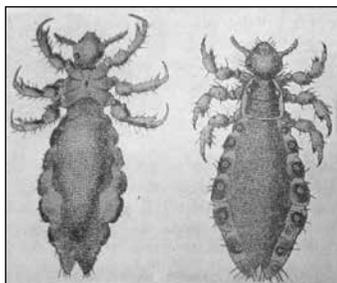
505 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*, str. 58–59.

506 *Knajpovec*. Varuj se izprijenega zraku, 2, 1. 6. 1905, št. 6, str. 88–90, str. 88. Peter Medvešček je v Učiteljskem tovarišu zapisal: »Otroci, kokoši, pes in mačke, a tudi prešič večkrat. – Vse to je le ena družba.« Glej: Medvešček, Peter. Kako naj širi šola med narod smisel za snago. *Učiteljski tovariš*, 49, 30. 7. 1909, št. 31, str. 1–2.

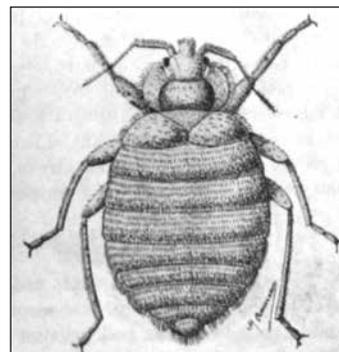
507 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 37.

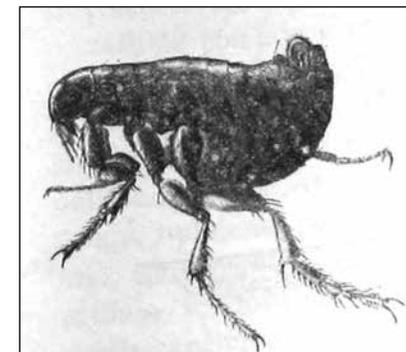
Sramna uš.
(Pirc, *Čitanka o higijeni*, str. 32)

Uši – človekove nepogrešljive spremljevalke.
(Pirc, *Čitanka o higijeni*, str. 32)

Stenica
(Pirc, *Čitanka o higijeni*, str. 29)

Bolha
(Pirc I.; Pirc B., *Higijena*, 1936, str. 153)

Kmetje se niso hoteli odreči niti sobivanju z živalmi. Poleg psov in mačk⁵⁰⁸ so bili redni gostje kmečkih kuhinj tudi majhni prašički ter kure in piščanci,⁵⁰⁹ ponekod celo teleta.⁵¹⁰ Prav sobivanje z živalmi je med higieniki vedno naletelo na največje nerazumevanje, ker razmer niso zmogli pogledati iz kmetovega zornega kota. Kmetu je bila žival pač vsakdanja družica, od katere je bil življenjsko odvisen. Predstavljala mu je vir prehrane in surovin, pozimi mu je zagotavljala vir toplote in mu tako zimske mesece naredila prijetnejše,⁵¹¹ živino pa so tako zavarovali tudi pred plenilci in tatovi. Živina naj bi na toplem dajala boljše mleko, bilo pa jo je tudi precej prijetneje molsti.⁵¹²

Kmetje so bili seveda manj veseli ščurkov in stenic,⁵¹³ vendar se zaradi njihove prisotnosti ni nihče resno obremenjeval.

508 Kljub koristnosti psov in mačk in njihovi nepogrešljivi vlogi na vsaki kmetiji (lovljenje miši in podgan ter varovanje premoženja), so pisci pogosto svetovali previdnost, saj so oboji prenašali bolhe in druge zajedavce, posebej pogosto trakuljo. Glej: Justin, *Higijena hiše*, str. 25–26.

509 *Zdravje: priloga Prerodu*, Higijena na kmetih pozimi, 5, december 1929, str. 200–203.

510 *Novice*, Bog daj zdravja!, 4, 27. 5. 1846, št. 21, str. 82–83, str. 82.

511 Dibié, *Etnologija spalnice*, str. 155.

512 Ekirch, *Ob zatonu dneva*, str. 445.

513 Lov za bolhami in stenicami je bil pravzaprav del rituala pred spanjem. Zajedalce, ki so bili pogosti zlasti zaradi prisotnosti psov in živine v stanovanjih, je bilo potrebno izčesati iz las in odstraniti iz obleke, pogosto pa so se posluževali tudi različnih pripomočkov, ki naj bi odganjali golazen. V Vzhodni Angliji so leteči mrčes poskušali odgnati z obešanjem kepice kravjega gnoja na posteljo, ugrize žuželk pa naj bi preprečevali tudi listi fižola, ki jih je bilo potrebno potresti okrog postelje. Glej: Ekirch, *Ob zatonu dneva*, str. 432.

Kjer ni bilo stranišč, so potrebo opravljali kar v hlevu, zvečer in ponoči pa kar pred hišnim pragom, o čemer je bilo zjutraj mogoče opaziti sledi v snegu.⁵¹⁴ Povsem razširjena je bila tudi navada opravljanja potrebe za hišnim vogalom, od otrok pa se še to ni pričakovalo in so jo lahko opravljali kjerkoli.⁵¹⁵

O podobnih razmerah poročajo tudi viri iz prvih desetletij 20. stoletja; kot glavni razlog za neustreznost bivanjskih razmer navajajo hudo revščino, ki je ljudi velikokrat silila živeti v eni sami izbi, ta je bila spalnica, jedilnica, kuhinja ter celo hlev za različne domače živali.⁵¹⁶ Slovenci so, čeprav so se šteli za »visoko kulturni narod«, pogosto še vedno živeli kot pastirji, v enem samem prostoru,⁵¹⁷ prenapolnjenem z dimom, soparo in najrazličnejšimi vonji, ki so nastajali pri kuhi.⁵¹⁸ Vsi poskusi, da bi »dvignili našo stanovanjsko kulturo na stopnjo naše prosvetne in gospodarske izobrazbe«, so bili pogosto zaman.⁵¹⁹ Na kmetih je primanjkovalo osnovnega čuta za snago in higieno, kar je

514 *Zdravje: priloga Prerodu*. Higijena na kmetih pozimi, 5, december 1929, str. 200–203.

515 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 38. O tem glej tudi Kačičnik Gabrič, Serilnik – preprost izraz za stranišče, str. 19.

516 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 21. Glej tudi Sanquirico, *Igiene rurale*, str. 15.

517 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 36.

518 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 21. Glej tudi Sanquirico, *Igiene rurale*, str. 15.

519 Pirc, *Asanacija naselja*, str. 36.

Vodotok, ki je v vasi vir pitne vode, služi tudi za pranje in napajanje živine.
(Pirc I.; Pirc B., *Higijena*, 1937, str. 79)

bilo vidno že od daleč. Odpadajoč omet, preluknjani žlebovi, puščajoča streha, neustrezni dimniki, umazana in razbita okna, ki jih nikoli niso čistili, ter polno smeti in kurjih iztrebkov, so bili očitni znaki zanemarjanja in brezbržnosti slovenskega kmeta do lastnih bivalnih razmer. Revščina, ki je bila mnogokrat razlog za neustrezne razmere,⁵²⁰ pač ni mogla biti izgovor za gospodinjske odpadke, ki jih tedne nihče ni odnesel iz kuhinje ter za nepomito posodo in pribor, na katerem so se pasle muhe in drugi mrčes. Odgovornost za tako stanje so v prvi vrsti nosile »zanikrne in nesnažne gospodinje«, ki niso opravljale svoje dolžnosti.⁵²¹ V

520 Ponekod so sicer resignirano priznali, da sanacija objektov in izboljšanja bivanjskih razmer ni mogoče doseči prav zaradi ubožnosti lastnika. Glej: SI ARS, AS 134, 183, 1142, 11437. V časopisu *Zdravje: priloga Prerodu* lahko še v tridesetih letih 20. stoletja preberemo, da obstajajo bolezni, ki se širijo zgolj zaradi nesnage, umazanije, prenaseljenosti, skupnih ležišč in pomanjkljive telesne higijene, za kar pa največkrat ni kriva zgolj revščina, temveč predvsem pomanjkanje čuta za higieno telesa in čistočo okolice. Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Bolezni kot posledica nesnage, 8. februar/marec 1932, str. 33–37.

521 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 33–36. O tem glej tudi Kačičnik Gabrič, Serilnik – preprost izraz za stranišče, str. 16.

kmečkih domovanjih, ki so bila po besedah Janeza Volčiča bolj podobna repnim jamam, sta vladala nered in umazanija, čeprav bi lahko veliko postorili že z majhnimi finančnimi vložki, le dovolj zdrave pameti in dobre volje bi bilo treba.⁵²²

V prvi polovici 19. stoletja vasi brez vsakih stranišč niso bile nikakršna redkost,⁵²³ tudi pozneje pa so bila ta večinoma odprta, nevodotesna, lesena in iz higienskega vidika povsem neustrezna.⁵²⁴ Še v dvajsetih letih 20. stoletja so stranišča pogosto imeli za nepotrebno razkošje in, kljub širjenju legarja in griže, so mnoge hiše na podeželju ostajale brez stranišč.⁵²⁵ Kar je bilo sprva mogoče pripisati nevednosti, je sčasoma postala zgolj brezbržnost do katastrofalnih higienskih razmer, saj so ljudje, kot poroča že Tissot, »raje leno prenašali smrad«, kot pa se odločili ukrepati in preprečiti širjenje smrtonosnih bolezni. Še več, ljudstvo je bilo na smrad tako navajeno, da ga sploh ni zaznavalo več, odstranili niso niti stoječih voda, ki so bile polne fekalij, živalskih iztrebkov in celo živalskih kadavrov.⁵²⁶ Ernest Feltgen stranišča na podeželju opisuje s pridevniki »nehigijenska, nagnusna, nemalokrat smrtno nevarna skrivališča«, vse rešitve, ki jih je predlagal, pa naj bi bile zgolj začasne narave. Zbiranje človeških fekalij v kadeh, sodih in železnih zbiralnikih namreč ni moglo nadomestiti niti obzidanih greznic, kaj šele stranišč z izplakovanjem in posebnimi odvodnimi kanali, ki jih na podeželju nikakor ni bilo mogoče postaviti.⁵²⁷

522 Volčič, *Domači zdravnik*, str. 14.

523 Iz Krškega okraja poročajo, da v vaseh Mali in Veliki Ban niso imeli niti enega stranišča še v letu 1928. Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Zdravstvene razmere v krškem okraju, 4, 1928, št. 8–9, str. 164–171, str. 165.

524 Studen, *Ko zabolijo nosnice*, str. 175.

525 *Zdravje: priloga Prerodu*, Križem po Sloveniji- stranišča, 2, 1926, str. 63.

526 Tissot, *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. Tomo primo*, str. 26–27.

527 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 30–31.

**ZGODOVINA
ČISTOČE – PROCES
CIVILIZIRANJA ALI
NARAVNI VZGIB**

Človeški afekti, nagoni ter telo kot celota so bili skozi zgodovino ves čas podvrženi nadzoru, ki se je z leti in pod vplivom družbenih razmer le še zaostroval in izpopolnjeval. Zahodni človek se po mnenju Norberta Eliasa ni vedno obnašal tako kot se danes.⁵²⁸ Proces civiliziranja je po njegovem mnenju bil neločljivo povezan s privatizacijo in naraščajočim individualizmom, pripeljal je do izostrene občutljivosti in rojstva sramu, ki je začel zaznamovati nekatere telesne procese, kot so izločanje, brisanje nosu in spolna aktivnost; nekoč so jih izvajali v javnosti in vsem na oči, sedaj pa so bili potisnjeni v privatno sfero.⁵²⁹ Telesna intima je z naraščajočim zavedanjem samega sebe začela vzbujati vse večje nelagodje, pravila obnašanja in družbene zapovedi pa so kljub zaroti molka postale vse bolj omejevalne, stroge in jasno določene.⁵³⁰ Z njegovo tezo, da osnovna higienska načela in norme obnašanja niso avtomatizmi, ki bi v človeški družbi obstajali že od nekdaj, temveč da so se oblikovali v dolgem procesu, ki ga sam poimenuje »proces civiliziranja«, pa se niso vsi strinjali. Najglasnejši Eliasov kritik Hans Peter Duerr⁵³¹ je menil, da se način in stopnja nadzora nad afekti, nagoni in instinkti skozi zgodovino nista bistveno spreminjala. Ob goloti, vprašanih povezanih s seksualnostjo, izločanjem, umivanjem in telesnimi vonji naj bi tudi srednjeveški človek čutil enako stopnjo sramu in nelagodja kot ljudje v stoletjih, ki so sledila.⁵³² Občutki sramu in nelagodja naj bi bili poleg tega lastni vsem svetovnim kulturam in naj ne bi bili torej zgolj domena zahodnega človeka.⁵³³ Z Duerrjem se v veliki meri strinja tudi Valerie A. Curtis, ki trdi, da je zavedanje o povezavi med gnusom, umazanijo, boleznijo

528 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*. Zv. 1, str. 61.

529 O tem glej tudi Fähmann, »Denn ein undankbareres Geschäft denn dieses gibt es nicht«, str. 35 ter Gleichmann, *Die Verhäuslichung körperlicher Verrichtungen*, str. 60–66.

530 Perrot, *Introduzione*, str. 4.

531 O razlikah med Eliasom in Duerrjem, ki ne priznava Eliasove teze o postopnih in počasnih spremembah v standardih vedenja, ampak trdi, da je sram del človekove narave, glej tudi Polajnar, »Pfui! To je gerdo!«, str. 7 ter Cvim, *Civiliziranost kot habitus samonadzora*, str. 425.

532 Duerr, *Nudità e vergogna*, str. 3.

533 Duerr, *Nudità e vergogna*, str. 69–88 in str. 133–142.

in higieno zapisano v najglobljih plasteh človekovega bitja. Po njenem mnenju ti koncepti ne morejo biti plod spreminjajočih se družbenih norm in pravil obnašanja skozi zgodovino, saj so starejši od znanosti, kulture ter celo od homo sapiensa in zgodovine same. Razlog za njihov obstoj vidi v delu človeškega bitja, ki ni ne kulturološki in ne zgodovinski, temveč preprosto biološki, saj so se skozi evolucijo za uspešnejše izkazali osebk, ki so čutili odpor do umazanije in so se tako lahko uspešneje branili pred boleznimi. Gnus ob umazaniji po njenem mnenju torej ni kulturni in družbeni konstrukt, je del človeške narave. Izogibanje umazaniji naj ne bi bilo stvar racionalne odločitve, ampak naj bi izhajalo iz človekove podzavesti.⁵³⁴ Dokaz za te trditve naj bi bilo dejstvo, da ljudje različnih nacionalnosti in kultur čutijo gnus ob skoraj identičnih stvareh, zaradi česar lahko sklepamo, da odpor pred umazanijo in izločki ne more biti kulturno pogojen.⁵³⁵ V nasprotju z Eliasom, ki trdi, da so se norme in pravila zaostrovala, pa je Duerr trdil, da je bil nadzor nad posameznikom v plemenskih skupnostih ali v zaprtih družbah strog in vseprisoten, medtem ko naj bi se nadzor v sodobni družbi zrahljal, ločnica med sprejemljivim in nesprejemljivim vedenjem pa naj bi bila bolj zabrisana.⁵³⁶ Kljub vsem argumentom, ki so jih navajali Eliasovi nasprotniki, je njegova teorija ostala splošno sprejeta med zgodovinarji in tudi med sociologi ter antropologi, saj naj bi bilo procese, ki jih na ravni družbe opaža in opisuje Elias,⁵³⁷ mogoče vsakodnevno opazovati na ravni posameznika, ki je od rojstva naprej podvržen individualnemu in vseživljenjskemu civilizacijskemu procesu

534 Curtis, *Dirt, disgust and disease*, str. 660–661.

535 Curtis, *Hygiene*, str. 76–77.

536 Mennell; Goudsblom, *Civilizing Processes-Myth or Reality?*, str. 731.

537 Po Eliasu lahko proces civiliziranja obravnavamo na treh različnih nivojih: na individualnem, družbenem in občečloveškem. Vsako od teh področij zahteva interdisciplinarno povezavo. Proces civiliziranja na individualnem področju tako ni mogoče preučevati brez psihoanalize, razvojne psihologije in socialne psihologije, pri razvoju človeštva kot celote je potrebno upoštevati antropološka, etnološka, socialno biološka in evolucionistična znanja, nivo družbe, ki mu Elias posveča največ pozornosti, pa se ukvarja predvsem z razvojem določenih družb v določenih časovnih obdobjih in vplivi procesov modernizacije. V: Cvim, *Civiliziranost kot habitus samonadzora*, str. 429.

oziroma socializaciji. Družbeni standardi, ki jih posameznik sprejema in se jim prilagaja v teku svojega življenja, se od časa do časa in od kulturnega do kulturnega okolja razlikujejo, zagotovo pa niso nastali iz nič.⁵³⁸

Civilizacijski proces, ki ga je Norbert Elias definiral kot »strukturno spremembo pri ljudeh, ki poteka v smeri krepitve in pomnogoterenja oblik njihovega nadzorovanja afektov in s tem tudi njihovega doživljanja«, naj bi bil najbolj viden prav na področju nadzora nad telesom, nad telesnimi funkcijami, nad obnašanjem ter pri uveljavljanju higienskih norm in predpisov.⁵³⁹ Nega in skrb za telo ter poskusi preventive in ohranjanja zdravja naj ne bi bili izum sodobnega sveta, ampak naj bi bili stalnica v vseh družbah od antike naprej. Izrazit premik k povečani individualni samokontroli, ki naj bi delovala neodvisno od zunanjega nadzora v obliki samodejnega mehanizma, bi lahko zaznali na prehodu iz poznega srednjega veka v renesanso. Zunanji nadzor nad področji, kot so osebna higiena, spolnost in zdravo življenje, naj bi se izkazal za praktično neizvedljivega, zato je bilo potrebno zunanje prisile postopno spremeniti v notranje.⁵⁴⁰ Proces civiliziranja se je zagotovo pospešil takrat, ko so ljudje začeli verjeti v batile in mikrobe in ko je ugašalo prepričanje, da so kužne bolezni kazen za pregrehe ali celo posledica urokov in prekletstev. Ko Bog in njegova jeza nista bila več razlog za izvor bolezni in zla in se je medicina vse bolj oddaljevala od teologije, je preventiva vsekakor dobila nov pomen, saj je bilo izbruhe bolezni nenadoma mogoče preprečiti. Vsi moderni higienski in sanitarni ukrepi pravzaprav izvirajo iz tega počasnega premika v glavah ljudi, iz spremenjenega odnosa do telesa in čistoče in iz spremenjenega odnosa do telesnih vonjav, ki niso bile več sredstvo za zapeljevanje, ampak so začele vzbujati gnus in odpor.⁵⁴¹ Čeprav je bil celoten proces vzgoje posameznikov in skupin nenačrtovan, ni potekal brez

538 Mennell; Goudsblom: *Civilizing Processes-Myth or Reality?*, str. 730.

539 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*. Zv. 1, str. 8.

540 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*. Zv. 1, str. 51–52.

541 Camporesi, *Introduzione*, str. XLV–XLVI.

notranjega reda. S spreminjanjem zunanjih prisil v samoprisile in z občutkom sramu, ki naj bi prodril v vse pore družbenega življenja, se je vzpostavil sistem nenehne samokontrole. Ta je postajala vseobsegajoča in vseprisotna.⁵⁴²

542 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*. Zv. 2, str. 285.

HIGIENA IN SKRB ZA LASTNO TELO V PRETEKLOSTI

Od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne, ko je bilo meščanstvo vodilni družbeni sloj nasproti »pomehkuženemu« plemstvu ter »umazanemu« kmečkemu prebivalstvu in delavstvu, so postale glavne vrednote delo, krepost in naravnost, kar je spremenilo tudi pogled na zdravje, pojavile pa so se tudi nove ideje o zdravem načinu življenja.⁵⁴³ Meščanstvo naj bi predstavljalo delo nasproti aristokratskemu brezdelju, »naravo« proti etiketi, naravnost proti izumetničenosti, izpopolnjevanje znanja namesto izpopolnjevanja vedenja, predvsem pa so izpostavljali krepost proti aristokratski frivolnosti. Meščani so vse bolj ravnali v skladu s protestantsko etiko skromnosti, delavnosti in treznosti. Morala se je tako sekularizirala in moralen življenjski stil se je vse bolj enačil z zdravim življenjskim stilom. Moralno je bilo torej tisto, kar je bilo zdravo in kar je podaljševalo človeško

543 Kot poudarja Ernst Bruckmüller, meščani niso bili nikoli enoten razred, temveč skupek različnih družbenih skupin. Meščanov tako ni povezovala le ista gospodarska podlaga, temveč predvsem skupne moralne vrednote, vera in zaupanje v razum, znanost in napredek ter poudarjanje individualnih lastnosti posameznika, ki morajo biti temelj družbenega položaja. Meščanstvo se je že zgodaj tesno navezalo na urbano okolje ter na občutek superiornosti, ki je iz tega izhajal, veliko pa so k nastanku novega meščanskega sloja prispevale tudi birokratizacija, industrializacija in urbanizacija. V: Bruckmüller, Meščanstvo v habsburški monarhiji, str. 155–156.

življenje.⁵⁴⁴ Telo naj bi bilo podvrženo strogemu in racionalnemu discipliniranju; prehranjevanje, spanje, delo, seksualnost in ostali nagoni so bili predmet stalnega nadzora.⁵⁴⁵ V procesu, ki ga lahko zasledujemo od prve tretjine 19. stoletja naprej, so se življenja povprečnih pripadnikov srednjega sloja začela precej spreminjati. Propaganda, s katero naj bi prevzgojili in osvestili širše sloje prebivalstva, je bila tako prvenstveno usmerjena v meščanske družine, ki naj bi bile osnovna celica širjenja novih nauk na področju higijene, zmernosti in vzdržnosti na vseh področjih, prehrane, delavnosti ter mentalne in fizične čistosti.⁵⁴⁶ V nasprotju z nauki in poduki iz priročnikov, almanahov in pratik je očitno, da se je meščanstvo v veliki meri našlo aristokratskega strahu pred vodo in da se na področju telesne higijene meščanske metode niso bistveno razlikovale od plemiških. Meščanski pisci so plemstvu sicer zamerili pomanjkanje temeljitosti, natančnosti ter mu očitali, da umazanijo zgolj prikriva, namesto da bi jo odstranjevalo, dejansko pa so tudi meščani uporabljali razna olja, kreme, parfume in druga kozmetična sredstva, ki naj bi zagotavljala brezhiben zunanji videz in ki so šla v povsem drugo smer od propagirane asketske higijene s pomočjo vode in mila.⁵⁴⁷ Strogost, s katero priročniki iz tistega obdobja nastopajo proti potratnosti in zunanjemu lepotičenju, pa nam pričajo, da tudi pripadniki meščanskega sloja ob koncu 19. stoletja v ospredje niso postavljali le dolžnosti. Prav dejstvo, da se je večina meščanov začela oddaljevati od asketskega ideala življenja brez slehernega vdajanja užitek ter v tem pogledu vse bolj sledila aristokratskemu zgledu, je sprožilo pravi plaz moralističnih in vzgojnih publikacij, ki so meščanu želele privzgojiti prave norme in pravila obnašanja.⁵⁴⁸ S poudarjanjem kreposti naj bi se spremenili tudi pogledi na zdravje in telo, na zdrav način življenja in na možnosti njegovega podaljševanja. Medicinske

544 Payer, *Der Gestank von Wien*, str. 29–30.

545 Payer, *Der Gestank von Wien*, str. 30.

546 Smith, *Clean*, str. 277.

547 Studen, Za zdravje je potrebna snažnost, str. 25.

548 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 263–264.

publikacije, ki so izhajale od zadnje tretjine 18. stoletja so poskušale odpraviti tradicionalno vdanost v usodo in pasivno sprejemanje bolezni in smrti.⁵⁴⁹

Na sredini 19. stoletja so v življenja vseh slojev prebivalstva začeli vstopati različni dietetični spisi, almanahi, praktike, časopisni članki in najrazličnejši priročniki, ki so na podlagi vedno novih medicinskih dejstev in odkritij skrbeli za osveščanje, popularizacijo zdravja, zdravih in koristnih življenjskih navad, pa tudi telesne higijene.⁵⁵⁰ Vse te publikacije so sledile zgledu, ki ga je postavil leta 1773 ustanovljeni *Gazette de la sante*, in nakazujejo, da se je miselnost v zadnji tretjini 18. stoletja začela bistveno spreminjati. Popisovanje epidemij, kroničnih bolezni, umrljivosti, natalitete je bilo odraz novega ekonomskega razmišljanja, po katerem je bilo ljudi potrebno nadzorovati, upravljati in prevzgjati z namenom dviga splošnega blagostanja.⁵⁵¹ Na podlagi dognanj naravoslovnih ved in medicine ter skrbno zbranih statističnih podatkov je začel nastajati sistem javnega zdravstva. Higiena je postala skupni imenovalac za postopke in znanja, ki jih je bilo potrebno izvajati za ohranitev zdravja in podaljšanje življenja, začela je izstopati iz privatne sfere ter postala del javnega interesa.⁵⁵²

Prakse skrbi za telo in čistočo so se v zadnjih stoletjih ves čas spreminjale, kar potrjuje tezo Katherine Ashenburg, po

549 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 179.

550 Studen, Za zdravje je potrebna snažnost, str. 23. Glej tudi: Grosmann, »So viel Unheil quillet aus dem schmutzigen Unterrocke!«, str. 88. Osveščanje pa ni bilo vedno le pozitivno. Mnoge poljudne publikacije in priročniki so širili nepreverjene informacije in nasvete, ki so jih ljudje nekritično prevzemali in še pozneje iskali zdravniško pomoč, kot bi jo sicer, če ne bi najprej poskušali s samozdravljenjem po receptih samooklicanih strokovnjakov. Glej: Lutman, A., Higiena, inteligenca in še kaj. *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 6. 1925, št. 6, str. 83.

551 Gaber, *Endemski sifilis*, str. 32.

552 Smith, *Clean*, str. 225. Priročnik, ki je primer poskusa celostne obravnave posameznika, njegovega telesa, navad in obnašanja, prehranjevanja in bivanja na vseh ravneh, je Hauslexikon Hermanna Klenckaja. Ta v dveh delih, ki skupaj štejeta več kot 1800 strani, z enciklopedično natančnostjo in po abecednem vrstnem redu obravnava teme, kot so čistoča telesa, nega las, čiščenje in nega nohtov, obleka, obramba proti različnim nalezljivim boleznim itd., s čimer je poskušal postaviti kanon meščana, ki se mu je bilo potrebno čim bolj približati. Glej: Klencke, *Hauslexikon der Gesundheitslehre für Leib und Seele*.

kateri čistoča obstaja bolj v glavah posameznikov kot v njihovih očeh in nosu.⁵⁵³ Vsaka družba postavlja svoje zahteve in norme, ki ločujejo sprejemljivo od nesprejemljivega.⁵⁵⁴ Civilizacijski proces, katerega del je tudi čistoča in ki po Vigarellovem mnenju nima absolutnega začetka,⁵⁵⁵ je vplival na odnos do lastnega telesa, zaostroval pravila vedenja, družbeno predpisane norme so postajale vse bolj jasno definirane, družba je na posameznika vedno bolj pritiskala in ga s tem prisilila v vedno večje samoomejevanje. V ljudeh so se tako vzporedno z vedno novimi zahtevami družbe rojevale tudi vedno nove potrebe. Zavračanje vode kot temeljnega sredstva za vzdrževanje telesne čistoče ne pomeni, da higienskih norm v preteklosti ni bilo, temveč le, da so bile korenito drugačne od higienskih norm, ki veljajo danes. Ljudje so čistočo skozi različna obdobja dojemali kot pomemben znak civiliziranosti. Prepričanje, da je njihov način za vzdrževanje telesne higijene edini pravilen in zveličaven, je služilo za obračunavanje z vsemi, ki so imeli drugačne norme in ki so zaradi svojih navad veljali za manjvredne in necivilizirane.⁵⁵⁶ Zgodovinar Georges Vigarello, ki je oral ledino na področju zgodovine čistoče, umivanja in higijene, že v uvodu svojega znamenitega dela *Čisto in umazano* opozarja, da se današnje higienske norme niso pojavile iz nič, temveč da imajo svoje temelje in svoj izvor. Higienskih navad v predznanstveni dobi torej ni mogoče zanikati, le njihov fokus je bil v primerjavi z današnjim drugačen, usmerjen ne na telo in kožo, temveč na perilo. Suha toaleta, ki se je med družbeno elito uveljavila v 16. in 17. stoletju iz strahu pred vodo, ki naj bi pronicala v

553 V obdobju meščanstva je bilo potrebno ljudi izobraziti o nevarnostih življenja v nehigienskih pogojih. Umazanija in nesnaga sta veljali za del stvarnosti in za nekaj neizogibnega. Šele naraščanje osveščenosti je dvigovalo tudi občutljivost na smrad iz okolice in zaudarjajoče telesne vonje. Dokler so smrdeli vsi, pač ni smrdel nihče in ni bilo potrebe po spreminjanju praks na področju telesne higijene, šele z osveščanjem in prevzgojo je umazanija, v kateri so ljudje živeli stoletja dolgo in so jo dojemali kot nekaj naravnega, postala nesprejemljiva, odbijajoča, vzbujala je gnus, postala pa je tudi predmet socialne diferenciacije. Glej: Grdina, *Od baročne do predmarčne Kranjske*, str. 554.

554 Ashenburg, *Clean*, str. 2.

555 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 56.

556 Ashenburg, *Clean*, str. 2.

človeško telo in ga tako izpostavljala različnim okužbam, je bila torej povsem upravičena in smiselna. O vlogi čistoče in telesne higijene v takratni družbi nam veliko pove že dejstvo, da se s temi vprašanji niso ukvarjali higieniki, ampak pisci bontonov in npravstveni izvedenci.⁵⁵⁷

Odnos do vode seveda ni bil vedno tako negativen. Nezaupanje do vode in umivanja se je povečalo zlasti v obdobju epidemij, ko so bili prepričani, da voda odpira telo kužnemu zraku, da odpira kožne pore in tako izpostavlja telo različnim okužbam.⁵⁵⁸ Obstajalo je celo prepričanje, da je lahko vsak stik z vodo poguben. Umivanje obraza z vodo naj bi škodovalo očem, povzročalo zobobol in bolezni kože.⁵⁵⁹ V času kužnih epidemij so uporabo mila celo odkrito odsvetovali, izločki vseh vrst pa so bili pogosto uporabljani v farmaceutiki in kozmetiki.⁵⁶⁰ Strah pred vodo in njenimi učinki na telo je postajal vedno bolj očiten in vseprisoten, kopeli so predpisovali le še iz medicinskih razlogov ter jih izvajali pod strogim nadzorom.⁵⁶¹ Nezaupanje do vode in zavračanje umivanja, ki sta izvirala tudi iz religioznih zapovedi in strahu pred pohujšanjem, je bilo poleg tega enako značilno tako za nižje kot za višje sloje ter ni bilo kriterij socialne diferenciacije, kot je bilo to značilno za poznejša obdobja.⁵⁶² Kopeli in potilnice, ki jih ljudje tudi že sicer pred tem obdobjem niso obiskovali zaradi vzdrževanja telesne higijene,⁵⁶³ ampak so v njih iskali bolj razvedrilo, so začeli iz strahu pred širjenjem okužb zapirati. Najdlje so se uspele obdržati na nemško govo-

557 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 6–7. Glej tudi: Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 118–119 in Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 38.

558 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 12–16. Glej tudi Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 33–34.

559 Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 38.

560 Camporesi, *Introduzione*, str. XLIII. O terapevtskih lastnostih izločkov in smradu glej tudi Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 305–307. Po mnenju Dominique Laporte je mogoče zlasti humanizmu pripisati simpatije do človeških odpadkov, saj so bili uporabni tako na poljih, kot tudi v medicini. Prepričanje o ekonomskem potencialu fekalij se je ohranilo tudi v naslednjih stoletjih, ko so fekalije dojemali kot enega glavnih resursov mest, s katerim je bilo mogoče trgovati ter ga celo izvažati. Več v Laporte, *Zgodovina dreka*, str. 21 in str. 38–39.

561 Ashenburg, *Clean*, str. 100–101.

562 Ashenburg, *Clean*, str. 105–111.

563 Več o tem glej Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 28–48.

rečih območjih, nekatere celo do začetka 19. stoletja, medtem ko se je v večjem delu Evrope kopel ohranila le kot oblika aktivnosti na prostem in ni imela higienskih namenov.⁵⁶⁴ Snažnost, ki sicer tudi že prej ni bila v središču pozornosti, so začeli dosegati brez vode ter zgolj z brisanjem in drgnjenjem. Izključitev vode torej ni pomenila tudi izključitve vzdrževanja čistoče. Norme so obstajale naprej in čeprav imamo občutek, da je prišlo do nazadovanja higienskih razmer, moramo priznati, da je bilo področje umivanja in čistoče deležno v družbi vedno večje pozornosti, ki se je odražala skozi vse daljša in podrobnejša navodila za vzdrževanje čistoče in vse večje število tiskov, ki so se s to problematiko ukvarjali.⁵⁶⁵

V antični Grčiji je bilo umivanje del gimnastičnega treninga, v starem Rimu in v islamskem svetu pa je služilo predvsem sproščanju, čistoča je bila le stranski produkt. Pojem *Sanitas*, kot poudarja Lawrence Wright, tako ni označeval čistoče in odstranjevanja umazanije, ampak skrb za lastno zdravje. Šele v srednjeveških samostanih je kopanje postalo zgolj redko izvajano higiensko opravilo, ki ni smelo vzbujati ugodja in ki so ga pogosto predpisovali tudi kot kazen in pokoro ter ga zato izvajali z ledeno mrzlo vodo.⁵⁶⁶ V srednjem veku so se merila telesne čistoče večinoma osredotočala na roke in obraz, saj je bilo umazanijo potrebno odstraniti z vidnih delov telesa. Razlogi za tako početje pa, kot poudarja Vigarello, niso bili higienski in so bolj kot iz predstave o ogroženem zdravju izvirali iz moralnih zapovedi.⁵⁶⁷ Ostale dele telesa so čistili zgolj s preoblačenjem, saj je sveže belo perilo dejansko lahko odstranjevalo umazanijo s kože. Perilo kot edini način za doseganje čistoče in popolno zavračanje vode in kopeli tako ni pomenilo propada higienskih norm, ampak dejansko njihovo ustvarjanje in uveljavljanje. Ljudje, ki so v 14. stoletju obiskovali javne kopeli in potilnice, so med razvedrilom in predajanjem užitek sicer umivali svoja

564 Ashenburg, *Clean*, str. 113.

565 Več o tem glej Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 22–27.

566 Wright, *La civiltà in bagno*, str. 13. Glej tudi Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 19–20 in 27.

567 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 58.

telesa, vendar se v to niso poglobljali, niti temu niso posvečali pretirane pozornosti, dve stoletji pozneje pa je telesna čistoča postala predmet raziskav.⁵⁶⁸ Skrb za zunanost, ki je bila v ospredju skrbi za čistočo, je obsegala čistočo perila pa tudi uporabo pudra, parfuma, ki sta prikrivala ter celo nevtralizirala škodljiv in okužen zrak.⁵⁶⁹ Ob tem je potrebno ponovno poudariti, da so higienski standardi in prakse, ki jih opisuje Vigarello, bili del življenja elit in da je posploševanje na celotno družbo napačno. Vtis, ki se ob tem ustvarja, je, da je v zahodnih deželah novega veka obstajal premočrten razvoj na področju telesne higiene in telesa, medtem ko so različni družbeni sloji in razredi dejansko razvili različne predstave o telesu, higieni in čistoči, iz česar so izhajale tudi razlike med higienskimi navadami.⁵⁷⁰ Wolfgang Kaschuba je poudaril, da bi morali razlikovati higienske prakse različnih družbenih skupin, ki so vzporedno soobstajale v določenem prostoru in času, ne da bi posebej vplivale druga na drugo in so se zelo pozno zlele v splošno veljavne in razširjene norme na področju čistoče in higiene.⁵⁷¹ Le ob upoštevanju navad vseh družbenih skupin dobimo jasnejšo sliko razmer v družbi, iz katere je razvidno, da voda le ni povsem izginila iz območja nege in umivanja telesa, saj je odnos nižjih slojev do vode ostajal nespremenjen tudi takrat, ko je v visoki družbi povsem prevladala suha toaleta. Umivanje sicer tudi med plemiči ni bilo povsem odsotno. Dragocenost notranje opreme,⁵⁷² ki je služila umivanju rok in obraza, nam dokazuje, da je slednje imelo pravzaprav obredni značaj, da je bilo del moralnih zapovedi in etikete, medtem ko so se za dejansko higieno posluževali suhe toalete. Ta je za kmete, rokodelce in male meščane namreč v veliki meri ostajala nedosegljiva že iz preprostega razloga, ker so posedovali eno samo obleko, v kateri so delali, jedli in spali in zato o belini perila, ki naj bi čistila, med njimi ni mogoče govoriti.⁵⁷³

Do premika k ponovni uveljavitvi kopeli je prišlo šele v

568 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 77.

569 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 100–109.

570 Studen, »Samoumevna« čistoča telesa nekoč in danes, str. 301.

571 Kaschuba, »Deutsche Sauberkeit. Zivilisierung der Körper und der Köpfe«, str. 293.

572 Več o tem glej v: Štuhec, *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*, str. 139–140.

573 Studen, »Samoumevna« čistoča telesa nekoč in danes, str. 302–305.

18. stoletju, ko se je najprej spremenil odnos višjih slojev do vode, čeprav kopel še zdaleč ni postala del vsakdanjika. Kapanje se je sprva zopet uveljavilo kot užitek in ne kot sredstvo za zagotavljanje čistoče, nato pa je začelo v ospredje nezadržno stopati zdravje.⁵⁷⁴ Parfumi, ki je v prejšnjem obdobju očiščeval in bil branik pred smrtonosnimi miazmi, je začel izgubljati svoj pomen. Lahko je namreč prevaral nos, bolezenskih klic pa ni mogel premagati.⁵⁷⁵ Še večjo spremembo je prinesla francoska revolucija, ki je higieni dala nov pomen in politično vlogo. Prelom z vsem, kar je bilo starega in konservativnega, je bilo namreč potrebno doseči tudi na področju javnega zdravstvenega varstva, infrastrukture in čistoče nasploh. Slednja je postala pravica vsakega državljanca, ki pa je ni smel zavriniti. Napredek in sprememba je bilo potrebno sprejeti, jih posvojiti in sčasoma ponotranjiti, saj je sicer grozila izključitev iz družbe in socialna osamitev.⁵⁷⁶

Z načrtno prevzgojo in propagando se je tudi med širšimi ljudskimi plastmi začelo uveljavljati prepričanje, da boleznino božji bič, kazen za pohoto in prešuštniško obnašanje, temveč da so posledica načina življenja, življenjskih razmer in stanja telesa,⁵⁷⁷ snažnost pa je začela veljati za »prvo lepoto človeka« in jasno znamenje neomadeževane duše.⁵⁷⁸ Starih predstav in bojazni se je bilo sicer težko otresti, saj je ideja o telesu, ki vpija in v katerega lahko voda prodre skozi pore, zelo razširjena, kljub temu pa je vsaj za žensko higieno voda postala nepogrešljiva.⁵⁷⁹

574 V 18. in 19. stoletju je bila kopel del medicinske terapije. Šele proti koncu 19. stoletja je začel prevladovati higienski vidik, ugodje pa je bilo tudi zaradi uporabe mrzle vode spet potisnjeno na stran. V: Wright, *La civiltà in bagno*, str. 13. Tudi v priročniku *Zdravstveni nasveti za družino in dom* lahko preberemo, da so umivanje, drgnjenje zgornjega dela telesa, kopeli za noge in mrzli oblivi koristni predvsem kot odlična sredstva za utrjevanje organizma. Glavni namen teh postopkov je bilo torej zdravje in krepitev organizma, čistoča pa je bila bolj kot ne stranski produkt. Glej: Šimec, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*, str. 103.

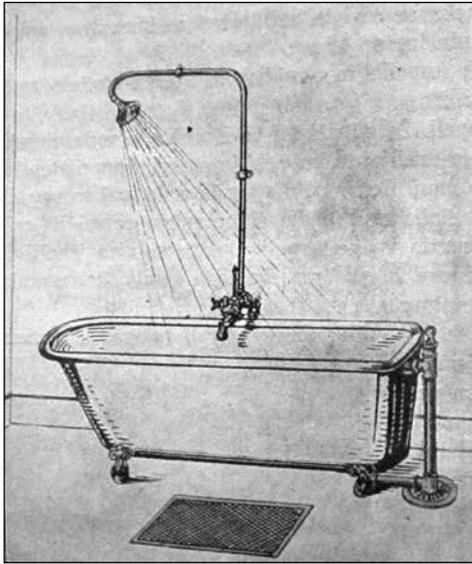
575 Gaber, *Endemski sifilis*, str. 32.

576 Smith, *Clean*, str. 255.

577 Sorcinelli, *Avventure del corpo*, str. 33–34.

578 *Štoltna pratika devetnajstiga stoletja od 1801–1901*, str. 201. O tem glej tudi: Grosman, »So viel Unheil quillet aus dem schmutzigen Unterrocke!«, str. 87.

579 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 117–136.

Kopalna kad s prho.
(Pirc I.; Pirc B., *Higijena*, 1936, str. 28)

Vsekakor pa je bilo v 18. stoletju vse bolj prisotno prepričanje, da je telesna umazanija nevarna, da zapira telesne pore, zadržuje telesne sokove, kar vodi v vretje in gnitje, skozi pore pa naj bi nesnaga pronicala tudi v notranjost organizma. Plast umazanije, ki je bila pred tem cenjena zaščita pred vdorom zraka in vode v notranjost organizma, je sedaj postala grožnja zdravju, usodno naj bi preprečevala izmenjavo plinov, ki naj bi bila nujna za ravnovesje organizma.⁵⁸⁰

Tradicija aristokracije se je začela vse bolj mešati s tradicionalno buržoaznimi elementi, kar se je kazalo zlasti pri naraščajočem pomenu zasebnosti. Umivanje in skrb za lastno telo je tako vse manj namenjeno razkazovanju in vse bolj resnični skrbi za lastno zdravje.⁵⁸¹ Vonj, ki je od Aristotela naprej veljal

580 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 105. Poleg tega so bili nekateri avtorji prepričani, da umazanija na koži ovira cirkulacijo krvi po kapilarah. Glej: Langerholz, Ivan. Skrbimo za svoje zdravje. *Angelček*, 34, 1925–1926, št. 3, str. 38–40, str. 38.

581 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 139–141. Glej tudi: Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 40.

za manjvreden in živalski čut in ki ga je celo Kant postavil na najnižjo stopnjo v hierarhiji čutov, je meščanstvo v 19. stoletju na nek način rehabilitiralo. Parfum in z njim povezan telesni vonj sta namreč lahko izražala čustva, obujala davno izgubljene spomine, istočasno pa sta bila pomembna pokazatelja higijene, dobrega počutja in meščanske kreposti.⁵⁸² V prvi polovici 19. stoletja je v družbi še vedno prevladovalo nezaupanje do vode. Ta je pogosto veljala za nevarno in celo zdravju škodljivo,⁵⁸³ sčasoma pa je vendarle bila vse manj strašljiva. Zasluga za to gre predvsem sistematičnemu osveščanju, pa tudi vse bolj trdni zavesti o povezavi med vodo in zdravjem. To se je najbolj odražalo v vse večji priljubljenosti termalnih zdravilišč, zlasti med višjim slojem. Združevala so užitek in medicinsko zdravljenje ter ljudem spet približala vodo. V miselnosti povprečnega Evropejca 18. stoletja torej še vedno ni bilo nikakršne povezave med vodo in čistočo, vzpostavila pa se je močna povezava med vodo in zdravjem. Spremembe, ki so sovpadale s koncem velikih epidemij, spremenjenim pogledom na človeka in vzponom meščanstva, ki je glorificiralo naravnost in neizumetničenost, so vodo postopno vrnilo na higienski zemljevid.⁵⁸⁴

V drugi polovici 18. stoletja je dobila kopel nov pomen, saj je nenadoma postala pomembna temperatura vode pri kopeli. Topla voda, ki naj bi ljudi pomehkužila, je bila simbol aristokratskega brezdelja, znamenje moralne in telesne šibkosti, medtem ko naj bi pripadnikom meščanskega razreda pripadle mrzle kopeli, ki krepijo telo in duha ter so simbol moralne trdnosti, kreposti ter vseh ostalih pozitivnih vrednot, ki naj bi ločevale dinamično, delavno in naravno buržoazijo

582 De Martino, *Odori*, str. 82–87. Glej tudi Payer, *Der Gestank von Wien*, 1997.

583 Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt*, str. 106. Kopel je imela vlogo zdravilnega sredstva in ne sredstva za zagotavljanje čistoče, že sama po sebi pa je lahko bila tudi precej škodljiva. Pred odločitvijo za kopel je bilo potrebno natančno preučiti argumente za in proti ter se po potrebi posvetovati celo z zdravnikom, da ne bi prišlo do poslabšanja bolezni ali celo usodnih posledic. Glej: Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 157. Pred kopeljo naj bi se tudi nekoliko razgibali, popili malce vina, nikoli pa naj bi se ne kopal dvakrat ali celo trikrat v enem samem dnevu. Glej: Montelucci, *Il segreto di mantenersi sani*, str. 55.

584 Ashenburg, *Clean*, str. 123.

od dekadentne in izumetničene aristokracije.⁵⁸⁵ Topla voda je veljala za škodljivo in naj bi se uporabljala zgolj v izjemnih primerih, medtem ko naj bi hladna kopel pospešila krvni obtok in prebavo ter na splošno poživila organizem.⁵⁸⁶ Vrnitev k naravi in naravnemu videzu je vodila v postopno zavračanje umetnih pripomočkov, ličil, parfumov in oblek. V ospredje sta stopila koža in njen videz, obleka, ki je kožo pokrivala, pa se je umaknila v ozadje.⁵⁸⁷ Preoblačenje in stalno menjavanje perila ter prikrivanje smradu s parfumi, ki so še do nedavnega veljali za očiščevalni praksi in del higijene, so ob koncu 18. stoletja izgubili status higienske norme,⁵⁸⁸ edina zveličavna pripomočka sta postala voda in povsem preprosto milo.⁵⁸⁹ Čeprav se je ob koncu 19. stoletja uveljavilo prepričanje, da je civiliziranost nekega naroda mogoče povsem enostavno meriti po količini vode in mila, ki ju porabi,⁵⁹⁰ je voda na področje higijene sprva vstopala počasi, previdno in s precej pomisleki moralistov, ki so se bali golote in spolnih skušnjav. Voda in kopel tako sprva nista bili namenjeni intimni, ampak zgolj javni rabi, kjer je bilo zagotovo lažje izvajati nadzor in skrbeti za moralno ustreznost dogajanja.⁵⁹¹ Poleg privzgojenega občutka sramu je uveljavljanje telesne higijene ves čas ovirala tudi počasnost širitve komunalne mreže in prilagajanja posameznih domovanj na nove trende umivanja in čistoče. Razvoj so pogosto ovirali celo zdravniki sami, saj so mnogi bili nezaupljivih do vode in njenega učinka na telo. V družbi je obstajalo globoko nezaupanje do kopeli in čeprav je že Hufeland priporočal eno kopel na teden,⁵⁹² je večina

585 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 147–160.

586 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 158.

587 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 165–170.

588 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 173–174.

589 Nekateri, čeprav redki avtorji, so odsvetovali celo uporabo mila. V članku Čistota je pol zdravja, ki je bil objavljen v časopisu *Zdravje: priloga Prerodu*, je avtor kategorično odsvetoval uporabo mila, ki ga »pod nobenim pogojem« človek ni smel uporabiti, kadar je bil zelo umazan. Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Čistota je pol zdravja, 3, 1927, str. 130–132, str. 131.

590 Montelucci, *Il segreto di mantenersi sani*, str. 52.

591 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 106.

592 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, 1797, str. 592.

zdravnikov na prelomu iz 19. v 20. stoletje odsvetovala več kot eno na mesec. Prepričanja, da prepogosto umivanje lahko povzroči neplodnost, da škoduje koži in da lahko vodi celo v duševno zaostalost, vsekakor niso pripomogla k popularizaciji umivanja.⁵⁹³

Kljub povečani občutljivosti glede čistoče in naraščajočega zavedanje o pomenu telesne higijene, sta pisce še vedno skrbela golota in brisanje genitalij po umivanju. Moralne problematike so v družbi vztrajale vse do prevlade prhanja⁵⁹⁴ tudi zato, ker umazanije pogosto niso navajali med vzroki bolezni. Čistoča se je iz vprašanja estetike in omike sicer premaknila na polje uporabnega in koristnega, vendar je do sprememb v navadah, in predvsem do sklicevanja na zdravje, prihajalo zelo počasi, o čemer priča tudi redkost stranišč in bidejev celo v meščanskih domovih, da domovanj kmetov in delavcev niti ne omenjamo.⁵⁹⁵

Kopel je imela predvsem funkcijo vzdrževanja zdravja in utrjevanja organizma, pretirano umivanje, lepotičenje in odišavljanje pa je dobilo predznak izumetničenosti, ki vsekakor ni bila lastna klenemu in trdnemu meščanskemu sloju.⁵⁹⁶ Različni higienski pripomočki, predvsem pa parfumi, so postali simbol razsipništva, potratnosti in nezmernosti ter povsem v nasprotju z meščanskim idealom varčnosti, po katerem naj zgleden meščan ne bi uporabljal svojega bogastva za zunanji videz.⁵⁹⁷

593 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 255.

594 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 256.

595 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 176–178. Znamenite so misli nobelovca Luigija Pirandella, ki kažejo na duha časa: »Čistoča, oh! Ne več kot je nujno potrebno. Zadostujeta dve posodici z vodo, z eno si umiješ obraz in roke, z drugo pa rit in jajca. To povsem zadostuje, da ne padeš na raven živali, da pa vseeno ohraniš svoj lasten vonj, ki te dela moškega, in vonj lastnega doma. Grozno je, če se ta vonja izgubita, če hiša in človek, ki v njej prebiva, ne diši več po ničemer, izgubljata se značaj in identiteta, vse, zaradi česar si ti ti.« Glej: Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 19.

596 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 258–259.

597 Corbin, *Storia sociale degli odori*, str. 263.

VLOGA ŠOLE, VOJSKE IN DRUGIH INSTITUCIJ PRI OSVEŠČANJU IN PREVZGOJI ŠIRŠIH DRUŽBENIH SLOJEV

V zahodni družbi⁵⁹⁸ je umazanija ob koncu 19. stoletja že bila simbol za primitivizem in kaos, medtem ko naj bi bili čistoča in higiena dokaz moralnosti in trdne družbene ureditve. Proces privzganja higienskih navad naj bi se odvijal predvsem v družinskem okolju, nove ideje o čistoči in zdravju pa so med množice prodirale tudi po zaslugi inštitucij, kot so bolnišnice in zapori, šolskega sistema, pa tudi vojske, ki je že po tradiciji posvečala veliko pozornosti redu in disciplini in tako postala eden od najbolj odločnih glasnikov čistoče in osebne higiene.⁵⁹⁹

Vsem tem inštitucijam je bila skupna želja po nadzoru nad telesi in prevzgoji duš, metode, s katerimi so to dosegali, pa se med seboj niso bistveno razlikovale. V vojašnicah so se pri uvajanju reda in discipline močno oprli na sistem, ki je že veljal v zaporih, kjer so bili zaporniki podvrženi nenehnemu nadzoru, prevzgoji, napredek posameznega obsojenca pa je bil tudi natančno dokumentiran. Red, trdo delo in moralna načela naj bi modificirali jetnika, ki naj bi po koncu vzgojnega procesa postal koristen za družbo.⁶⁰⁰ Enako pomemben je bil tudi pravilen pristop do šolske mladine, saj je bilo potrebno

598 Katherine Ashenbourg govori o stanju v ZDA, čeprav se tendence tudi v Evropi niso bistveno razlikovale, razen v času, ki je bil potreben za implementacijo posameznih pravil v družbi.

599 Ashenbourg, *Clean*, str. 210–211.

600 Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje*, str. 254 in str. 272–273.

zaustaviti degeneracijo, izboljšati telesne zmogljivosti ter vzgojiti idealnega, poslušnega, delavnega in čistega državljana. Skrb za pravilni fizični in duševni razvoj mladih so povezali s poudarjanjem zdravega in pravilnega načina prehranjevanja, športnih aktivnosti,⁶⁰¹ higiene telesa, obleke in prostorov, v katerih so se zadrževali. Boj proti spolnim boleznim⁶⁰² je pripeljal do pomembnih rezultatov,⁶⁰³ čeprav je jasno, da razlogi za takšne preventivne akcije niso bili le človekoljubni. V ospredje so namreč postavljali ekonomske interese, pogosto pa tudi izboljšanje sposobnosti za obrambo domovine, zato so, bolj kot o dijaku in njegovem zdravju, razmišljali o vojaku, v katerega naj bi se ta dijak razvil v nekaj letih. Preventiva v šolskem obdobju je bila torej neke vrste investicija za prihodnost, ki naj bi državam omogočala uresničitev osvajalnih ciljev.⁶⁰⁴ Ekonomski interes je bil očiten že pri težnji po ohranjanju zdravja med vojaki. Ta je bila prisotna od začetkov razvoja vojaške medicine v obdobju

601 Športna vzgoja je bila na področju Avstrije v šolski sistem prvič vključena leta 1849, z zakonom iz leta 1869 pa je postala obvezna v osnovnih in učiteljskih šolah, realkah, srednjih ter meščanskih šolah. V sedemdesetih letih 19. stoletja sta dve uri športne vzgoje na teden postali obvezni za oba spola, vendar telesne vaje za deklice ukinejo že leta 1883. Telovalba kot obvezen predmet v šolah se je uveljavila šele na začetku 20. stoletja. V: Batagelj, *Izum smučarske tradicije*, str. 65–66.

602 V *Der Militärarzt* lahko preberemo smernice za spolno vzgojo v avstrijskih vojaških licejih. S problematiko so se ukvarjali predvsem pedagogi, šolski higieniki, pa tudi zdravniki. Avtor članka poudarja, da je z dijaki potrebno govoriti odprto in brez lažne sramežljivosti ter jim ponuditi prave informacije ob pravem času, saj si jih bodo sicer poiskali pri pokvarjenih starejših kolegih. Bolje naj bi bilo torej organizirati odkrita predavanja, kot pa dovoliti razširjanje pornografskih tekstov in psevdomedicinskih priročnikov, ki pa niso počeli drugega, kot razširjali erotične vsebine. Borili naj bi se predvsem proti masturbaciji, perverzizem in prostituciji, saj nočnih fantazij mladim preprosto ni bilo mogoče prepovedati. Odprto naj bi jim predstavili nevarnosti, ki jim pretijo, in posledice masturbacije: tesnoba, sram, nervoza, hipohondrijo, melanholičnost ter ne nazadnje tudi to, da je do kar 5 % samomorov prišlo prav zaradi masturbiranja in dejstva, da se mladi niso mogli sprijazniti s svojim početjem. Masturbacijo naj bi bilo torej potrebno za vsako ceno izkoreniniti. Mladi naj bi bili ves dan polno zaposleni, saj tako ne bi imeli časa za predajanje pohotnim mislim. Vsebinsko predavanje naj bi vsekakor prilagajali starosti dijakov, tako da bi šele v zadnjem letu spregovorili tudi o prostituciji, spolnih boleznih, uporabi kondoma, razdelili pa naj bi jim tudi mila za umivanje intimnih delov telesa. Preventivne akcije so se izkazale za zelo uspešne, število okuženih je precej upadlo, zato je veljalo za smiselno, da bi podoben program vpeljali tudi v ostalih šolah. V: *Der Militärarzt*, *Streiblicke über die Hygiene der militärischen Internatserziehung*, 46, 20. 9. 1912, št. 18, str. 234–240.

603 Tudi Alain Corbin navaja, da so bolnišnica, zapor ter nekoliko poznejše šola in vojašnica bistveno prispevali k razširjanju osnov higiene. V: Corbin, *Dietro le quinte*, str. 350.

604 Glej: Hüntelmann, *Hygiene im Namen des Staates*, str. 209.

renesanse, ko so bili vojaki še najeti in plačani,⁶⁰⁵ vzgojni značaj vojske pa je postal še pomembnejši po vzpostavitvi naborniškega sistema. Služenje vojske je veljalo za blagodejno iz več razlogov: mladi moški so bili prisiljeni v gibanje na svežem zraku, daleč stran od pokvarjenih in onesnaženih mest in z omejenim dostopom do alkohola in tobaka, ki sta veljala za začetnika degeneracije.⁶⁰⁶ Naborniški sistem je poleg tega omogočil širjenje temeljne kulture tudi med osebe, ki so sicer prihajale iz deprivilegiranih območij, in s tem dvig splošne izobrazbe. Vojake so osveščali o pomenu preventive, higiene in skrbi za lastno telo. Pregled pred začetkom služenja vojske⁶⁰⁷ je bil priložnost za podrobno analizo zdravja in telesnih sposobnosti mladih moških, analizo epidemiološkega stanja ter spremljanje razširjenosti posameznih bolezni in telesnih okvar.⁶⁰⁸

Prilaganje dela izobraževalnih institucij potrebam vojske je postalo še bolj očitno ob izbruhu 1. svetovne vojne. Država je posameznim deželnim šolskim svetom naložila jasno nalogo, naj skrbijo za telesno okrepitev mladine, ki naj bi se »čimbolj vzgajala v zmislu vojskinih zahtev«. Vse bolj očitno je namreč postajalo, da bo vojna dolga in da bo še kako pomembno, kakšna bodo »odporna sila, moč in telesna jakost« bodočih rekrutov.

605 Lucarella, I progressi della medicina per opera meritoria delle guerre, str. 361.

606 Mosse, *L'immagine dell'uomo*, str. 150. V britanski vojski so leta 1907 izvedli raziskavo o zdravstvenem stanju naborniških vojakov po šestih mesecih urjenja. Iz raziskave je očitno, da se je telesna višina vojakov povprečno povečala za skoraj dva centimetra, da se je njihov prsni koš povprečno razširil za dva centimetra in pol ter da se je povprečen vojak zredil za štiri kilograme. Obveljalo je celo prepričanje, da ima vojaško urjenje tako pozitivne učinke na zdravje, da lahko spremeni bolne, šibke in za boj neprimerne moške (pred prvo svetovno vojno je bilo takih kar 42 %), v klene bojevnike, ki lahko branijo domovino. Bourke, *Dismembering the Male*, str. 174. Na začetku 1. svetovne vojne je večina nabornikov v italijanski vojski celo pridobila na teži, predvsem po zaslugi večjega vnosa kalorij in beljakovin, kot so ga bili možje vajeni v času miru. Glej: Wilcox, *Tra testo e corpo*, str. 34–37.

607 Pred vstopom v avstrijsko vojsko je bil predviden pregled glave in lasišča, pri čemer naj bi bili zlasti pozorni na garje, plešavost, brazgotine in druge deformacije lobanje. Poleg tega so bili natančno pregledani sluh in vid, prsni koš, trebuh in črevesje. Vojak je bil na pregledu lahko zavržen zaradi hemoroidov, bolezni genitalij, težav z izločanjem urina, ploskih podplatov, izrazito prekomerne telesne teže, vrtoglavic, sifilisa, paralize in epilepsije. V: *Der Militärarzt*. Amtliches für die k. k. Armee. Instruktion arztlichen Untersuchung der Wehrpflichtigen, 1, 13. 4. 1867, št. 8, str. 121–124.

608 Falconi, Osservazioni sulla modulabilità dei criteri di selezione della visita di leva, str. 33.

Vzgoja za »vojaško pripravnost« pa je morala iti še dlje od »telesne izurjenosti in krepitve mišic«. Moralna trdnost in poštenost sta bila pogoja za zmage na bojišču, kar je pomenilo, da je bilo treba prevzgojo in osveščanje mladih zastaviti celostno.⁶⁰⁹

Privzgajanje stroge moralne držbe, vzdržnosti, odgovornosti, vestnosti in požrtvovalnosti, ki naj bi se začelo že v šoli, je postalo del vzgoje novega idealnega državljana, predvsem pa vojaka. Kljub dejstvu, da je oblast ravnala predvsem v skladu z lastnimi ekonomskimi in vojaškimi interesi, je s svojim ravnanjem pomembno vplivala na uveljavitev meščanskih moralnih vrednot v družbi. Pozitivni učinki preventive in prevzgoje se tako niso odražali zgolj na higieni in zdravju, temveč tudi na moralnem področju. Telesna snaznost je veljala za sestro moralne čistosti, saj je bilo telo ogledalo duše. Že otrokom naj bi s pravilno vzgojo privzgojili veselje in ljubezen do čistoče, umivanja in higiene ter tako poskrbeli za bolj zdrav in klen naslednji rod. Tudi v poglavjih, ki jih priročniki za vojake namenjajo higieni, se avtorji ne ukvarjajo zgolj s čistočo telesa, ampak tudi z moralno in pravili obnašanja. Najti si iskrene, spodobne in poštene prijatelje, ubogati vsak ukaz nadrejenih in pogosto misliti na družinske člane, ki jih čakajo doma, je za preživetje vojaka veljalo za enako pomembno kot čistoča in nega telesa ter boj proti nalezljivim boleznim.⁶¹⁰ Človek, ki bi se vsak dan umival, si vsak teden zamenjal perilo in se tudi večkrat okopal, se ne bi obvaroval zgolj bolezni, temveč budil tudi človeški duh, ga priganjal k delavnosti ter ga varoval »dušne bolezni – greha«.⁶¹¹

609 *Slovenski učitelj*, Negovanje telesa in vojaška jakost, 16, 15. 7. 1915, št. 7–8, str. 164–165.

610 V avstrijski vojski so se odločili, da vsakemu vojaku razdelijo majhne letake z desetimi najbolj osnovnimi higienskimi pravili, ki naj bi jih imeli vedno pri sebi. V skladu z njimi naj bi vojak jedel samo hrano, ki mu je dodeljena, pil samo preverjeno čisto vodo, ki ni smela biti preveč hladna, izogibal naj bi se vsem škodljivim snovem, strogo skrbel za higieno kože, vsakodnevno prezračil obleke in obutev, skrbel za čistočo nog, umil telo vsakokrat, ko bi imel za to priložnost, spal celo noč, se izogibal vsem ekscesom, poskrbel za redno prebavo in izločke vedno pokrtil s suho prstjo in si po vsakem obisku stranišča umil roke. V: *Der Militärarzt*. Hygienische Vorschriften für den Soldaten in Krieg und Frieden, 43, 3. 9. 1909, št. 17, str. 270–271.

611 Lunder, Franc, Pašnik. Snaznost. *Učiteljski tovariš*, 7, 15. 12. 1867, št. 24, str. 376–377. Glej tudi *Učiteljski tovariš*. Kako naj učitelj skerbi za zdravje svojih učencev? Snaznost, 5, 15. 6. 1865, št. 12, str. 178–179.

NEUTRALIZIRANJE NEGATIVNIH VPLIVOV NA ZDRAVJE

Če so bili higienski nauki nadvse pomembni in nepogrešljivi v procesu vsesplošne prevzgoje in higienizacije, je imelo bivanje v vojašnicah, zaporih, bolnišnicah, pa tudi obiskovanje pouka lahko zelo negativne posledice za zdravje posameznika. V vojašnicah so vladale naravnost idealne razmere za širjenje nalezljivih bolezni, kar je pripeljalo do točke, ko sta postala tifus in griža poglavitna razloga za visoko umrljivost med vojaki.⁶¹² Razlog za tako stanje je bilo po mnenju Cesareja Lombrosa kopičenje vojakov v nezdravih vojašnicah.⁶¹³ Možje, ki so bili navajeni delati na poljih ali vdihovati čist gorski zrak, so bili po vpoklicu v vojsko nenadoma izpostavljeni »najbolj smrtonosnemu zraku, kar ga obstaja«, zato je predlagal, da vojska namesto velikih vojašnic začne graditi manjše objekte, v katerih bi bili vojaki razporejeni največ po dva ali trije na sobo, podaljšati pa bi morali tudi bivanje na odprtem.⁶¹⁴

612 Ta ni bila primerljiva z umrljivostjo nobene druge poklicne skupine, saj je npr. v britanski vojski tudi v času miru umrlo 33 % vojakov, medtem ko je bila celo med rudarji smrtnost zgolj 10 %. Več o tem glej: Lombroso, *L'igiene degli operaj, dei contadini e dei soldati*, str. 29–31. Natančnejše statistične podatke o umrljivosti in obolevnosti v italijanski vojski glej *Relazione medico-statistica delle condizioni sanitarie*, 1921.

613 O higieni in o življenjskih razmerah v vojašnicah glej Trombetta, *Il servizio sanitario nell'esercito*, str. 87–101 in Bruni, *Igiene militare*, str. 206–265.

614 Lombroso, *L'igiene degli operaj, dei contadini e dei soldati*, str. 29–31.

Preden je bilo mogoče izboljšati življenjske razmere med vojaki, je bilo potrebno zagotoviti ustreznost čim večjega števila nabornikov kriterijem za vstop v vojsko,⁶¹⁵ kar je pomenilo izboljšati zdravje celotnega naroda.⁶¹⁶ To je bilo precej težko doseči, saj so neustrezne higienske razmere vladale tudi v večini šol. Namesto da bi služile za zgled urejenosti in bile zavetje otrok pred katastrofalnimi razmerami, katerim so bili izpostavljeni doma, so neustrezna stranišča, premalo svetlobe in pomanjkljivo zračenje resno ogrožali zdravje otrok.⁶¹⁷ V šolah je pogosto prihajalo do okvar vida, grbavosti in okvar hrbtenice, pogosti so bili izbruhi nalezljivih bolezni. Otroci so po vstopu v šolo pogosto postali slabokrvni, podvrženi škrofulozi in jetiki, njihov telesni razvoj se je mnogokrat povsem zaustavil in vsi dobronamerni nasveti in poduki, ki so jih bili otroci v šoli deležni, so razvedeneli.⁶¹⁸ Če k temu prištejemo še prevelike duševne napore, ki so jim bili otroci izpostavljeni, takratnih piscev niso presenečali zgodnja nervoznost, prezgodnja spolna zrelost, zapadanje v nezmernosti in poseganje po opojnih substancah. Rešitev je bila nujno uravnoteženje duševnega dela z razvedrilom, telesno aktivnostjo, v modernih šolskih poslopih

615 Problematika je postala še toliko bolj pereča na začetku prve svetovne vojne, ko so morale oblasti krepko spustiti kriterije, če so želele zagotoviti potrebno število borcev na fronti. Glej: Falconi, *Osservazioni sulla modulabilità dei criteri di selezione della visita di leva. La medicina di guerra in Italia*, str. 33. Eden od teh je bil doseganje vsaj 1. 55 m telesne višine, ki je veljal leta 1893. Leta 1913 so zahtevali 1,54 m, leta 1917 pa celo samo še 1,50 m. Glej: Wilcox, *Tra testo e corpo*, str. 29. Za več podatkov na to temo glej: Trombetta, *Il servizio sanitario nell'esercito*, str. 54–72 in Bruni, *Igiene militare*, str. 13–28. Za informacije o naborniških kriterijih v avstrijski vojski glej: Isfordink, *Militärische Gesundheits-Polizei*, 1825.

616 Vir, ki priča o kritičnosti takratnih razmer, so tudi rezultati zdravniških pregledov pred naborom v Gorici s konca 19. in prvih let 20. stoletja, iz katerih je razvidno, da je zgolj 20 do 30 % mladeničev ustrezalo naborniških zahtevam. Glej: Luzzatto, *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1897*, str. 8, Luzzatto, *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1898*, str. 12, Luzzatto, *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1899*, str. 16, Luzzatto, *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1900*, str. 24, Luzzatto, *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1901*, str. 8, Luzzatto, *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1902*, str. 46, Luzzatto, *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1904*, str. 8.

617 Iellersitz, *La puericoltura*, str. 10.

618 Kotzsmuth, Julij, *O šolski higijeni. Učiteljski tovariš*, 33, 1. 3. 1893, št. 5, str. 56–61, str. 56.

pa zagotoviti tudi kopalnice, umivalnice, vrtove, kuhinje, šolske klinike za zobe in še kaj, kar bi pomagalo reducirati negativne vplive domačega okolja in obiskovanja pouka.⁶¹⁹

ZGLEDI VLEČEJO

V javnosti je bilo močno zakoreninjeno prepričanje, da za pravo prevzgojo ne zadostujejo zgolj nauki in poduki, temveč da so potrebni tudi primerni zgledi. Pri tem naj bi zelo pomembno vlogo odigrala zlasti šola, čeprav so se s pravilnim moralnim in higienskim razvojem od otroštva naprej ukvarjale tudi različne druge organizacije⁶²⁰ in otrokom namenjene publikacije.⁶²¹ Ves

619 Čadež, A., Mens sana in corpore sano. *Slovenski učitelj*, 13, 15. 7. 1912, št. 7–8, str. 155–156. O pomenu uvajanja zobozdravstvene preventive v ljudske šole glej tudi: *Slovenski učitelj*, Skrb za zobe pri otrocih, 8, 15. 1. 1907, št. 1, str. 18.

620 Predvsem tiste, ki so temeljile na tradiciji skavtov, ki jih je prvi organiziral Robert Baden-Powel, so preko igre mlade učile preživetvi v ekstremnih situacijah, vzgajali so jih v duhu povečevanja lepote skladnega moškega telesa, pripravljali pa so jih tudi neposredno na boj ter celo na to, kako ubiti sovražnika. Mladih moških niso učili le, kako naj nadzorujejo lastno telo, temveč tudi, kako naj nadzorujejo svoja čustva, kar je bilo verjetno še pomembneje. Disciplina, poslušnost, žrtvovanje, navodila, kako preživeti mraz, bolečino ter kako prignati telo do meja zmogljivosti, naj bi mlade pripeljali do točke, da bodo sposobni sebe postaviti na drugo mesto in se žrtvovati za skupno dobro. Glej: Bourke, *Dismembering the Male*, str. 141–142 in str. 179. Mlade so tako fizično kot psihično pripravljali na vlogo vojaka, spodbujali pa so jih tudi k zdravemu življenjskemu slogu, kreposti in k izogibanju vsem ekscesom. Na Slovenskem so pomembno vlogo odigrale zlasti tri telovadne organizacije. Društvi Deutscher Turnverein in Sokoli sta se pojavili po obnovi ustavnega življenja v avstrijski monarhiji leta 1861 in sta se bolj kot s samim športom ukvarjali s poudarjanjem lastne, nemške oziroma slovenske nacionalne zavesti. Leta 1906 so bili ustanovljeni še katoliški Orli. Nacionalnemu boju, ki se je do tedaj odvijal preko športa, se je tako pridružil še kulturni boj, ki se je odvijal znotraj slovenske skupnosti. Navedena društva so se šele na začetku 20. stoletja preusmerila v bolj strokovno vadbo, šport pa je tudi po njihovi zasluzi postal pomembno orodje nacionalistične ideologije, ki je, kot pravi Borut Batagelj, »krepila prepričanje o pomenu telesa ne le za vsakega posameznika, ampak predvsem za umišljeno skupnost.« V: Batagelj, *Izum smučarske tradicije*, str. 66–67.

621 Higienska pravila so bila predstavljena na poljuden, zabaven otrokom razumljiv način. Publikacija *ABC za zdravje* je otrokom z ilustracijami in kratkimi verzmi sporočala, »da

pouk je bil namreč povsem zaman, če je učitelj sam hodil v šolo zanikrno oblečen in umazan⁶²² in če šolsko poslopje in njegova okolica nista bila čista in urejena. Otroke je bilo potrebno navaditi, da prihajajo k pouku vsak dan s čisto obleko, umiti in počesani. Učitelj naj bi otroke skrbno nadzoroval in jih po potrebi tudi kaznoval in odstranil iz učilnice. Pri privzganju higienskih navad je bilo potrebno veliko odločnosti, vztrajnosti in osebnega angažiranja učitelja, ki je moral biti pripravljen žrtvovati tudi svoj prosti čas za nadzorovanje razmer v učilnici, šolski stavbi, njeni okolici, pa tudi na domovih učencev. Odgovornost je bila zagotovo velika, saj je bilo potrebno otroke, ki so v šolo prihajali povsem brez higienskih navad, prevzgojiti ter tako doseči, da bo nesnažnost v nekaj letih izginila tudi iz kmečkih hiš.⁶²³ Od higienske zavesti učitelja tako niso bile odvisne zgolj razmere znotraj šolskih poslopij, temveč tudi v celotnem šolskem okolišju,⁶²⁴ preventivno delo, vzgoja, razširjanje higienskih nauk in boj proti nalezljivim boleznim pa so veljali celo za učiteljevo človečansko in civilizacijsko dolžnost.⁶²⁵ Njegovo početje je bilo sicer pogosto boj z mlino na veter, vendar je veliko storil že s tem, da je skrbel za redno zračenje učilnic, poskrbel za lastno čistočo in čistočo učencev, da otrok ni poškodoval, kadar jih je telesno kaznoval, in da je učencem posredoval vsaj osnovne nauke, kako skrbeti za lastno zdravje.⁶²⁶ Učitelj naj bi redno izvajal tudi preglede izpostavljenih in razkritih delov telesa, otroke na

čistota zdravja je prvi pogoj«, »da s prstom v nasek ne smeš, ti veleva, nohte si čisti, da glista ne pride v čreva« ter celo, »da umreti boš moral še mlad, če zob trikrat na dan ne boš umival si rad«. Glej: *ABC za zdravje*. Ljubljana, 1929.

622 Učitelja so svarili, da je dolžan, kljub skromnim dohodkom, skrbeti za čedna in čista oblačila. Učitelja, ki je naokrog hodil v eni sami suknji, ki bi bolj pristala »pastirju kot učitelju« in ki mu je celo »palec iz čevlja gledal«, pač nihče ni resno jemal, kljub pravilnosti nauk, ki jih je delil med učence. Glej: Lopan, J., Kako naj učitelj skerbi za zdravje svojih učencev. *Učiteljski tovariš*, 5, 15. 6. 1865, št. 12, str. 178–179.

623 Lunder, Franc, Pašnik. Snažnost. *Učiteljski tovariš*, 7, 15. 12. 1867, št. 24, str. 376–377. Glej tudi Lopan, J., Kako naj učitelj skerbi za zdravje svojih učencev?, *Učiteljski tovariš*, 5, 15. 6. 1865, št. 12, str. 178–179.

624 Iellersitz, *La puericultura*, str. 10.

625 Lustig, *Igiene della scuola ad uso degli insegnanti e dei medici*, str. 83.

626 Lopan, J., Kako naj učitelj skerbi za zdravje svojih učencev. *Učiteljski tovariš*, 5, 1. 6. 1865, št. 11, str. 162–164.

ljubezniv in miren način navajal na osnovna higienska pravila, kot so umivanje rok po obisku stranišča in pred obroki ter izkoristil vsako priliko za širjenje novih nauk.⁶²⁷ Najvažnejša je bila zagotovo vzgoja deklic – bodočih mater in gospodinj. V njihovih rokah je bila usoda bodočih rodov, zato je bilo nujno doseči prelom s starimi navadami ter jim privzgojiti ljubezen do telesne čistoče.⁶²⁸

Učiteljeva vloga se ni zaključila, ko je zazvonil šolski zvonec, zaradi česar so se mnogi novim nalogam in odgovornostim tudi upirali.⁶²⁹ Njegova dolžnost je bila popravljati pomanjkljivo vzgojo, ki so je bili otroci deležni doma, česar pa brez dobre volje in osebnega angažmaja ni bilo mogoče doseči. Posebej na kmetih, kjer so ljudje delali od jutra do večera, so bili otroci pogosto zanemarjeni. Otroke, ki so se cele dneve brez ciljno potikali naokrog umazani in raztrgani, so primerjali z »neumno živino«. ⁶³⁰ Prav zaradi nezainteresiranosti staršev in zaostalosti domačega okolja je šola začela prevzemati vse večje odgovornosti in ob tem tvegala, da se iz izobraževalne ustanove prelevi v »ambulanto ali celo bolnišnico«. ⁶³¹ Zahteve, da bi se higiena uvedla v šole kot obvezen predmet, ⁶³² se niso uresničile, zato je bilo nujno, da je učitelj uspel osveščanje za higieno in zdravo življenje priključiti drugim vsebinam in jih tako na nevsiljiv način predstavil učencem. ⁶³³ Če se je od učencev zahtevalo kompleksna znanja na različnih področjih, so se pouku o telesu

627 Ragazzi, *Igiene della scuola e dello scolaro*, str. 326–327.

628 Lopan, J., Kako naj učitelj skerbi za zdravje svojih učencev. *Učiteljski tovariš*, 5, 15. 6. 1865, št. 12, str. 178–179.

629 Iellersitz, *La puericultura*, str. 38.

630 Lopan, J., Kako naj učitelj skerbi za zdravje svojih učencev. *Učiteljski tovariš*, 5, 1. 6. 1865, št. 11, str. 162–164.

631 Ragazzi, *Igiene della scuola e dello scolaro*, str. 295.

632 To naj bi bilo nujno zato, ker je bilo med ljudstvom nasploh premalo smisla za higieno. Ljudje so se odredbam zdravstvenih oblasti upirali in jih doživljali kot šikaniranje in nepotrebno poseganje v področja življenja, ki naj ne bi spadala v pristojnost oblasti. Glej: Gregorič, Vinko, Higijena doma in v šoli. *Učiteljski tovariš*, 40, 1. 5. 1900, št. 13, str. 121–123.

633 *Učiteljski tovariš*. Na katerih berilih II. in III. čitanke bi se dalo iz zdravjeslovja (higijene) poučevati in v katerem obsegu?, 32, 1. 3. 1892, št. 5, str. 67–69 ter *Učiteljski tovariš*, Snaga, 35, 16. 8. 1895, št. 16–17, str. 290–292, str. 292.

in naukom o tem, kako ga negovati, vsi po vrsti izogibali. Zaradi sramežljivosti je bila tako pogosto zamujena priložnost, da bi ob podajanju higienskih nasvetov otroke podučili tudi o pravicah in dolžnostih, ki jih posameznik ima v odnosu do države in naroda. Otrokom je bilo namreč potrebno privzgojiti zavest, da vzdrževanje higiene in zdravja ni zgolj njihova pravica, temveč tudi njihova državljanska dolžnost, saj je bilo blagostanje države odvisno tudi od vsakega posameznika.⁶³⁴

Otroci, ki doma niso bili deležni prave vzgoje, so hitro lahko postali podobni »tistim živalim, ki se rade v gnojnici kopljejo«, kar je učitelj imel priložnost in dolžnost spremeniti.⁶³⁵ Dejstvo, da so starše začeli izločati iz vzgojnega procesa in da je šola pravzaprav začela »prevzemati vse dolžnosti domače hiše«, je bilo predstavljeno kot očiten znak napredka in razvoja v pravilno smer.⁶³⁶ Vzgojo so postavili celo na glavo, saj se je od učencev pričakovalo, da bodo higienska pravila, ki so jih osvojili v šoli, širili v svojem domačem okolju in s tem aktivno prevzgajali tudi svoje starše.⁶³⁷

Podobno buditeljsko nalogo so nalagali tudi vojakom, saj so tudi od njih pričakovali, da bodo potem, ko so se v času služenja vojaškega roka naučili pomembnosti higiene v vojašnicah, po povratku domov odločno vplivali na način razmišljanja in delovanja v svojih družinah, posledično pa tudi v širših skupnostih. Navaditi vojake na toplo vodo, na redno umivanje nog in na uporabo mila je pomenilo korenito spremeniti celotno družbo. Širitev higienskih pravil med vojake je bil torej eden od pomembnejših korakov k higienizaciji in civiliziranju zahodne družbe.⁶³⁸ Vojska, v katero so bile vpoklicane celotne generacije mladih moških, je tako preko njih imela močan vpliv tudi na družbo v celoti in pomembnosti osveščanja vojakov so se avtorji

634 De Giava, *Igiene della scuola*, str. 268–270.

635 Cerbin, P., V zdravem telesu prebiva zdrava duša. *Učiteljski tovariš*, 7, 15. 8. 1867, št. 16, str. 241–245, str. 244.

636 *Slovenski učitelj*, Šolski pouk o snaženju zob, 9, 15. 2. 1908, št. 2, str. 41. Glej tudi Iellersitz, *La puericultura*, str. 38.

637 Iellersitz, *La puericultura*, str. 36–37.

638 Ashenbourg, *Clean*, str. 209–210.

zavedali že zgodaj. Francoski zdravnik Chastang je v svojem priročniku vojake prepričeval, naj ne pozabijo pravil lepega obnašanja in osebne higiene, saj se bodo ta s časom nedvomno izkazala kot koristna tako zanje, kot tudi za njihove družinske člane.⁶³⁹ Več kot pol stoletja pozneje se ideal ni spremenil: vojska naj bi ustvarila treznega in odgovornega vojaka, ki bi bil sposoben skrbeti za svoje zdravje, ki bi razumel pomen osebne higiene in ki bi po prihodu domov posredoval svoje znanje ne samo svojim družinskim članom, ampak celotni skupnosti. V priročniku z naslovom *Istruzione per l'igiene dei militari del R. Esercito* lahko namreč preberemo: »Naloga poveljnikov korpusov in vodij oddelkov, kot tudi vojaških zdravnikov na tem področju, ne le da izjemno pozitivno vpliva na telesne sposobnosti pripadnikov vojaških enot, ampak ima tudi visoko socialno vlogo. Izobrazba vojaka se nedvomno izboljša in po povratku v domovino bo tak vojak lahko izredno uspešno razširjal higienska pravila v svoji okolici.«⁶⁴⁰

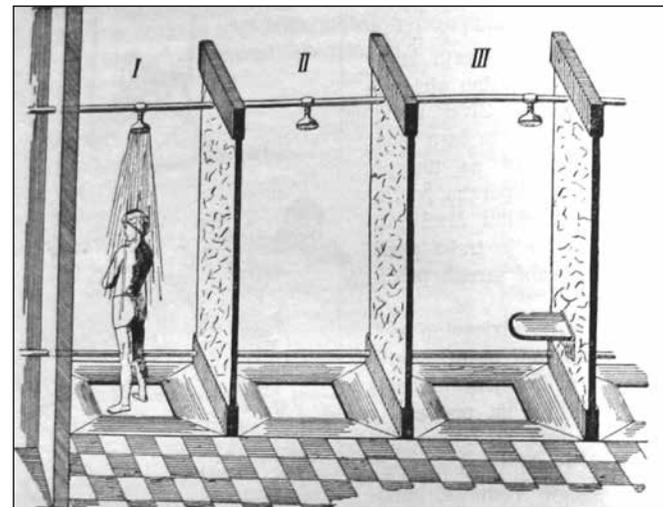
639 Chastang, *Conferenze sulla igiene del soldato*, str. 42–43.

640 *Istruzione per l'igiene dei militari del R. Esercito*, str. 2.

PRHANJE KOT SREDSTVO DISCIPLINIRANJA

Posegi v telo in uveljavljanje higienskih pravil so bili nepogrešljiv del prevzgoje, ki je potekala na različnih ravneh in v različnih institucijah. Vojska je bila po Vigarellu prva institucija, ki je že po letu 1860 začela uporabljati prho in vojake škropila z natančno odmerjeno količino vode, kmalu pa so ji začele slediti tudi druge ustanove. Javne kopeli, ki so bile prvenstveno namenjene delavcem, šolarjem in vojaku, niso nikoli zares zaživele, poleg tega pa niso ustrezale novi ekonomski zahtevi, ki je narekovala, da je potrebno čim hitreje umiti čim več teles in to s čim manj vode. Kopel v kadi je veljala za predolgotrajno in predrago, zato so v drugi polovici 19. stoletja začeli dajati prednost vodnemu curku in umivanju, pri katerem je človek stal in ne ležal. Uporaba novega izuma je bila na začetku povezana s strogo disciplino, natančno predpisanimi gibi in strogo odmerjenim časom umivanja, zato ne preseneča, da so se prhe najbolj uveljavile prav v vojski. Umivanje je bilo obvezno in je sprva potekalo v skupinah, kar pomeni, da vojaku niso zagotavljali niti najosnovnejše intimne, šele pozneje so se pojavile kabine s prhami, ki so postale zgled ter razširjena praksa najprej v zaporih, na začetku 20. stoletja pa tudi v internatih.⁶⁴¹ Poleg

⁶⁴¹ Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 274–278.

Načrt skupnih prh, s katerimi naj bi opremili šole in druge javne zavode.

(Pirc I.; Pirc B., *Higijena*, 1936, str. 30)

tega kopel sama po sebi ni zagotavljala čistoče, saj namakanje telesa v zamazani vodi pač ni ustrezalo higienskim normam. Kopel je veljala sicer za blagodejno, vendar je bilo resnično higieno mogoče doseči le tako, da je kopeli sledila prha, ki je dejansko odplavila nečistočo s telesa.⁶⁴² V šolah, kjer je že tudi obstajala praksa skupinskega prhanja, so sicer nekoliko bolj skrbeli za spodobnost in negovanje občutka sramu pred goloto, sicer pa se sistem ni bistveno razlikoval od tistega v bolj represivnih institucijah. Šolarjem, ki so vstopali v kopalnico, so tako razdelili posebna oblačila, rjuho in brisačo. Kopalno obleko so si morali nadeti preden so se popolnoma slekli ter si nato ramena pokriti z rjuho in počakati na učiteljev ukaz. Šele tik ob prhah so učenci nato lahko odvrgli rjuho, nato pa so se morali mirno postaviti pod vodno šobo in ubogljivo stati pod curkom vode. Ko se je vodni curek ustavil, so se morali namiliti

⁶⁴² Tičar, *Boj nalezljivim boleznim!*, str. 27.

ter se na ukaz vsi hkrati obrniti še na levo ali desno ter namiliti drug drugemu hrbte. Za vsako od potrebnih faz je bil natančno določen časovni okvir, celoten proces pa je moral biti tudi strogo nadzorovan ter povsem podrejen zagotavljanju čistoče, utilitarnosti in discipline.⁶⁴³

Na vsak način naj bi učencem privzgojil ljubezen do čistoče in umivanja,⁶⁴⁴ dejansko pa je (pre)velika gorečnost učiteljev v boju za higieno in zdravje pogosto naletela na nerazumevanje v okolici. Učitelj, ki je otroke poleti in pozimi umival pri vodnjaku, jih silil v umivanje nog v potoku in celo prisilno strigel, je bil deležen celo tožbe pri višjem šolskem ogleđništvu. To proti njemu ni ukrepalo in ga je celo pohvalilo za njegovo odločnost, čeprav bi bilo bolje, da bi si prizadeval, da otroci pridejo čisti že v šolo, saj je tako zapravljaj dragoceni čas pouka za dejavnosti, ki bi jih sicer morali opraviti že sami starši in otroci.⁶⁴⁵

MINIMALNI HIGIENSKI STANDARDI

Z leti so se uveljavili minimalni standardi o stopnji higiene, ki so predvidevali predvsem redno umivanje rok in čiščenje nohtov, umivanje zob ter vsakodnevno umivanje ušes, obraza, vratu in prsi, pri čemer naj bi uporabljali tudi milo,⁶⁴⁶ staro nezaupanje pred kopeljo, ki je »bila lahko tudi zelo nevarna«, pa je ostajalo še naprej prisotno.⁶⁴⁷ Posebej v odnosu do kmečkega prebivalstva so bile zahteve navadno manj stroge in ambiciozne, vendar se vsaj od osnovnih zahtev higiene ni smelo odstopati.⁶⁴⁸ Pritisk na prebivalstvo, da skrbi za svoje telo in pazi na čistočo, je postajal vse bolj izrazit in vztrajen, v vojski, šolah in prevzgojnih inštitucijah pa je obstajala tudi možnost zunanje prisile. Vojaka so tako učili, naj se umiva, menjuje spodnje perilo in se drži strogih pravil vsakodnevne higiene. Ponavljajoče umivanje rok, vratu in ušes z milom je potekalo pod nadzorom, roke pa so si morali obvezno umiti tudi pred vsakim obrokom. Nadzorovali naj bi vse, od tega, ali vojak dnevno čisti zobe z zato namenjeno

643 Lustig, *Igiene della scuola ad uso degli insegnanti e dei medici*, str. 82.

644 Rus, *Zdravje mladine*, str. 69.

645 *Učiteljski tovariš*, Kako naj učitelj skerbi za zdravje svojih učencev, 5, 15. 6. 1865, št. 12, str. 178–179. Glej tudi *Učiteljski tovariš*, Snaga, 35, 16. 8. 1895, št. 16–17, str. 290–292.

646 *Zdravje: priloga Prerodu*, Higijena šolskega otroka, 7, avgust-september 1931, str. 134–135. Glej tudi *Slovenski učitelj*, Higijenična pravila za učence, 4, 1. 11. 1903, št. 21, str. 326 in Iellersitz, *La puericultura*, str. 111.

647 Lopan, J., Kako naj učitelj skerbi za zdravje svojih učencev. *Učiteljski tovariš*, 5, 15. 6. 1865, št. 12, str. 178–179.

648 Iellersitz, *La puericultura*, str. 55.

ščetko, ali ima ustrezno dolge lase, ali si redno striže nohte, posebej tiste na nogah. V vsaki vojašnici naj bi vzpostavili sistem prh in kopeli, ki naj bi vojaku – brez nepotrebne razkošja – nudili vsaj osnovno intimo. Vojak naj bi se, v skladu z navodili iz priročnika, precej hitro navadil novega režima, razumel nevarnost umazanije in se nato sam po sebi želel umivati čim pogosteje.⁶⁴⁹ Skrbeti je moral predvsem za čistočo telesa, obleke in spodnjega perila.⁶⁵⁰ Vsak dan naj bi se umil z mrzlo vodo in milom,⁶⁵¹ in sicer glavo, roke, noge, prsni koš, pod pazduhe in genitalije. Kopeli so izvajali manj pogosto, saj za to preprosto ni bilo sredstev. Bistvenega pomena po Chastangovem mnenju sta bili nega las, saj naj bi preprečevala širitev uši, ter vsakodnevna nega zob. Že dejstvo, da lahko v njegovem priročniku najdemo zelo natančna navodila o uporabi posebne ščetke, ki da jo je potrebno zmočiti z vodo, nam dokazuje, da je bilo umivanje zob za večino vojakov popolna novost.⁶⁵² Enako velja za zelo natančna navodila o umivanju obraza, ki jih daje Eugenio Franchini.⁶⁵³ Natančnost teh navodil je nazoren dokaz o po-

649 *Istruzione per l'igiene dei militari del R. Esercito*, str. 31–33.

650 Več o telesni higieni glej Bruni, *Igiene militare*, str. 80–88.

651 Avstrijski vojak je imel pravico do umivanja nog v topli vodi vsaj vsaka dva tedna. V: *Der Militärarzt, Zur Hygiene der Füsse und Fussbekleidung der Soldaten*, 3, 17. 2. 1869, št. 4, 54–56. O nekoliko boljših higienskih razmerah, ki naj bi vladale v ljubljanskem vojaškem internatu, lahko sicer beremo v časopisu *Illyrisches Blatt* iz leta 1821, ki poroča, da so za čistočo, ki naj bi bila predpogoj za zdravje, skrbeli z dnevnim umivanjem posameznih delov telesa, tedenskimi kopelmi s toplo vodo v zimskem obdobju ter pogostim kopanjem v toplejših mesecih, kamor pa niso prištevali plavanja v poletnih mesecih. Prav tako pomembno je bilo česanje in vzdrževanje čistega in snažnega lasišča, menjava perila in posteljnine dvakrat v tednu in izvajanje vsakodnevnega nadzora. V: *Illyrisches Blatt. Das Militär-Knaben-Erziehungshaus des k. k. Infanterie-Regiments Reuß-Plauen zu Laibach*, 3, 11. 5. 1821, št. 19, str. 73–75, str. 74.

652 Chastang, *Conferenze sulla igiene del soldato*, str. 6–12.

653 Njegova navodila so zelo natančna. Franchini pravi: »... stisni dobro skupaj obe roki v obliko skodelice, v katero ujemi vodo. Obraz kar krepko pomoči v vodo. Dobro zmoči vse dele obraza, začeni s čelom, očmi, zmoči lica, brado, vrat. Dobro pobrskaj po brkih, bradi, med dlakami v nosu ter uhljih. Ko si to storil, ujemi med roke drugo vodo in natančno umij še veke, oči, zobe, kožo za ušesi in notranjost ušesa. Nosnice očistiš tako, da vdihneš nekoliko vode. Ko zaključiš tudi s tem, zajemi ponovno vodo in si še enkrat umij celoten obraz – to te bo poživilo in po opravljenem umivanju boš čutil resnično zadovoljstvo. Nato vzemi prtiček in natančno obriši vsak del obraza.« Franchini podaja natančne informacije tudi o pravilnem umivanju telesnih dlak, las, brade, brk, nohtov ter kože v celoti, saj podaja tudi informacije o koristnih kozmetičnih sredstvih. Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 37–118.

manjkljivem znanju o telesni higieni in zavesti o čistoči med vojaki, ki so večinoma izhajali iz nižjih družbenih slojev, česar pa seveda ne gre posploševati tudi na pripadnike meščanstva in buržoazije, za katere so veljale drugačne higienske norme. Veliko večino vojakov pa je bilo k vzdrževanju čistoče in osebne higiene treba zagotovo še spodbuditi, na kar nam kažejo tudi pisci priročnikov. Ti se s svojimi navodili niso ustavili zgolj pri negi obraza, zob in rok, ampak so vojake spodbujali tudi k boju proti nesnagi in »eksotičnim prebivalcem«, za kar je bilo potrebno uporabljati vodo in milo tudi na pod pazduhah, presredku, genitalijah in stopalih. Franchini je tako spodbujal vojake, naj se ne odrečejo dnevni umivanju samo zato, ker se sprva ob njem nelagodno počutijo, saj bodo čez čas poplačani za svojo vztrajnost z zadovoljstvom, veseljem in pravim užitek ob umivanju.⁶⁵⁴ Posegi v intimo posameznika so tako postajali vse bolj očitni in sistematični, vojake so nadzorovali, njihova telesa so bila podvržena rednim zdravniškim pregledom, pogosto so jih prisilili v goloto v javnosti, kar je pomenilo, da so bili tudi njihovi najbolj intimni deli telesa izpostavljeni pogledom drugih. Na prelomu iz 19. v 20. stoletje se je tako dokončno uveljavila trditev, da se vojak ne more bojevati, če ni čist, kar je nazadnje pripeljalo do tega, da so vojaki v različnih nacionalnih armadah ves svoj prosti čas namenjali vzdrževanju telesne čistoče.⁶⁵⁵

654 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 55–63.

655 Ashenbourg, *Clean*, str. 209.

HIGIENA TELESA V PRIROČNIKIH IN ČASOPISJU

Čistoča in zunanji videz sta postala garancija za zdravje in red, pa tudi oblika družbenega discipliniranja. Meščanski sloj se je vse bolj identificiral preko vrednot odgovornosti, delavnosti, urejenosti na vseh ravneh življenja in kdor se ni prilagodil družbenim zahtevam, se je znašel izoliran na robu družbe. Telo meščana je moralo biti pristrženo, oblečeno, umito, vse pogosteje pa je moralo tudi dišati v skladu z družbenimi normami.⁶⁵⁶ Če je posameznik želel veljati za snažnega in čednega, si je moral, poleg vsakodnevnega česanja (posebno, če so se mu na glavi naselili zajedavci), umivanja obraza in rok⁶⁵⁷ ter umivanja nog preden so te »začele smrdeti kot kuga«, redno preoblačiti srajco in spodnje hlače, če jih je uporabljal, medtem ko so bile kopeli potrebne in priporočene zgolj občasno, in še to le poleti.⁶⁵⁸ Še več, umivanje z milom in hladno vodo ni očiščevalo le navzven,

656 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 62. Glej tudi Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt*, str. 110.

657 Z razvojem tehnike in medicine je postalo jasno, da se v nečistoči, ki se je nahajala na neumitih rokah, skriva pravo gojišče bacilov in smrtonosnih klic, ki so jih ljudje nato prenašali v usta in tako sklenili krog okužbe. Še bolj skrito gojišče bacilov je bila umazanija pod nohti, proti kateri pa se je bilo mogoče učinkovito boriti s toplo vodo in milom. Glej: Grotjahn, *Die Hygienische Forderung*, str. 25.

658 *Štolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 202.

ampak tudi navznoter, zato je skrb za lastno telo postala celo del krščanskih kreposti.⁶⁵⁹

Hufeland, ki je služil za vzor številnim piscem priročnikov v higienskem 19. stoletju, je čistočo in nego kože uvrstil med najpomembnejše metode in pripomočke za ohranjanje zdravja in podaljševanje življenja. S higieno in vzdrževanjem čistoče naj bi telesu pomagali odstranjevati vse tisto, kar je organizem zavrgel in ocenil za nepotrebno in škodljivo. Bralce je opozarjal, da koža ni samo ščit pred vremenskimi vplivi, ampak tudi eden najpomembnejših telesnih organov, ki skrbi za prečiščevanje telesa.⁶⁶⁰ Ljudje so v svoji nevednosti pogosto ravnali povsem nasprotno od priporočil zdravnikov. Namesto da bi koži olajšali delo, so ji ga oteževali z neprimerno obleko, nošnjo krzna, neprimernimi ležišči, predvsem pa neprimerno higieno. Mnogi se sploh niso umivali, zaradi česar koža ni mogla dihati in se obnavljati. Predpogoj za zdravje in dolgo življenje je bilo previdno in redno odstranjevanje telesnih izločkov, tako z rednim umivanjem, kot z menjavanjem obleke in posteljnine.⁶⁶¹

Mnoge bolezni naj bi neposredno izvirale iz človeške nesnažnosti, umazanije, nezmernosti pri hrani in pijači, delu in počitku, pa tudi strasteh, nečistovanju, jezi, sovraštvu in nevoščljivosti. Človek, ki si je s svojim obnašanjem nakopal na glavo bolezen, je bil sam kriv svoje prezgodnje smrti ter zato prav tako obsojanja vreden, kot so bili morilci in samomorilci.⁶⁶²

659 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 63.

660 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, 1797, str. 585–586.

661 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, 1797, str. 590–592.

662 *Štolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 200. Glej tudi Vesel, *Olikani Slovenec*, str. 17. O odgovornosti do sebe in družbe, ki jo je nosil vsak posameznik, priča tudi odlomek iz članka Naše pravice in dolžnosti za razvoj higiene: »Ni samomorilec le oni, ki si iz obupa ali žalosti požene kroglo v glavo, marveč tudi oni, ki nespametno in protinravno živi, si s tem razdira svoje zdravje in ugonablja svoje življenje. Državni pravdnik dviga obtožbo proti nezakonski materi, ki zaduši svojega otroka. Mar ne bi z isto pravico obtožil mater, ki zastruplja – čeprav iz nevednosti – otroka z nepravilno prehrano, marsikje mu daje celo žganje? Temelj zdravega gospodarskega, socialnega in kulturnega razvoja kakega ljudstva je zdravje posameznika. To pa se ne da umetno ali prisilno doseči, kajti zdravje ljudstva se ne more z zakoni očuvati, le izpolnjevanje vseh dolžnosti napram našemu telesu in duhu, le prizadevanje po odstranitvi vseh škodljivih vplivov naše okolice, nam more jamčiti za zdrav napredek.« Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Naše pravice in dolžnosti za razvoj higiene, 2, 1926, str. 176–182, str. 177.

Po drugi strani pa si je bilo zdravje mogoče ohraniti in si podaljšati življenje z vzdrževanjem telesne čistoče, primernima in vedno čistima obleko in stanovanjem, zmernostjo pri jedi in pijači, vzdržnosti od razuzdanega življenja, jeze in drugih strasti.⁶⁶³ Posamezniku naj bi poleg tega v zavest vcepili misel, da ni odgovoren le za svoje zdravje, temveč tudi za zdravje ljudi v svoji okolici. Opuščanje umivanja rok po opravljeni fiziološki potrebi, nepravilno kašljanje, kihanje in pljuvanje so namreč lahko, bolj kot samemu človeku, škodovali nič hudega slutečim in nič krivim ljudem v njegovi okolici, ki so se zaradi njegove nesnažnosti našli jetike, kapavice ali kakšnega trebušnega obolenja.⁶⁶⁴

Zdravje, red, točnost, delavnost in vestnost so bili vse bolj tesno povezani. Vsak posameznik, še posebej pa matere in gospodinje, naj bi spoštoval natančno določen dnevni urnik, ki je definiral in odmerjal čas za vsako dejavnost in vsak trenutek dneva, od zgodnjega jutra do večernega počitka.⁶⁶⁵ Kopanje celega telesa je bilo celo med pripadniki meščanskega srednjega razreda redko, saj se je večina odločala za delne kopeli nog, rok in prsnega koša. Najbolj pogosto so si umivali roke, vsakodnevno tudi obraz in prednje zobe, noge so si večinoma umivali enkrat ali dvakrat na mesec, glave pa skoraj nikoli, pri ženskah pa je na ritem umivanja pomembno vplival tudi menstruacijski cikel.⁶⁶⁶ Paolo Mantegazza je zapovedoval umivanje obraza in rok vsako jutro, enkrat na teden pa tudi vrat, noge, genitalije, zadnjico in podplate. Nasveti o pogostosti umivanja in o tem, kako doseči čistočo posameznega dela telesa, so se torej nekoliko razlikovali od higienika do higienika, vsi po vrsti pa so zagovarjali redno

umivanje vidnih delov telesa in veliko previdnost pri umivanju telesa v celoti.⁶⁶⁷ Kljub dejstvu, da je kopel imela vlogo zdravilnega sredstva in ne sredstva za zagotavljanje čistoče, je bila lahko že sama po sebi tudi precej škodljiva. Pred odločitvijo za kopel je bilo potrebno natančno preučiti argumente za in proti ter se po potrebi posvetovati celo z zdravnikom, da ne bi prišlo do poslabšanja bolezni ali celo usodnih posledic.⁶⁶⁸ Pred kopeljo naj bi se tudi nekoliko razgibali, popili malce vina, nikoli pa naj bi se ne kopali dvakrat ali celo trikrat v enem samem dnevu.⁶⁶⁹ Po končani kopeli naj bi se vedno ulegli v posteljo, dobro pokrili, se izogibali večjim naporom in dali telesu dovolj časa, da si opomore od šoka.⁶⁷⁰ Še tik pred drugo svetovno vojno lahko v časopisu *Zdravje*: priloga *Prerodu* preberemo mnenje, da so »čistilne in osvežilne« kopeli namenjene izključno zdravim ljudem, zato so svetovali predhoden posvet z zdravnikom, kajti »kopel te lahko ozdravi ali pa ubije! Zato ne bodi v tem oziru svojeglaven.«⁶⁷¹

Čistoča in urejen zunanji videz sta postala predpogoja za uspeh in skrb za zunanost je postala pomembna investicija,⁶⁷²

667 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 157. Ivo Pirc je še tik pred drugo svetovno vojno svetoval vsakodnevno umivanje obraza, lic, oči, nosu, ušes, glave, vratu, oprsja nad boki, lakti in rok. Vsakodnevna uporaba mila je bila po njegovem mnenju nepotrebna, noge pa naj bi si umivali vsak tretji večer. Glej: Pirc, *Čitanka o higijeni*, str. 104–106. Bolj stroge zahteve lahko preberemo v priročniku *Die Hygienische Forderung*, kjer avtor graja navado umivanja le do pasu, saj bi po njegovem mnenju vse dele telesa vsakodnevno morali umiti s toplo vodo. Glej: Grotjahn, *Die Hygienische Forderung*, str. 38–39. Enake zahteve postavlja Volčič, ki v svojem priročniku predlaga vsakodnevno ribanje kože celega telesa z mrzlo vodo in zelo pogosto čiščenje nog. Iz njegovega pisanja je še vedno čutiti rahlo nezaupljiv odnos do vode, saj je pri kopanju svetoval veliko previdnost ter načrtno pripravo organizma. Glej: Volčič, *Domači zdravnik*, str. 13.

668 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 157.

669 Montelucci, *Il segreto di mantenersi sani*, str. 55.

670 Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 34–36.

671 Strogo je bilo treba tudi upoštevati pravilo, da se kopel izvaja vedno le s praznim želodcem ter da se je kopeli nujno izogniti po vsakem »prehudem naporu srca«, saj človeka sicer lahko zadela kap. Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Nega kože, 3, 1927, str. 227–229, str. 228–229. Več nasvetov, kako se pravilno lotiti kopeli, je mogoče najti tudi v članku *Zdravje: priloga Prerodu*, Kopeli, 9, 1933, št. 12, str. 185–186.

672 Primer takega razmišljanja je članek v Kmetijskih in rokodelskih novicah, ki je poudarjal pomen higiene in snažnosti pri vsaki »nar manjši stvarici, saj je snažnost pol življenja!« Posebej pa so poudarili, da »v tacih rečeh pa, kjer snažnost boleznih odvira, kjer nam naše dohodke povikšuje in nam gotov dobiček naklonjuje: v tacih rečeh je snažnost že

663 *Štolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 201 ter Pirc; Pirc, *Higijena*, 1937, str. 109–110.

664 *Zdravje: priloga Prerodu*, Nehigijenske brezobzirnosti, 6, december 1930, str. 204–205. Ljudje se nemalokrat niso zavedali, da je nevarnost pretila na vsakem koraku ter da je bilo lahko zanje in za ljudi v njihovi okolici usodno že lepljenje znamk, britje, obiskovanje gostiln, uživanje kruha in druge hrane, ki je šla skozi nesnažne roke drugih ljudi, pljuvanje itd. Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Malenkosti?, 10, 1934, št. 5, str. 59–60.

665 Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt*, str. 112–113.

666 Corbin, *Dietro le quinte*, str. 350. O tem glej tudi Smith, *Clean*, str. 231.

saj je umazan, nepočesan in neurejen človek predstavljal žalitev za celotno okolico, pomanjkljiva čistoča telesa pa je izdajala tudi »nečisto dušo, neplemenito nemarnost, ravnodušnost«, ljudem pa je dajala osnovo za dvom v нравni značaj posameznika.⁶⁷³ Pomanjkanje denarja je bilo pogosto samo izgovor, saj je bilo osnovnim higienskimi načelom mogoče slediti tudi z malo ali nič stroški. Avtor je namreč trdil, da je voda dovolj poceni, da bi vsak lahko poskrbel za osnovno telesno higieno ter higieno stanovanja. Z dobro voljo in trdno odločenostjo, z zahajanjem v naravo namesto v zatohle gostilne, manj ponočevanja, poseganja po nezdravi hrani in pijači ter skrbjo za redno telesno aktivnost, za higieno spolnega življenja ter za higieno otrok je pač bilo mogoče zelo veliko doseči. Predvsem pa je bilo pomembno zavedanje, da je higiensko življenje predpogoj za napredek naroda.⁶⁷⁴ V industrijski dobi, ko je človek postal stroj, na delovanje katerega je bilo mogoče vplivati, je obveljalo prepričanje, da so čisti in urejeni ljudje bolj produktivni, saj naj bi bil njihov zunanji videz le odsev njihovega urejenega značaja in discipline, stopnjo delavnosti vsakega človeka pa naj bi bilo dejansko mogoče dvigniti z osvežujočim jutranjim umivanjem in skrbjo za obleko.⁶⁷⁵

V poljudnih priročnikih s konca 18. in začetka 19. stoletja lahko opazimo zelo zadržan odnos do vprašanj telesne higiene in odnosa do telesa nasploh. Večina se je omejevala na razmišljanja o zdravem telesu kot pogoju za zdravo dušo ter kot sredstva za ohranjanje zdravja naštevala pravilno prehrano, zdrav in svež zrak ter zmernost na vseh področjih.⁶⁷⁶ Omenjanje različnih delov telesa je bilo pravzaprav nepotrebno, saj so čistočo zagotavljali z rednim preoblačenjem in skrbjo za čistočo obleke. Prava čistoča je bila sestavljena iz čistoče vidnih delov telesa ter

clo poglavitno pravilo vsacimu gospodarju, vsaki gospodinji.« Glej: *Novice*, Opomin k snažnosti pri klanji prešičev, 6, 16. 2. 1848, št. 7, str. 26.

673 Weikard, *Toilettenlecture für Damen und Herren*, str. 361–362.

674 *Zdravje: priloga Prerodu*, Higiena in denar, 1, 1925, št. 7, str. 99 ter Ambrožič, Matija, Žena nositeljica higiene. *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1925, št. 2, str. 17–20, str. 17.

675 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 63.

676 Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt*, str. 103.

obleke, ki je zakrivala dele telesa, ki se jih ni javno poimenovalo in ki niso bili namenjeni javnemu prikazovanju, čeprav je oboje skupaj nujno potrebno za zdravje telesa in duha.⁶⁷⁷ Mnenje, da je treba čistiti samo tiste dele telesa, ki so vidni, je bilo zelo razširjeno med prebivalstvom še celo po prvi svetovni vojni.⁶⁷⁸

Mnogo žensk je imelo zelo lepe in negovane lase, urejene nohte in zelo lepo naličen obraz, iz njihovega telesa pa se je širil neznosen smrad, ki so ga nato neuspešno poskušale prikriti s parfumi. Kljub katastrofalnim razmeram, ki jih navaja avtor članka, je iz njegovih besed vseeno opazen bistven premik v razmišljanju. Če je bilo še nekaj desetletij prej povsem sprejemljivo zelo redko umivanje, avtor sedaj zgroženo ugotavlja, da »celo taki se najdejo, ki se po več dni skupaj nič ne umijejo«, kar nakazuje, da je prišlo do premika v normi, ki je sedaj od človeka terjala vsakodnevno higieno.⁶⁷⁹ Odnos do vode se je vendarle spreminjal. Mnenje, da je potrebno vzdrževati snažnost »potnih luknjic«, ki se sicer lahko »zabašejo« in pri človeku povzročijo številne bolezni, lahko preberemo v številnih priročnikih, kar kaže, da je prišlo do spremembe v načinu razmišljanja, saj so se prej izmenjave sokov, tekočin in vonjev

677 Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt*, str. 105 in 117. V delu Iva Pirca, *Čitanka o higijeni* lahko preberemo, da je »čistota temelj higijene in profilakse« in da pojem zajema ne le čistočo telesa, temveč tudi perila, obleke, stanovanja, živil, življenjskih navad itd. Glej: Pirc, *Čitanka o higijeni*, str. 104. Glej tudi Studen, *Za zdravje je potrebna snažnost*, str. 21.

678 Šlo je za počasen proces ponotranjenja zunanjih prisil. Ti deli telesa so bili izpostavljeni pogledom okolice, zato je bilo potrebno poskrbeti za lastno snažnost in primeren zunanji videz, saj bi lahko sicer v okolici vzbujali smrad in gnus. Glej: Studen, *Za zdravje je potrebna snažnost*, str. 27. Med ljudstvom naj bi bilo vsakodnevno mogoče opazovati pravilno higiensko ravnanje, vendar iz povsem napačnih razlogov: matere so npr. posvečale veliko pozornosti negi, krajsanju in piljenju nohtov na nogah svojih otrok, česar pa niso počele iz higienske osveščenosti, temveč predvsem iz poskusa obvarovanja nogavic, ki so se sicer hitro strgale in uničile. Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Higijena noge, 7, november-december 1931, str. 200. V priročniku *Boj nalezljivim boleznim* lahko preberemo, da je večina prebivalstva umivanje razumela napačno in ga izvajala zjutraj in ne zvečer, ko bi bilo to nujno potrebno, ter takrat, ko je bila umazanja že zelo očitna. Še na začetku 20. stoletja se je torej večina ljudi umivala zaradi drugih in ne zaradi sebe in skrbi za lastno zdravje, kar pa je bilo po mnenju avtorja povsem napačno in zastarelo. Ljudje so se, v želji ugajati drugim, velikokrat posluževali bližnjic in odstranjevali zgolj vidno umazanijo, kar pa ni moglo odpraviti negativnih posledic za zdravje. Glej: Tičar, *Boj nalezljivim boleznim!*, str. 27–28.

679 *Zdravje: priloga Prerodu*, Čistota je pol zdravja, 3, 1927, str. 130–132, str. 130.

skozi pore bali, sedaj pa je bila njihova pretočnost in odprtost bistven pogoj za zdravje organizma.⁶⁸⁰ Ljudje so si umivanja vse bolj želeli in ob splošnem pomanjkanju javnih kopeli⁶⁸¹ se je po prvi svetovni vojni pojavljalo vedno več člankov o tem, kako si primerno kopel ali prho zagotoviti doma, kar je bilo mogoče storiti tudi z malo ali nič stroški, potrebovali so le vrtno škropilnico in nekaj iznajdljivosti.⁶⁸² Spremenilo se je tudi mnenje o temperaturi vode, ki naj bi jo uporabljali. Če je kopel v topli vodi še do nedavnega lahko pomehkužila in škodovala telesu, je bilo pravo čistočo telesa nato mogoče doseči le s toplo ali celo vročo vodo, ki je lahko tudi brez uporabe mila in drugih kozmetičnih pripomočkov odplaknila s telesa plast strjenega potu.⁶⁸³

HIGIENA NA PODEŽELJU

Še počasnejši je bil napredek na podeželju, kjer so se zlasti mladi v poletnih mesecih pogosto kopali v rekah, potokih in jezerih, v odrasli dobi pa so to navado največkrat opustili. Do resnične uveljavitve higienskih norm med podeželskim prebivalstvom je po vsej Evropi tako potrebno počakati na prvo polovico 20. stoletja.⁶⁸⁴ Zvestoba tradiciji je dolgo ovirala vsak prodor novih higienskih nauk na podeželje,⁶⁸⁵ kar je bilo osnova prepričanju, da kmet posebne nege pravzaprav ne potrebuje. Paradoksalno je veljalo, da aristokrati, meščani in vsi, ki niso opravljali fizičnih del, dejansko potrebujejo vsaj zmerno higieno. Tisti, ki delajo na polju, pa tega ne potrebujejo, saj jih umije že njihov znoj. Če so se pore odprle in je znoj stekel skozi njih, so se že tako očistile nesnage.⁶⁸⁶ Kmetu je bilo že samo naravno delovanje kože v veliko pomoč, meščan pa je moral za umivanje in čistočo poskrbeti sam. Pri človeku, ki se je mnogo gibal in trdo fizično delal, se je znoj namreč izločal v tekoči obliki, medtem ko so se izločki človeka, ki je večino življenja

680 Glej npr. Robida, *Domači zdravnik*, str. 8.

681 Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Naša bodočnost?, 1, 1. 12. 1925, št. 12, str. 177–180, str. 180.

682 Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Preprosta pršna kopelj, 2, 1926, str. 89 ter *Zdravje: priloga Prerodu*. Kako si uredim svoje kopališče doma?, 2, 1926, str. 89–90.

683 *Zdravje: priloga Prerodu*, Nega kože, 3, 1927, str. 227–229, str. 228.

684 Corbin, *Dietro le quinte*, str. 350.

685 O tem glej tudi *Zdravje: priloga Prerodu*, Higiena najširših plasti našega naroda, 4, 1928, št. 2, str. 25–32, str. 25.

686 Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 34–36.

presedel, lepili na kožo, kar je še povečevalo možnost, da so se pore zamašile, zaradi česar je trpelo dihanje kože ter izločanje strupov iz telesa.⁶⁸⁷

Skormne razmere niso izgovor za slabe higienske navade.

(Pirc I.; Pirc B., *Higijena*, 1936, str. 27.)

Večino piscev priročnikov in pratik pa je vendarle motilo, da ljudje, ki so bili tako skrbni pri negovanju svoje živine in bili pripravljeni vstati tudi bolj zgodaj, da so živali počesali, umili in skopali, sebi in svoji družini niso namenjali niti približno toliko pozornosti kot konjem, govedu in drobnici.⁶⁸⁸ Potem ko so bosji delali na polju, očistili živino ali tovorili gnoj, so mnogokrat brez pomislekov legli v posteljo, ne da bi se prej preoblekli ali umili.⁶⁸⁹

687 Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Stari nauk v novi dobi, 6, marec 1930, str. 33–36, str. 34.

688 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, 1797, str. 591. Hufelandove besede o tem, da ljudje namenjajo več pozornosti živalim kot sebi in svojim družinskim članom, v celoti povzema Volčič, *Domači zdravnik*, str. 13.

689 Gaber, *Endemski sifilis*, str. 33.

V delu *Igiene rurale*, ki je prvič izšlo leta 1880, čemur so nato sledili še številni ponatisi, lahko zasledimo precej katastrofično podobo podeželskega prebivalstva, ki je bilo »neprestano povsem prekrito z umazanijo«, kar je v vsaki civilizirani osebi vzbujalo odpor in gnus. Kmetje, ki so bili že zaradi narave svojega dela veliko v stiku z umazanijo in prahom, bi morali po avtorjevem mnenju natančno negovati vse dele delesa, ne samo odkrite, saj njihova telesa sicer proizvajajo oduren vonj. Ker bistvenega napredka ni bilo pričakovati, bi ljudi morali navaditi vsaj na redne delne kopeli ter po eno kopal celega telesa vsaj na začetku in koncu zime.⁶⁹⁰ V delu *Higijena na kmetih* lahko zasledimo podoben opis. Vsakodnevno umivanje, tudi če samo rok in obraza, še zdaleč ni bilo povsem uveljavljeno, kopeli so si občasno privoščili le poleti, čeprav so svetovali čiščenje celotnega telesa s kopaljo ali z »mokrimi oteraçami« vsaj vsaka dva meseca. Ljudje na podeželju na začetku 20. stoletja še vedno niso prakticirali rednega umivanja rok pred jedjo, po opravljeni potrebi, niti po delu, med katerim so si roke umazali. Prav tako jim še ni prišlo v navado umivanje nog enkrat tedensko, prav tako niso še čutili odpora do posojanja zobnih ščetk in britvic, saj je ena sama britvica pogosto služila vsem vaščanom, ne da bi jo pred uporabo razkužili.⁶⁹¹

690 Sanquirico, *Igiene rurale*, str. 73.

691 Feltgen, *Higijena na kmetih*, str. 41–44. Glej tudi *Zdravje: priloga Prerodu*, Telesna nega na kmetih, 11, 1935, št. 11–12, str. 160–161.

ČISTOČA ŽENSKEGA TELESA

Žensko telo se je ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja pojavljalo redko in zgolj v specifičnih kontekstih. V bontonih in poglavjih o modi so definirali pravila obnašanja in oblačenja, o specifični negi ženskega telesa pa skoraj ni bilo govora. Idealno meščansko žensko so namreč pogosto prikazovali kot na pol angleško bitje, ki ima izostren občutek za sram in nemoralnost, ki se popolnoma predaja skrbi za druge, lastnih telesnih potreb pa nima oziroma jih zna zatreti in zanemariti.⁶⁹² Skozi stoletja so sicer obstajala higienska pravila za dve vrsti žensk. Na višku hidrofobije so se umivale zgolj prostitutke, medtem ko »poštene ženske« niso čutile nikakršne posebne potrebe po umivanju.⁶⁹³ Ob koncu 18. stoletja pa pride do prvih sprememb v zaznavah. Vonji, ki jih je oddajalo žensko telo in ki so prej veljali za afrodiziake, so sedaj začeli vzbujati gnus.⁶⁹⁴

Posebno področje, povezano z izrazitimi občutki sramu, je bilo vprašanje higiene ob menstruaciji. Do 19. stoletja večina

692 Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt*, str. 86–87.

693 Sorcinelli, *Avventure del corpo*, str. 20–25. Luciano Spadanuda, avtor dela *La storia del bidet*, omenja popise razmer na francoskem podeželju iz leta 1860, kjer je zapisano, da si ženske niso želele umivati genitalij, ker je to veljalo za greh. Nega telesa je bila tako omejena na nedeljsko umivanje obraza, vratu, rok in nog. Glej: Spadanuda, *Storia del bidet*, str. 83.

694 Knibiehler, *Corpi e cuori*, str. 309.

žensk še ni uporabljala niti spodnjega perila⁶⁹⁵ niti posebnih vložkov,⁶⁹⁶ ki bi zadržali menstruacijsko krvavitev, na podeželju pa so se uveljavili celo šele tik pred drugo svetovno vojno. Menstrualni izločki so se preprosto vpili v spodnja krila ali dolge srajce, bili so vsem na očeh in sprva niso povzročali posebnega nelagodja. Šele s procesom civiliziranja so se vsa področja, ki so se dotikala človeške seksualnosti in reprodukcije, premaknila v intimno sfero, nenadoma je bilo potrebno zabrisati vsako njihovo sled, o njih pa je bilo povsem neprimerno tudi govoriti.⁶⁹⁷ Ženskam so sicer svetovali redno vzdrževanje čistoče v času menstruacije, še na začetku 20. stoletja pa so kategorično odsvetovali kopeli, saj naj ne bi prinašale ničesar dobrega, dražile naj bi občutljivo sluznico, okrepile krvavitev ali pa jih prekinile in tako povzročile zastajanje menstruacijskih krvavitev v telesu in s tem zastrupitev.⁶⁹⁸ Nosečnost je veljala za zdravo stanje ženskega telesa, medtem ko je čas mesečnega obdobja menstruacijske krvavitve veljal za obdobje posebne šibkosti in ogroženosti ženske, zato ne preseneča množica nasvetov v priročnikih o tem, kako si ohraniti zdravje v tem tako tveganem obdobju. Žensko naj bi namreč ogrožalo vse, od umivanja z mrzlo vodo in prehlada, pa do prevelikih telesnih naporov in psihičnih pritiskov in nihanj v razpoloženju.⁶⁹⁹ Nezaupljivosti in zmotnih prepričanj o posledicah umivanja med menstruacijo je bilo veliko celo med pisci, ki so sicer zagovarjali vzdrževanje

695 Ženske spodnjih hlač niso nosile, ker je obstajalo prepričanje, da morajo biti intimni predeli izpostavljeni zraku, poleg tega pa so ženske spodnje hlače veljale za nepraktične in so vse do 20. stoletja ostajale v domeni meščanskih žensk, medtem ko jih na podeželju niso poznali. Glej: Sorcinelli, *Avventure del corpo*, str. 43–44. Posebej kmečke ženske so se nošnji perila trdovratno upirale. Ponavadi jim je za spodnje perilo ter za spalno opravo obenem služila stara, ponošena bluza in prav tako krilo, ki so ga oprale redko ali nikoli. Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Higiena najširših plasti našega naroda, 4, 1928, št. 2, str. 25–32, str. 28.

696 Tudi pozneje so se ženske morale večinoma znajti same in si vložke izdelati doma, saj so bili kupljeni izredno dragi. Za vložke so večinoma uporabljale odpadne kose blaga in blago ponošenih oblek, ga nato prale, prekuhavale, sušile in likale, dokler ni bilo primerno za ponovno uporabo. Glej: Zinn-Thomas; Stolle, *Menstruation*, str. 38.

697 Ohlsen, *Weibliche Praxis und ärztlicher Diskurs*, str. 238–239. O tem glej tudi Smith, *Clean*, str. 231–232.

698 Fischer-Dückelmann, *Die Frau als Hausärztin*, str. 243.

699 Ohlsen, *Weibliche Praxis und ärztlicher Diskurs*, str. 247 in 252.

telesne čistoče tudi v času periode. Če so nekateri odsvetovali celo umivanje rok in obraza, pa so drugi poudarjali pomen rednega odstranjevanja menstrualnih izločkov, ki zaradi svoje sestave zagotovo niso imeli vonja po »vrtnicah in vijolicah«, čeprav so istočasno svetovali veliko previdnost. Že namakanje nog v mrzli vodi naj bi lahko povzročilo prekinitev menstrualne krvavitve ter celo poznejšo neplodnost.⁷⁰⁰ Po ljudskem prepričanju sta bila kopanje in umivanje škodljiva tudi v nosečnosti, le redki pisci priročnikov pa so svetovali umivanje genitalij. Edini, ki poleg Štefana Kočevarja pri obravnavi poroda in higiene po njem sploh govori o umivanju spolovil, je Alojzij Valenta.⁷⁰¹ Ostali priročniki, predvsem bontoni, ki so tudi vsebovali nasvete za telesno higieno, so ostajali zgolj na splošnih priporočilih o umivanju zgolj vidnih delov telesa, kot so lasje, zobje, roke in obraz, poudarjali pa so tudi pomen čistoče obleke. Še na začetku 20. stoletja le redko naletimo na omembe drugih delov telesa, o predelu genitalij pa vlada celo popolni molk. Vse, kar je bilo povezano s telesom in spolnostjo, je veljajo za povsem neizrekljivo.⁷⁰² Temeljito umivanje telesa in redno preoblačenje perila je bilo po mnenju nekaterih avtorjev celo življenjskega pomena za nosečnico, ki so jo napaka, nepazljivost ali površnost lahko stale celo življenja.⁷⁰³ Skrbna higiena naj bi bila nujna že med nosečnostjo, še bolj pa po porodu, še posebej skrbno naj bi se ženske posvečale čistoči genitalij.⁷⁰⁴ Življenjskega pomena je bil tudi pravilno izpeljan porod: takoj na začetku naj bi pomočnica zavrela večjo količino vode ter naredila porodnici klistir. Ko je ženska izločila, jo je bilo potrebno skrbno umiti, ji zamenjati perilo in prekriti genitalije z vlažno krpo. Strogo prepovedano pa je bilo poseganje z rokami v notranjost ženskih genitalij, saj

700 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 219. Glej tudi Studen, *Za zdravje je potrebna snažnost*, str. 21.

701 Studen, *Za zdravje je potrebna snažnost*, str. 21. V delu *Igiene della generazione* lahko zasledimo nasvet, da je temeljito umivanje telesa in redno preoblačenje perila celo življenjskega pomena za nosečnico, ki jo je napaka, nepazljivost ali površnost lahko stala celo življenja. Glej: Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 53–54.

702 Več o tem v: Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt*, str. 103–119, posebno glej str. 105.

703 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 53–54.

704 Ligorio, *Il medico di se stesso*, str. 191.

je bila le redko katera babica tako ozaveščena, da si je pred tem zares skrbno razkužila roke. Skrbno čiščenje genitalij naj bi bilo nujno tudi po porodu.⁷⁰⁵ Porodnica, ki je okrevala po porodu, je morala bivati v čistem, svetlem in zračnem prostoru, oblečena je morala biti v čisto perilo, dvakrat dnevno pa je morala poskrbeti tudi za umivanje genitalij – sama ali ob pomoči babice.⁷⁰⁶ Še tik pred drugo svetovno vojno, ko je postalo umivanje nosečnic sicer že nekaj povsem samoumevnega, je vseeno vladalo določeno nezaupanje pred učinkom vode, zato so nosečnici po kopeli svetovali vsaj dveurni počitek v postelji, bistvenega pomena pa je bilo tudi vzdrževanje čistoče posode, ki je nosečnici in pozneje porodnici služila za umivanje, saj je niso smele uporabljati osebe z »izpuščaji, mozolji, turi, naduhom itd.«.⁷⁰⁷

Higieniki in pisci priročnikov so preko svojih spisov zasledovali jasne cilje: prenesti meščanske navade tudi na revnejše sloje. Strah pred širjenjem najrazličnejših okužb ter vse bolj očiten strah pred degeneracijo naroda, napajal se je iz nacionalistične miselnosti, ki je ob koncu 19. stoletja uspela prodreti že v vse pore družbe, so združili z, mnogokrat, lažnimi in pokroviteljskimi humanitarnimi vzgibi, kar je bilo podlaga za prevzgojo pavperiziranih množic. Njihova prva tarča pa so bile ženske. Med inšpekcijskimi pregledi, ki so jih izvajali na domovih, jih je zanimalo vse, od vonja, prenatrpanosti, kupov smeti, izločkov, do znakov vlage in plesni. Bolj kot revščini so slednje pripisovali neosveščenosti in moralni oporečnosti žensk, ki so živele v teh domovih. Kljub skromnim življenjskim pogojem se je od žensk namreč pričakovalo, da vzdržujejo čistočo lastnega telesa, pa tudi vsega in vseh v svoji okolici. Stanje v njihovih domovih, telesna higiena in čistoča njihovih oblačil naj bi bili celo znak moralne in spolne (ne)čistosti, zaradi česar je bil pritisk na ženske še toliko bolj neizprosni.⁷⁰⁸

705 Ligorio, *Il medico di se stesso*, str. 199–200.

706 Kočevar, *Slovenska mati*, str. 24.

707 Novak, Franc, *Higijena v nosečnosti. Zdravje: priloga Prerodu*, 15, 1939, št. 8–9, str. 103–105.

708 V obdobju, ko so posegi v telo in intimo postali del družbene realnosti in zgolj sredstvo na poti doseganja višjih ciljev, so bile ženske deležne posebej stroge obravnave. Tiste,

Ženske naj bi se tudi na splošno preveč bale vode in premalo umivale svoje telo, zaradi česar se je okrog mnogih širil neprijeten telesni vonj. Površnost in odstranjevanje zgolj vidne umazanije jim zagotovo nista bili v čast.⁷⁰⁹ Ženska bi namreč morala posebljati ljubezen do snažnosti in skrbeti tudi za higieno moža, otrok in celotnega gospodinjstva.⁷¹⁰ Voda je veljala za njeno naravno zaveznico, zato ni smela varčevati ne pri vodi ne pri milu. Polagali so jim na srce, da je čistoča temelj družinske sreče in zdravja, v prvi vrsti pa je morala znati negovati sebe in svoje telo. Ves čas je morala imeti v mislih, da je njeno telo božje svetišče, ter se ravnati v skladu z verzi »Vsaka obleka snažna vedno, sobe, vse pohištvo čedno, snažne roke, bel obraz - to naj bode ženski kras.«⁷¹¹ Zaradi požrtvovalne skrbi za dom, otroke in družino je velika večina žensk povsem pozabila nase in zanemarila lastne potrebe. Obiskovanje javnih kopališč je bilo drago in moralno sporno, topla voda pa je bila mnogokrat tako dragocena dobrina, da so mnoge ženske najprej poskrbele za čistočo otrok in moža, ki je odhajal od doma na delo, same pa si kopeli niso privoščile niti na vsaka dva tedna.⁷¹²

VPLIV OGLAŠEVANJA NA ESTETSKE NORME

Moderno oglaševanje,⁷¹³ ki se je razvijalo z roko v roki z industrijo, je v ospredje postavljalo individualnost, užitek, uspeh in zunanji videz,⁷¹⁴ bilo pa je tudi zgolj odsev novih tendenc v družbi, ki so se najbolj odrazile v aktivnostih za izboljšanje higienskih razmer in večji skrbi za zdravje ljudi.⁷¹⁵ Telo, ki ga je bilo po Foucaultu že od antike naprej potrebno nadzorovati, obvladovati in oblikovati,⁷¹⁶ je postalo osrednji predmet pozor-

ki niso ustrezale strogim meščanskim kriterijem, so kaj kmalu označili za moralno oporečne ali celo lahkoživke. To je dajalo policiji in različnemu medicinskemu osebju dovoljšno podlago za vse vrste pregledov, kar pa je v končni fazi vodilo do zasramovanja in družbenega etiketiranja vseh, ki niso zmogli, znali ali hoteli ponotranjiti strogih meščanskih moralnih norm. Fuchs, *Gender and poverty in nineteenth-century Europe*, str. 176–179.

709 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 102–103.

710 O tem glej tudi Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 40–41 ter Grosmann, »So viel Unheil quillet aus dem schmutzigen Unterrocke!«, str. 88.

711 Purgaj, *Gospodinjstvo*, str. 5–6.

712 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 104.

713 Razvoj oglaševanja, ki danes predstavlja »osrednje področje današnje postmoderne civilizacije« in je vseprisotno in povsem obvladuje vse pore družbe, je bil neločljivo povezan z razvojem tiska. Že na začetku 17. stoletja so se v časopisju pojavile posebne rubrike, namenjene zgolj oglasom, ki so bili sprva zelo enostavni in brez slikovnega materiala. Moč in vpliv oglaševanja, ki sta bila sprva zelo omejena, sta s pojavom masovnih medijev dosegla neslutene razsežnosti in postavila temelje novi potrošniški družbi. Njen razvoj je ovirala predvsem stara cehovska mentaliteta, v kateri ni bilo prostora za konkurenčnost in željo po dobičku, vendar procesa preprosto ni bilo več mogoče zaustaviti. Oglasi so postajali vse bolj sofisticirani in že v 19. stoletju so opazne tendence po izkoriščanju retorike, vsakdanjim proizvodom so že pripisovali simbolne vrednosti, pogosto so se posluževati slikovnega materiala in umetnosti. Glej: Studen, »Vprežna konja, rjava, v najboljših letih, poceni prodam ...«, str. 46–48 ter Bertoša, »*Jamči se za uspeh kano i za nešetnost*«, str. 35–37. Zadnja leta 19. stoletja so bila tako dejansko »zlato obdobje« v razvoju oglaševanja: oglaševalcev še ni vezal noben etični kodeks, zakonodajalci se s tem področjem še niso resneje ukvarjali in pravzaprav se še nihče ni zgražal, da so oglaševalci prodajali izdelke, ki niso delovali oziroma so obljubljali nerealne in skoraj fantastične učinke. Glej: Turner, *The shocking history of advertising*, str. 93 ter 132.

714 Studen, »Vprežna konja, rjava, v najboljših letih, poceni prodam ...«, str. 47.

715 Bertoša, »*Jamči se za uspeh kano i za nešetnost*«, str. 57.

716 Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje*, str. 138.

nosti. Država, ki je kot regulator vstopala na vse več področij človekovega bivanja, je sprva zasledovala predvsem svoje interese po čim bolj zdravi delovni sili in čim večjem številu za boj primernih nabornikov. Ob upadu smrtnosti zaradi epidemij in povečani skrbi za preventivo pa je v ospredje začela stopati še skrb za estetiko.⁷¹⁷ Ob izdelkih, ki naj bi zagotavljali zdravje in odpornost in ki naj bi telo krepili od znotraj,⁷¹⁸ so postali predmet oglaševalskih akcij tudi produkti za zunanjo nego, kot so različne kreme za obraz in telo, preparati za lase, mila, mleka, tinkture, pudri in sredstva za nego zob. Vsi ti izdelki so služili predvsem zadovoljevanju estetskih norm, ki jih je določala družba, razširjali pa so se preko medijev, priročnikov in drugega poljudnega tiska; posameznik se jim je moral podrediti in jih ponotranjiti, če se ni želel znajti na obrobju.⁷¹⁹

Glavna tarča reklamnih kampanj na eni strani in moralistov in higienikov na drugi so bile ženske.⁷²⁰ Časopisje, oglasi in priročniki so postali prostor spopada različnih interesov, v navzkrižju katerih so se pogosto znašle prav one. Veljale so za glavne potrošnice pa tudi zaščitnice morale, učiteljice, negovalke in nosilke novega znanja in higienskih navad. V želji po družbenem vzponu in v strahu pred socialno izolacijo so ženske pogosto nekritično ponotranjile sporočila odkritega, še bolj pa prikritega oglaševanja, ter začele posegati po vrsti proizvodov in pripomočkov, ki naj bi zagotavljali lep in negovan zunanji videz. Povsem se je mogoče strinjati z mislijo Juliann Sivulke,⁷²¹ da so oglaševalci trdili, da ženskam dajejo tisto, kar same želijo, da zgolj odgovarjajo na njihove potrebe, dejansko pa so ustvarili podobo idealne ženske, ki jo je bilo praktično nemogoče pos-

717 Bertoša, »Jamči se za uspeh kano i za nešetnost«, str. 58.

718 Mislava Bertoša omenja zlasti vina, obogatena z železom, ribja olja, želodčne kapljice, tinkture, tonike, različne likerje, čaje, poseba mleka v prahu, kavne nadomestke. Ti izdelki naj bi zdravili slabosti, nervoze, alkoholizem, čistili naj bi kri, pomagali pri izgubi prekomerne telesne teže ali pa, nasprotno, delovali posebej krepčilno. Glej: Bertoša, »Jamči se za uspeh kano i za nešetnost«, str. 68.

719 Bertoša, »Jamči se za uspeh kano i za nešetnost«, str. 68.

720 O ženskah kot ciljni publiko oglaševanja in oglaševanju v ženskem časopisju na Slovenskem, glej: Remec, »Vaša dolžnost je, da ste lepe«, 2014.

721 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 213–214.

nemati. Ženska ni imela druge izbire, kot da je čim boljša gospodinja, mati in žena, vendar vedno negovanega videza, ki je v večerni družbi sposobna ljudi osupniti s svojo lepoto. Oglaševalci so tako ustvarili podobo idealne ženske, ki naj bi se ji bilo potrebno na vsak način približati in ki je obenem ustrezala potrebam trga in podjetništva, pa tudi potrebam države. Ženske potrošnice so tako pomagale soustvariti podobo ženske ter ideale ženskosti, moškosti, lepote, uspeha in seksualnosti, ki so temeljili na zunanjem videzu. Reklame so že same po sebi določale, kaj je lepo in kaj ne,⁷²² in moč oglaševanja se je izkazala za izredno: po njegovi zaslugi so ljudje začeli spreminjati svoje navade. Oglasi niso zgolj podajali informacij, izrabili so svojo izredno moč prepričevanja, nemalokrat pa so bodoče potrošnike celo zastraševali. Kljub dejstvu, da so oglasi v ospredje vedno postavljali dobrobit posameznika in družbe, je bil primarni cilj povečati prodajo in maksimizirati dobiček. Pri doseganju tega cilja proizvajalci in oglaševalci niso izbirali sredstev.⁷²³ Čeprav so v ospredje navidezno postavljali dobrobit vseh in javni interes posameznika, s tem pa tudi celotne skupnosti in države, jih je dejansko vodila predvsem podjetniška želja po čim večji prodaji, širjenju tržišča in prisvajanju čim večjega tržnega deleža.

Rojstvo masovnega potrošništva je bilo neločljivo povezano z rojstvom industrijske proizvodnje, razmahom podjetništva, razvojem medijev in prvih oglaševalskih strategij, predvsem pa z novo nastajajočim srednjim meščanskim slojem, ki je lahko trošil denar tudi za lastne užitke. V vsakdanja življenja ljudi so začele vstopati dobrine s področja osebne higiene, zdravja, lepote in dobrega počutja, ki so še nedavno pred tem veljale za luksuzne izdelke, nedosegljive širokim množicam. Spremembe, ki so jih nove tržne razmere vnesle v življenja ljudi, pa niso ostale zgolj na materialnem nivoju. Prišlo je do sprememb v higienskih navadah in normah, predvsem pa do globokih sprememb v dojemanju lastnega telesa, zdravja, pa tudi sveta,

722 Thomas, Dünn und Dick, schön und häßlich, str. 242.

723 Turner, *The shocking history of advertising*, str. 9.

Ideal lepote postane vitka in gibčna ženska.
(Paulin, *Cure di bellezza*, str. 77)

ki je ljudi obdajal, in lastnega socialnega statusa.⁷²⁴ Masovna proizvodnja, do katere je lahko prišlo po zaslugi tehnološkega napredka v času industrijske revolucije, je spremenila potrošniške navade, oblačilno in stanovanjsko kulturo in skrb za lastno higieno in zdravje.⁷²⁵ Izdelek, ki je s svojo množičnostjo in široko dostopnostjo dejansko simboliziral nove čase in spremembe v družbi, je bil zagotovo milo,⁷²⁶ vsekakor pa ni bil edini. Sčasoma je sledila množica produktov za osebno higieno in nego zunanjšega videza, ki so po zaslugi marketinških prijemov postali nepogrešljivi, čeprav so ljudje pred tem stoletja

724 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 14.

725 Fuchs; Thompson, *Women in nineteenth-century Europe*, str. 5.

726 Na začetku 19. stoletja so na Slovenskem oglaševali že celo vrsto mil, od mila za pranje perila do mila za umivanje in kopanje ter različnih odišavljenih mil z vonjem kokosa, mandljev, jagod, zelišč, rožmarina in vrtnic. Glej: Studen, »Vprežna konja, rjava, v najboljših letih, pocieni prodam ...«, str. 57.

dolgo shajali brez njih. Preden je industrijska produkcija lahko zares zacvetela, je bilo v ljudeh najprej potrebno vzpostaviti potrebo po določenem izdelku in jih na čim bolj subtilen način prepričati, da ga potrebujejo, da je vreden njihovega denarja, da bodo ob njegovi uporabi srečnejši in uspešnejši, saj jih sicer čaka socialna izolacija. Čistoča in urejen zunanji videz namreč nista bila le predpogoj za zdravje, ampak tudi dolžnost vsakega posameznika, ki je bil soodgovoren za uspeh, dobrobit in blagostanje celotne skupnosti in naroda.⁷²⁷ Prav zaradi tega ljudi ni bilo treba posebej nasilno prepričevati v nakup. Pogosto jih je bilo potrebno zgolj obvestiti, da nek produkt obstaja, in že so hlastno segli po njem.⁷²⁸

Milo, prvi množični izdelek za zagotavljanje čistoče telesa in obleke, so ženske uporabljale že veliko pred razvojem trga in industrije, le da so ga izdelovale same, v času razvoja potrošništva pa je bilo ženske z marketinškimi prijemi potrebno prepričati, da opustijo izdelovanje domačega mila in sežejo po industrijsko pripravljenem izdelku.⁷²⁹ Gospodinje je bilo potrebno prepričati, da bodo tako prihranile čas in denar, saj naj bi bilo kupljeno milo bolj učinkovito, trajalo naj bi dlje, prihranilo naj bi jim napor, poleg tega pa naj bi tudi prijetneje dišalo in ustvarjalo prijetnejši občutek na koži.⁷³⁰ V ta namen so se proizvajalci in snoalci reklamnih strategij posluževali različnih akcij, kot so zbiranje ovitkov in različnih točk, ki so prinašale nagrade ali zgolj popust pri nakupu naslednjega izdelka.⁷³¹ Tehnološki razvoj je bil ob koncu 19. stoletja silovit: odkritje zakonitosti sinteze organskih spojin, spoznanja o delovanju endokrinih žlez in hormonov, hiter razvoj medicine, vse to je omogočilo produkcijo novih kozmetičnih in farmacevtskih produktov, ki so bili vse bolj cenovno ugodni in dostopni širokim ljudskim množicam, te so jih

727 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 17–19.

728 Turner, *The shocking history of advertising*, str. 79.

729 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 48.

730 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 49.

731 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 54. Marketinški prijem, ki se je v ameriškem prostoru pojavil takoj po koncu državljanske vojne, se je izkazal za izredno učinkovitega in svojo priljubljenosti ni izgubil vse do danes. Glej: Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 77–82.

prav zaradi vse bolj prepričljivega in agresivnega oglaševanja začele množično uporabljati.⁷³²

V slovenskem prostoru lahko opazamo enake tendence kot v zahodnem svetu, le da je do njih prišlo z zamikom. V ZDA so si ženske določeno ekonomsko neodvisnost priborile že v času ameriške državljanske vojne, na Slovenskem pa je do teh sprememb prišlo šele v 20. stoletju, kot posledica obeh svetovnih vojn, ko so bile najprej prisiljene prevzeti odgovornost za družino in dom ter poprijeti tudi za dela, ki so do takrat veljala za izključno moška. Posledično so prišle tudi do lastnega denarja, s katerim so lahko razpolagale in ga zapravljale za dobrine, ki so se jim zdele potrebne. Ženske, ki so nenadoma imele manj časa za gospodinjska opravila, so začele posegati po konzervirani in vnaprej pripravljene hrani ter industrijskemu milu. Ker so zunaj doma preživljale vedno več časa, je njihov zunanji izgled bil vse pomembnejši, kar je spodbudilo tudi tržišče z modnimi oblačili in kozmetičnimi izdelki.⁷³³ O pomenu nege telesa so jih prepričevali na vsakem koraku, saj je bilo delovno okolje do žensk še bolj neizprosno kot do moških. Nad ženskami, ki so bile zaposlene izven doma, je neprestano visela groznja, da jih bodo, če ne bodo negovale polti in telesa, »izpodrinile mlajše, odpornejše, krepkejše moči.«⁷³⁴ To je bilo tudi obdobje, v katerem je prišlo do hitrega razvoja na področju estetske kirurgije, odpirali so se specializirani centri, v katerih so poskrbeli za dobro počutje, različne masaže, pa tudi za celoten videz, od depilacije pod pazduh naprej.⁷³⁵ Ženske so bile pripravljene investirati vedno več časa in sredstev za lasten videz, prevzemati pa so začele tudi vse pomembnejši del odgovornosti za preskrbovanje družine, čeprav jim je družba še vedno odrekala mesto v politiki in javnem življenju.⁷³⁶

Tudi v primeru, ko je bil glavni nosilec zaslužka moški, so

ženske večinoma prevzemale odgovornost za nakupovanje in razporejanje sredstev, ki jih je za potrebe gospodinjstva namenil mož. Odločale so o tem, kaj, kdaj in koliko kupiti ter se tako iz proizvajalk dobrin vse bolj spreminjale v potrošnice. Svojo identiteto in družbeni položaj so tudi pripadniki meščanstva začeli izražati navzven, s posedovanjem modnih dobrin. Družbeni pritisk se je stopnjeval na moške pa tudi na ženske, katerih dolžnost je bila vzdrževanje zunanjega videza, ne le svojega, ampak vseh družinskih članov.⁷³⁷ Nakupovanje naj bi bila oblika realne politične moči, ki so jo ženske že imele v svojih rokah, čeprav so se pogosto premalo zavedale svoje nepogrešljive vloge.⁷³⁸ Cerkev in moralisti so sicer svarili pred propadom družbe in družine, ki naj bi ga povzročil vstop ženske v javno sfero, vendar začetega procesa ni bilo mogoče več zaustaviti. Če sta čistoča in zunanji videz postala garancija za zdravje in red, so oglaševalske kampanje bile tudi del družbenega discipliniranja. Meščanski sloj se je vse bolj identificiral preko potrošništva. Telo meščana je moralo biti v skladu z družbenimi normami in kdor se ni prilagodil družbenim zahtevam, se je znašel izoliran na robu družbe.⁷³⁹ Še več, umivanje z milom in hladno vodo ni očiščevalo le navzven, ampak tudi navznoter, zato je skrb za lastno telo postala celo del krščanskih kreposti.⁷⁴⁰ Če sta bila čistoča in urejen zunanji videz predpogoja za uspeh, je bila skrb ženske za moževo zunanost pomembna investicija. V industrijski dobi, ko je človek postal stroj, na delovanje katerega je bilo mogoče vplivati, je obveljalo prepričanje, da so čisti in urejeni ljudje bolj produktivni, saj naj bi bil njihov zunanji videz le odsev njihovega urejenega značaja in discipline, stopnjo delavnosti vsakega človeka pa naj bi bilo dejansko mogoče dvigniti z osvežujočim jutranjim umivanjem in skrbjo za obleko.⁷⁴¹

732 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 78.

733 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 55.

734 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 49.

735 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 80.

736 Fuchs; Thompson, *Women in nineteenth-century Europe*, str. 9.

737 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 61.

738 Šlibar, *Moderna ženska telesna vzgoja*, str. 49.

739 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 62.

740 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 63.

741 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 63.

LEPOTNI NASVETI V PRIROČNIKIH ZA ŽENSKE

V 19. stoletju je pod vplivom higienikov in novih idej o zdravem načinu življenja in higieni prišlo do pomembnih premikov. Pod krinko skrbi za zdravje ljudi si je država prilaščala vse več pravic, nadzor nad posameznikom je postajal vse bolj očiten, posegi oblasti v intimno področje človekovega življenja pa vse bolj neposredni.

Poleg vedno bolj odločnega sankcioniranja nezaželenih oblik vedenja sta ves čas potekali tudi odkrita prevzgoja in osveščanje prebivalstva. Znanje o medicini, higieni in preprečevanju nalezljivih bolezni je postajalo vse bolj dostopno, predvsem pa je naraščala vloga žensk na teh področjih. Priročniki za ženske, ki so obravnavali lepoto, čistočo in modo, so bili namenjeni ženskam srednjega sloja, prebirale pa so jih seveda tudi tiste, ki so se v ta sloj želele povzpeti: ti priročniki se niso ukvarjali več le z zdravjem in moralo, temveč predvsem z brezhibnim in vedno urejenim zunanjim videzom, ki naj bi zagotavljal srečo, uspeh in blagostanje.⁷⁴² Lepota verjetno prvič v zgodovini ni bila kanonsko določena in vsak obraz je bil lahko lep, če je le bil negovan. Vzpenjajoči se meščanski razred se je

⁷⁴² Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 37.

od proletariata začel ločevati tudi po zaslugi svoje zavezanosti higieni in skrbi za zunanost, kar je bilo mogoče šele ob izgradnji ustrezne komunalne infrastrukture in s pojavom prvih kopalnic v zasebnih stanovanjih.⁷⁴³ Všečen zunanji videz je postal garancija in obenem predpogoj za napredovanje v vse bolj potrošniško naravnani družbi.⁷⁴⁴ Vloga žensk je postajala tako vse bolj definirana. Različni priročniki in pratike so spodbujali miselnost, da je ženino mesto doma, vse bolj pogosto je prihajalo do idealiziranja vloge matere in gospodinje, varuhinje domačega ognjišča in glavne in najpomembnejše vzdrževalke reda in čistoče v domačem okolju. Ženske so spodbujali, naj posvečajo več pozornosti čistoči, družinskemu proračunu in prijetnemu videzu doma, kar je bilo zagotovo povezano z dejstvom, da se je meščanski sloj začel vse bolj identificirati prav skozi vrednote, kot so red, disciplina, čistoča, delavnost in krepost.⁷⁴⁵ Avtoriteta in vloga žensk na področju osebne higiene in čistoče se je krepila s poudarjanjem idej o samoodgovornosti in preventivi. Dom je postal središče človekovega življenja, njegov temelj in obenem kraj, kamor se je človek lahko vedno znova vračal in od koder je lahko črpal moči za vsakodnevne preizkušnje. Naloga ženske je bila, da hišo spremeni v dom, da ustvari občutek intimne povezanosti in topline. Kuhanje, pospravljanje, čiščenje in skrb za otroke so tako postali njeno pravo poslanstvo in temelj družbe. Vlog, ki jih je ženska v skladu z družbenimi merili morala opravljati, je bilo tako vse več. Ženske so bile matere, učiteljice, negovalke, v vsakem primeru pa tudi razširjevalke novega znanja, novih navad in kot take popolna tržna niša za poplavo novih izdelkov, ki naj bi zagotavljali ne le čistočo, ampak tudi ustrezen zunanji videz v skladu z družbenimi normami.⁷⁴⁶

Seveda niso bili vsi pisci enako naklonjeni novim metodam in postopkom. Pogosto so ostro nasprotovali vsakemu poskusu poseganja v telo in spreminjanja njegove oblike, ki naj bi bila

⁷⁴³ Paquet, *Storia della bellezza*, str. 62–63.

⁷⁴⁴ Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 38.

⁷⁴⁵ Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 40.

⁷⁴⁶ Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 41.

dana od Boga.⁷⁴⁷ Čeprav je bil odnos večine piscev navidezno negativen do novih estetskih norm in uporabe kozmetičnih preparatov, so bili prav priročniki pogosto tisti, ki so ženskam sporočali, kaj je lepo in sprejemljivo in kaj na svojem telesu morajo znati poudariti in kaj prikriti, da bodo v življenju srečnejše in uspešnejše. Oglaševanje v takih delih je bilo bolj prikrito, saj so se med nasvete o uporabi mleka za umivanje obraza, jajc za lepše in bolj negovane lase ter umivanju las s katranom v boju proti prhljaju, velikokrat neopazno pomešala imena izdelkov, kot so Pixavon, Bay-Rum itd. Ker so bili avtorji teh priročnikov pogosto zdravniki ali vsaj higieniki, je bila moč takih oglasov še večja, saj jih javnost ni dojemala kot propagando, ampak kot zdravniški nasvet in jih zato še bolj nekritično posvojila.⁷⁴⁸ Zelo pogosta pa so bila tudi mešana sporočila. Avtorji so v tekstu priročnika tako zagovarjali stališča, ki so bila pogosto povsem v nasprotju s sporočili, ki so jih podajali oglasi na platnicah istih priročnikov.⁷⁴⁹

Priročniki pa so imeli pomembno vlogo tudi zato, ker so vplivali na način razmišljanja žensk, opozarjali so jih na pomen lepega in negovanega videza, na kar so ženske spontano odreagirale s poseganje po vedno novih produktih. Tako lahko v priročniku Margarete Raunert *Kako naj se žena neguje* preberemo, da je lepoticenje izrednega pomena za vsako žensko, le da avtorica pod tem pojmom ni razumela zgolj pudranja, ličenja in urejanja pričeske, temveč celostno nego telesa. Negovano telo naj bi bilo zmeraj lepo, medtem ko naj bi bilo britje obrvi, barvanje las in prekomerna uporaba ličil gizdalinstvo in korak v napačno smer. Poleg tega so bili njeni nasveti usmerjeni tako, da si jih je lahko privoščila vsaka ženska, saj niso bili ne denarno ne časovno zahtevni.⁷⁵⁰ Spodbujala jih je, naj si vsak dan odtrgajo

nekaj časa samo zase, za svoje zdravje in lepoto. Izgovarjanje na gmotne razmere in prezaposlenost naj bi bili namreč zgolj »krinka za lenobo, zakaj četrt ali pol ure na dan si lahko vsaka, prav vsaka, še tako zaposljena ženska pritrga.«⁷⁵¹ Ženske je spodbujala k iznajdljivosti, saj naj bi bilo mnogo kozmetičnih preparatov mogoče nadomestiti z izdelki, ki jih je moč najti v vsakem gospodinjstvu, kot so mleko, smetana, majoneza, kis in jajca.⁷⁵² Kot glavno kozmetično sredstvo je zagovarjala vodo,⁷⁵³ izpostavljala pa je tudi pomen parnih kopeli, odstranjevanja odmrlih celic in poroženelih celic na koži ter pomen pestre in zdrave prehrane.⁷⁵⁴ Lepota telesa po avtorici tako ni bila odvisna od uporabe vedno novih kozmetičnih pripravkov, ampak od drža, gibčnosti in vitkosti, pri čemer spet ni šlo le za neestetskost maščobnih oblog na trebuhu, vitkost naj bi bila pomembna predvsem zaradi zdravstvenih razlogov, zato bi se vsi zanj morali biti pripravljeno odrekati in se žrtvovati.⁷⁵⁵ Prav tako je ženske poučevala o neestetskosti podbradka, zanemarjenosti zob,⁷⁵⁶ neurejenosti nohtov⁷⁵⁷ in o pomenu lepih in negovanih zgornjih lakti.⁷⁵⁸

Podobne nasvete lahko preberemo tudi v dveh priročnikih Tržačana Eugenia Paulina, v katerih posebej poudarja pomen preventive. Boj proti gubam naj bi tako začeli že v mladosti, ko obraz še spominja na pomladni cvet. Čas in drugi fizični dejavniki, kot so prah, znoj, pa tudi pretirano izražanje čustev, naj bi dan za dnem, sprva nevidno, nato pa vse bolj brutalno, spreminjali obličje žensk.⁷⁵⁹ Ženske, ki so se želele posledicam staranja čim bolj izogniti, so nato naivno sledile modnim smernicam in poskušale z ličili prikriti sledove časa. Poleg tega

747 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 82.

748 Glej primer priročnika *Cure di bellezza* Eugenia Paulina (Trieste: Libreria Treves-Zanichelli, 1928) str. 66.

749 Glej primer priročnika Margarete Raunert *Kako naj se žena neguje: priročnik za negovanje lepote*, iz leta 1938.

750 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 7.

751 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 52.

752 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 45 in 77.

753 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 8.

754 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 11.

755 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 12–19.

756 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 31.

757 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 29.

758 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 51.

759 Paulin, *Sii bella*, str. 5.

naj bi bila po avtorjevem mnenju moda in modne smernice tudi neposredno odgovorne za marsikatero stisko žensk, saj so narekovale vedno bolj razgaljeno telo, vedno krajša krila in ožje obleke, pod katerimi je bilo pravzaprav nemogoče skriti katerokoli pomanjkljivost.⁷⁶⁰ Med glavne napake, ki so jih ženske delale pri lepotičenju, je avtor prišteval prekomerno pudranje, ki naj bi zapiralo pore in s tem onemogočalo strupom, da se izločijo iz telesa,⁷⁶¹ grajal pa je tudi modo, ki je zapovedovala dolge in lakirane nohte, visoke pete in nošnje ozkih čevljev,⁷⁶² v priročniku z naslovom *Cure di bellezza* pa je ostro nastopal zlasti proti modnim muham, kot so striženje las⁷⁶³ in britje pod pazduh.⁷⁶⁴

Ženskam, ki so želele ohraniti lep, mladosten in negovan obraz, je raje kot milo svetoval uporabo preparata »gold-cream«, še pred tem pa naj bi si obraz vsak dan osvežile s koščkom ledu. Prav tako naj bi popile več litrov vode dnevno, se izogibale uporabi zdravil in uživanju sladkarij, predvsem belemu sladkorju, omejile naj bi uživanje mesa, ki naj bi ga nadomestile s svežim sadjem in zelenjavo. Ženskam priporoča tudi, naj spijo vedno na desnem boku, naj bodo konstantno v gibanju in naj poskušajo, kljub težavam, ki jih prinaša življenje, ohraniti vedrino in optimizem.⁷⁶⁵ Prezgodnjemu staranju se tako ni bilo mogoče izogniti s poseganjem po kozmetičnih izdelkih, temveč predvsem s pravilno in skromno prehrano in izogibanjem alkoholu in tobaku. Nič naj ne bi bilo gršega, kot sledi, ki jih na ženskem obrazu pustijo pretirana ambicioznost, skopuštvu, samovšečnost, jeza, slaba volja, pa tudi zloraba spolnih užitkov in izogibanje materinstvu.⁷⁶⁶

Priročnik s povsem drugačnim pristopom je *Manuale pratico di medicina modernissima in versi*, ki je bil leta 1905

760 Paulin, *Sii bella*, str. 6.

761 Paulin, *Sii bella*, str. 10.

762 Paulin, *Sii bella*, str. 30–32.

763 Paulin, *Cure di bellezza*, str. 67–68.

764 Paulin, *Cure di bellezza*, str. 78.

765 Paulin, *Sii bella*, str. 18.

766 Paulin, *Sii bella*, str. 36.

Umivanje zob postane vsakodnevni lepotni ritual.

(Paulin, *Cure di bellezza*, str. 63)

objavljen v Kopru. Njegov avtor, zdravnik Michele Depangher, v njem odkrito reklamira nekatere produkte in se postavlja v vlogo nekakšnega recenzenta, ki podaja oceno o uporabnosti ali neuporabnosti različnih kozmetičnih in medicinskih izdelkov. Proizvajalce celo poziva, naj mu pošljejo vzorce svojih zdravil in kozmetičnih izdelkov, ki bi jih lahko nato predstavil v naslednjih izdajah priročnika. V izdaji, ki je bila namenjena zgolj ženskam, predstavlja izdelke, ki naj bi pomagali pri debelosti,⁷⁶⁷ neprijetnem telesnem vonju,⁷⁶⁸ upanje pa ponuja celo tistim, ki jih motijo kriv nos, brazgotine⁷⁶⁹ in poraščenost telesa.⁷⁷⁰ Ogla-

767 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. Edizione per donna*, str. 68.

768 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. Edizione per donna*, str. 99.

769 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. Edizione per donna*, str. 100.

770 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. Edizione per donna*, str. 152.

ševanje v tem primeru ni bilo niti malo prikrito, saj avtor bralca nemalokrat povsem odkrito vabi v lastno ordinacijo, kjer mu je vedno na voljo za različne terapije in dodatna pojasnila.⁷⁷¹ Med izdelki, ki jih je priporočal za raznovrstne tegobe, velja zagotovo omeniti »Salubritas«, ki naj bi preprečeval neprijetne telesne vonjave,⁷⁷² uporablja pa se ga lahko tudi za umivanje talnih oblog, hodnikov, stopnic v bolnišnicah, pri pranju perila kužnih bolnikov, pomivanju kozarcev, pribora in krožnikov v gostiščih in drugih javnih lokalih. Ob tem ne preseneča, da je bilo izdelek, ki naj bi dezinficiral, dezodoriral in nasploh globinsko očistil vse in vsakogar, mogoče kupiti le pri njem, pri naročilu vsaj 25 kosov pa je ponujal celo brezplačno poštnino.⁷⁷³ Meja oglaševanja je bila v takih primerih še posebej tanka, saj je avtor izkoriščal svoj zdravniški poklic in vlogo avtoritete, ki mu je zaradi tega poklica pripadala, v povsem komercialne namene. Meja med priročnikom in oglasom je bila tako povsem zabrisana, potrošniki pa še bolj zavedeni.

771 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. Edizione per donna*, str. 100.

772 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. Edizione per donna*, str. 99.

773 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. Edizione per donna*, str. 129–131.

OGLAŠEVANJE V ŽENSKEM ČASOPISJU

Vse pomembnejše sredstvo za razširjanje novih navad in ustvarjanje novih potreb je bilo žensko časopisje, kjer je oglaševanje zasedalo pomemben del prostora.⁷⁷⁴ Vloga časopisja je bila dvojna, saj je istočasno podajalo informacije o novostih na tržišču ter novih modnih smernicah ter bralkam sporočalo, kaj je družbeno sprejemljivo in kaj ne. S tem, ko je ženskam sporočalo, za katere dobrine je vredno trošiti denar in kaj je primerno za kateri družbeni sloj, je časopisje postalo istočasno način popularizacije novih dobrin, pa tudi moraliziranja in socialnega izključevanja.⁷⁷⁵ Poleg javnega šolstva je odigralo pomembno vlogo pri izobraževanju žensk, saj je širilo novo znanje in koristne nasvete, ki so ženskam v mnogočem olajšali vsakdanje delo.⁷⁷⁶ Istočasno pa je postalo orodje socialnega di-

774 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 83. Oglasi v revijah niso imeli negativne konotacije. Uredništvo revije *Žena* in dom jih je predstavljalo kot podpornike »ženske stvari«, saj je bil prav po njihovi zaslugi list cenejši in dostopen tudi najrevnejšim ženskam. Naročnice so pozivale, naj svoje potrebščine kupujejo od »naših inserentov« in jim tako izrečejo zahvalo za podporo. Glej: *Žena in dom*, Vprašujem, ti odgovorjaj. Nasveti naročnic, 3, 1. 5. 1932, št. 5, str. 169.

775 Gombač, »Modni péle méle«, str. 8.

776 Ob pomanjkanju tehtne strokovne literature, ki bi bila obenem napisana jasno in vsem razumljivo, so bile prav reklame tiste, ki so izobraževale in obveščale. Glej Bertoša, »Jamči se za uspeh kano i za nešetnost«, str. 59.

scipliniranja ter družbenega nadzora in upravljanja. Širilo je patriarhalno podobo ženske in njene vloge v družbi in družini, predpisovalo je primerno vedenje, zunanji videz in življenjski slog, ki jim je bilo potrebno zelo natančno slediti.⁷⁷⁷ Še ob koncu 19. stoletja je bilo na Slovenskem v časopisju jasno opaziti diskriminacijo po spolu. Vse je bilo podrejeno ohranjanju patriarhalne tradicije in ravnovesja v družbi, ki naj bi ju prav ženske s svojim neprimernim vedenjem najbolj ogrožale. Tako so jih predvsem poučevali, oštevali in svarili pred nevarnostjo propada družine in družbe v celoti, povzročile naj bi ga prav nepokorne in pokvarjene ženske, ki naj bi spodkopavale osnovna načela morale in spodobnosti.⁷⁷⁸ Oglaševalci pa so se znali posluževati tudi teh strahov. Pogosto so se celo poskušali polastiti diskurza moralistov in prepričati ženske, da gresta čistoča in moralnost z roko v roki.⁷⁷⁹ Prepričevali so jih, da ne morejo biti lepe od znotraj, poštene in krepostne, če so neurejene od zunaj.⁷⁸⁰ Uveljavila se je trditev, da je čistoča telesa nujna tudi iz spoštovanja do Boga in da človek ne more biti dober, če ni obenem tudi čist.⁷⁸¹

Po prvi svetovni vojni so mlade, zaposlene ženske vse bolj emancipirane, ekonomsko neodvisne, pa tudi modno osveščene: odrekle so se utesnjenim oblačilom, oblekle hlače, začele so posegati po lepšem spodnjem perilu, strigle so si lase, se začele ličiti in si puliti obrvi, se depilirati ter javno kaditi.⁷⁸² Vse to je bilo v nasprotju s predpisanimi normami, ki so ženskam predpisovale skromnost, čednost, snažnost in spodobnost.⁷⁸³ Pristriženi lasje ter uporaba kozmetike, zlasti šminke in pudra, sta bila na Slovenskem še v dvajsetih letih znaka nečimrnosti, pa tudi povojne dekadence in propada moralnih in družbenih norm, ženske pa so pogosto veljale tudi za žrtve zahtev sodobne

družbe, ki so se jim morale ukloniti, če so želele preživeti.⁷⁸⁴ Oglaševanje je tako pogosto rušilo spolne vloge. Ženske je navajalo na moške navade, kot so kajenje in nošenje hlač, moške pa je prepričalo, da je sprejemljivo posegati po kozmetičnih proizvodih, ki so do tedaj veljali za izključno ženske, ne da bi ob tem ogrozili svojo moškost.⁷⁸⁵ Ženska pa ni bila le ciljna publika oglaševalskih akcij – njeno telo je postalo tudi način, kako prodati najrazličnejše produkte obojim, moškim in ženskam.⁷⁸⁶ Telo in seksualnost nista bila več tabu temi za sodobno žensko, zato v oglasih ni nastopala več le kot gospodinja in mati ter kot boginja klasične lepote, temveč tudi kot erotična fatalka.⁷⁸⁷ Ženske v reklamnih akcijah so vabile k potrošnji in popularizirale najrazličnejše izdelke,⁷⁸⁸ od takih, ki so izkoriščali prepričanje, da je »lepota ženskega lica ključ, ki odpira mnoga in mnoga vrata«,⁷⁸⁹ do takih, ki so jo opozarjali, da zgolj lepota ni dovolj za uspeh v realnem življenju in so ženskam predstavljale prednosti obiskovanja dopisnih šol itd.⁷⁹⁰

Proizvajalci so delovali dvojno: odkrivali so potrebe, ki so na tržišču že obstajale, ter istočasno ustvarjali nove potrebe. Če so želeli na trg plasirati svoje nove podjetniške ideje, so namreč morali ljudi preko oglaševanja prepričati v nujnost obstoja vedno novih artiklov.⁷⁹¹ Pri svojem delu so se velikokrat posluževali alegorij, primerjav in mitov, ki so izdelek napravili privlačnejši, velikokrat pa so mu pripisovali tudi globlje in subtilnejše pomenne. Vzburjanje navezav na romantično ljubezen, pozneje pa tudi na seksualnost, je postalo eno od najbolj osnovnih tržnih orodij.⁷⁹² Vse bolj odkrito so začeli apelirati na čustva potroš-

777 Gombač, »Modni péle méle«, str. 54.

778 Mihurko Poniž, *Evine hčere*, str. 8.

779 Ashenburg, *Clean*, str. 190.

780 Ashenburg, *Clean*, str. 230.

781 Turner, *The shocking history of advertising*, str. 156.

782 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 189.

783 Gombač, »Modni péle méle«, str. 199.

784 Gombač, »Modni péle méle«, str. 203 in 223.

785 Turner, *The shocking history of advertising*, str. 13.

786 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 204. O seksualizaciji oglaševanja glej tudi: Sivulka, *Soap, Sex and Cigarettes*, 2010.

787 Thomas, Dünn und Dick, str. 245–246 in 258.

788 Gombač, »Modni péle méle«, str. 319.

789 *Naša gospodinja*, 5, 18. 6. 1914, št. 6, str. 46.

790 *Žena in dom*, 3, 1932, št. 10, str. 350.

791 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 84.

792 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 20. O posluževanju seksualnosti in erotike v oglaševalske namene glej tudi Thomas, Dünn und Dick, str. 245.

Satirična podoba ženske, ki zanemarija dolžnosti matere in žene.

(<http://blog.nationalarchives.gov.uk/blog/motoring-towards-liberation/>)

nikov, predvsem pa žensk.⁷⁹³ Te so v vlogi gospodinj večinoma svobodno in po lastni presoji razpolagale z delom zaslužka, ki ga je mož namenjal za potrebe gospodinjstva, in tako postale zanimive tudi kot potencialne potrošnice, zaradi česar se je večina oglaševanja skoncentrirala prav znotraj ženskega časopisja.⁷⁹⁴ Kaj kmalu je namreč postalo jasno, da ženske potrošnice z modnimi oblačili, notranjo opremo stanovanja, pričesko itd. pravzaprav izražajo same sebe in lastno identiteto ter da zato delujejo drugače od moških kupcev.⁷⁹⁵ Ob zavedanju, da veliko večino nakupov opravijo ženske, je bilo nujno natančno poznati njihove potrebe in zahteve, pa tudi želje, sanje in fantazije ter se obenem še dodatno prilagoditi posameznim starostnim

793 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 135.

794 Gombač, »Modni péle méle«, str. 55.

795 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 137.

skupinam in tako ponuditi izdelke za matere, gospodinje, ženske srednjih let, mlada dekleta itd. Skrb za zunanji videz je bila dolžnost ženske, način izražanja same sebe in osnova za ohranjanje dostojanstva.⁷⁹⁶ Ideje o pomenu doseganja lepote in očarljivosti so bile celo del izobraževalnega sistema,⁷⁹⁷ zato ne preseneča, da je bila ženska glavna tarča oglaševalskih kampanj že od začetka oglaševanja: ženske so kupovale več, predvsem pa so natančneje prebirale oglase in jim posvečale več časa.⁷⁹⁸

796 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 151.

797 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 152.

798 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 179.

RECEPTI ZA DOSEGANJE LEPOTNIH IDEALOV

Skrb za lastno telo, za urejene pričeske, nohte in oblačila so avtorji priročnikov predstavljali kot nekaj neizogibnega in nujno potrebnega, istočasno pa so ženske v različnih člankih in rednih rubrikah svarili pred zapadanjem v ekstreme. Pogosto so jih svarili, naj ne postanejo sužnje mode, ampak naj zase poskrbijo s čim bolj naravnimi preparati, ne da bi za to zapravljale preveč sredstev. Tako so za negovane roke priporočali mazila iz limonovega soka, beljaka, čistega špirta in soli,⁷⁹⁹ proti gubam okrog oči naj bi se borile s kamiličnim čajem itd.⁸⁰⁰ Ob člankih, v katerih avtorji zagovarjajo uporabo zgolj naravnih preparatov ali pa vsaj takih, ki si jih ženska z malo truda lahko pripravi sama doma, pa so bili pogosto dodani oglasi, ki so za isto tegobo propagirali izdelek, ki ga je bilo mogoče kupiti v drogerijah in lekarnah.⁸⁰¹ Poleg tega oglasi niso bili locirani naključno, saj so se pogosto kar zlili s tematiko članka, od katerega so bili pogosto ločeni samo s precej neopazno črto. Če so bili oglasi na začetku in na

799 *Naša gospodinja*, Zdravje. Mazilo zoper trde roke, 2, 22. 6. 1911, št. 6, str. 45.

800 *Žena in dom*, Lepotičje. Rada bi bila mlada in lepa, 1, 15. 11. 1930, št. 11–12, str. 420.

801 V reviji *Žena in dom* lahko ob članku, ki za zdravje nog priporoča kopeli v vroči vodi z lugasto soljo in vodo, najdemo reklamo za »naravne, milodišeče soli za kopanje«, ki je bila z drobno črtico precej neopazno ločena od vsebine članka. Glej: *Žena in dom*, Samo zdrava noga je lepa, 1, 15. 11. 1930, št. 11–12, str. 421.

koncu vsakokratne izdaje razkošni, polni fotografij, risb in celo barv, so ti oglasi kar se da posnemali obliko članka in poskušali biti čim bolj poučni.⁸⁰²

Lepota in urejen videz sta po zaslugi oglaševanja postala osrednji del ženskega ideala in identitete, zato pri izdelkih sicer vedno poudarjajo njihovo koristnost za zdravje in dobrobit družine, vse pogosteje pa omenjajo tudi njihovo luksuznost, izbranost in ugodje, ki so jih prinašali. V življenja meščank, pa tudi delavk in preprostih gospodinj, so oglaševalci tako vnašali eksotičnost in razkošje,⁸⁰³ vse pogosteje pa so se posluževali tudi namigovanj na spolnost, čutnost in zapeljevanje.⁸⁰⁴ Kmalu je postalo očitno, da spolnost prodaja skoraj vse, in proizvajalci in oglaševalci so to znali s pridom izkoristiti.⁸⁰⁵

Oglaševanje je bilo tisto, ki je določalo lepote ideale, ki so veljali v določenem kraju in času,⁸⁰⁶ s podobami, ki so jih širili, pa so počasi spreminjali način, kako so ženske dojemale same sebe.⁸⁰⁷ Od 19. stoletja, ko je žensko telo postalo predmet psevdoznanstvenega preučevanja, ki je žensko lepoto poskušalo definirati s koti, proporci in merami, so bile ženske vse bolj podvržene družbenim zahtevam, ki jim je bilo potrebno slediti, če so želele veljati za lepe. Pod pritiskom družbe, ki se je izražal prav preko oglaševalskih akcij, so ženske povsem ponotranjile dejstvo, da je njihova funkcija predvsem estetske narave, zaradi česar so bile pripravljene na vse več posegov v lastno telo, da bi se čim bolj približale predpisanemu kanonu lepote.⁸⁰⁸ Lepotni ideal, ki naj bi mu ženska sledila, je bil predstavljen kot harmonija

802 Primera skrite reklame sta reklami za zobno pasto Chlorodont z naslovom *Neprijeten duh ust*, ki se nahaja tik poleg članka o zobnih ščetkah. V reklamah najdemo pojasnila o pomenu pravilnega ščetkanja in o pomenu odstranjevanja »gnilih ostankov jedi«, zato je bil oglas zagotovo tudi zelo poučen. Glej: *Žena in dom*, 1, 15. 8. 1930, št. 8, str. 260, ter oglas za »lahko otroško milo Paracelsus«, v katerem so materam polagali na srce, naj pazijo na zdravje svojega otroka in naj varujejo njegovo občutljivo kožo in je bil zgolj s črto ločen od teksta v rubriki *Naša deca*. Glej: *Žena in dom*, 1, 15. 11. 1930, št. 11–12, str. 415.

803 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 147.

804 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 149.

805 Turner, *The shocking history of advertising*, str. 190.

806 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 220.

807 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 221.

808 Mihurko Poniž, *Evine hčere*, str. 131.

duše in telesa. Plemenita duša je tako odsevala tudi v zdravem in ravnem telesu, lepih linijah, barvi kože in las, bleščečih očeh in zdravih zobeh. Lepota, ki so jo ogrožali tudi slab zrak, nepravilna prehrana, nepraktične obleke in obutev, pa tudi čustva, kot so jeza, sovraštvo in nevoščljivost,⁸⁰⁹ sicer ni bila več kanonsko določena, vendar zato nič manj lahko dosegljiva. Ženske tako niso več hrepenele po klasičnih potezah, saj so prav drobne nepravilnosti pogosto veljale za »pikantne«, »priljubljene« in »dražestne«, morale pa so sprejeti, da nekateri lepotni ideali iz preteklosti preprosto niso več sprejemljivi. Ideal je nenadoma postala vitka postava, brez podbradkov, »zalitih členkov in lenega špeha«, brez snežno belih pleč, rdečih lic, bujnih kodrov in drobnih nožic.⁸¹⁰ Lepota tako ni bila več povsem odvisna le od dednosti, ampak predvsem od volje, časa in truda, ki ga je bila ženska pripravljena vložiti sama vase. Ena od prvih zapovedi ji je namreč velela, naj skrbi za svojo zunanost in naj si nikar ne domišlja, da je s skrbjo za gospodinjstvo, otroke in moža že opravila svojo dolžnost. Ženski so sporočali, da bo izpopolnjena šele takrat, ko bo »v svoj življenjski program« vstavila tudi »veselje in voljo do lepote«, »negovanje, pažnjo nase in na svoje kretanje, stremljenje po gracioznosti in elegantni postavi«.⁸¹¹ Še tako grde ženske so se morale potruditi, da bi bile mikavnejše. Lahko so sicer imele »charme«, lahko so bile »chic« ali imele prijeten temperament, vendar to ni bilo dovolj, saj so potrebovale tudi »sportno strenirano lepo figuro«, negovan videz in samozavest, in to kljub temu, da jih je narava pač prikrajšala.⁸¹²

Nov lepotni ideal so ženskam vcepljali na precej subtilne načine. Revija *Žena in dom* je organizirale izbore za najlepšo Slovenko; sodelujočim dekletom so ponujali različne nagrade, kot so radioaparati, pisalni stroj, vozovnico za plovbo iz Sušaka preko Makarske v Kotor in nazaj, zvočnik za radioaparati, kozme-

809 *Slovenka*, Razgledi. O lepoti telesa, 2, 2. 3. 1923, št. 3, str. 27.

810 *Žena in dom*, 1, januar 1930, št. 1, str. 36.

811 *Žena in dom*, Lepotičje. Moderni in individualni tip, 3, 1. 3. 1932, št. 3, str. 122.

812 *Žena in dom*, Grde ženske, 5, oktober 1934, št. 10, str. 356–357.

tične izdelke, vožnjo z avtomobilom v Zagreb, gramofon itd.⁸¹³ Nič manj izrazne pa niso bile podobe žensk, ki so jih upodabljali v modni rubriki *Modni pêle mêle*: vse po vrsti so bile zelo visoke, vitke in s postrizenimi lasmi, v reklamah so nastopale slavne osebnosti iz sveta filma in gledališča, ki so s svojo podobo pričale o resničnem delovanju posameznih proizvodov. Krema in šampone Elida so tako pogosto oglaševali s podobo igralka Daisy d'Ora,⁸¹⁴ ki se je javnosti pravzaprav prvič predstavila v eni od takih reklamnih akcij in se šele nato uveljavila tudi v svetu filma. Kaliklora zobno pasto so s svojim nasmehom propagirali igralki Liane Haid⁸¹⁵ in Ilona Karolewna,⁸¹⁶ grofica Agnes Esterhazy⁸¹⁷ ter celo igralec Max Magnus.⁸¹⁸ Lily Danita je predstavljala obarvano kremo Velouty de Dixor, ki je bila krema in puder obenem,⁸¹⁹ izdelek Nurlblond za blondinke sta propagirali Camilla Horn⁸²⁰ in Charlotte Susa,⁸²¹ v teh kampanjah pa so se pojavljale tudi znane osebnosti iz domačega okolja, kot sta igralka Danilova, ki je kot eliksir večne mladosti priporočala izdelke Opera,⁸²² in miss Jugoslavije Katarina Urban, ki je zagotavlja, da že več let uporablja samo Elida šampon za nego svojih las.⁸²³

Podobe moških so se v reklamnih sporočilih pojavljale redkeje,⁸²⁴ kar pa ne pomeni, da so se smeli zanemarjati. Lepotni ideali preveč negovanih moških tipa »Rodolpho Valentino« so sicer potonili v pozabo, zaradi tega pa okolica do moških ni bila bolj prizanesljiva. Od moških so se pričakovali »izrazit stas«,

813 Glej npr. članke: *Žena in dom*, 1, 15. 2. 1930, št. 2, str. 45; *Žena in dom*, Katera je najlepša Slovenka?, 1, januar 1930, št. 1, str. 6; *Žena in dom*, Nekaj krasotic, ki so bile izvoljene pri lepotnem tekmovanju na Planinskem plesu v Ljubljani, 1, 15. 3. 1930, št. 3, str. 92–93.

814 Glej npr. reklamo v *Žena in dom*, 2, 1. 8. 1931, št. 8, str. 314.

815 *Žena in dom*, 1, 15. 11. 1930, št. 11–12, str. 420.

816 *Žena in dom*, 2, 15. 12. 1930, št. 1, str. 41.

817 *Žena in dom*, 2, 1. 3. 1931, št. 3, str. 118.

818 *Žena in dom*, 2, 1. 2. 1931, št. 2, str. 82.

819 *Žena in dom*, 2, 1. 5. 1931, št. 5, str. 202.

820 *Žena in dom*, 3, 1. 10. 1932, št. 10, str. 377.

821 *Žena in dom*, 3, november/december 1932, št. 11–12, str. 439.

822 *Žena in dom*, 1, 15. 10. 1930, št. 10, str. 333.

823 *Žena in dom*, 2, 1. 3. 1931, št. 3, str. 115.

824 Glej npr. reklami za šampon v *Žena in dom*, 1, 15. 5. 1930, št. 5, str. 195, in za Nivea kremo in olje kot pripomočka za britje v *Žena in dom*, 2, 1. 11. 1931, št. 11–12, str. 441.

trenirano telo in »ostre obrazne črte mornariškega častnika, letalca ali sportnika«. Nega vsakega moškega naj bi zajemala striženje, pravilno nego kože pred in po britju, masiranje kože z mastno kremo, redno čiščenje rok in obraza ter strogo izogibanje vsakim poženščenostim, npr. uporaba laka na nohtih.⁸²⁵ Moški so bili pogosteje predstavljeni kot opazovalci iz ozadja, ki so znali ceniti rezultate uporabe določenega izdelka in ki so po drugi strani takoj opazili, da je bila ženska zanemarjena, utrujena in da ni znala poskrbeti zase.⁸²⁶ V oglasih so ženske celo odkrito svarili, da se jim mož »lahko izneveri, ako ne pazite dovolj na nego svojega telesa in ako zaradi tega niste dovolj mikavni.«⁸²⁷ Moški se iz oglasov z nasmehom zahvaljujejo ženskam, ker tako lepo skrbijo zanje, ker znajo kuhati, skrbeti za hišo in pohištvu in obenem skrbeti tudi za zdravje cele družine in lasten prijeten videz.⁸²⁸

Ugajati moškimi je bil vedno eden od glavnih razlogov, zaradi katerih se je bilo pomembno ukvarjati z vprašanji lepote in zunanje videza. Ženskam so predpisovali različne deset-minutne kure, ki naj bi jih izvajale vsakodnevno in ki naj bi bile garancija za zdravo in lepo zunanjo podobo. Posebej pomembno naj bi bilo slednje za ženske, ki delajo izven doma, saj je bila njihova lepota zaradi narave njihovega dela še bolj ogrožena. Ti vsakodnevni rituali so bili sestavljeni iz negovanja in otiranja obraza, vaj za gibčnost in slokost nog in rok, masiranja stopal, gležnjev in meč, kopeli za oči, krtačenja obrvi in apliciranja različnih obkladkov. Po mnenju piscev člankov se je namreč vse prevečkrat dogajalo, da so se žene po poroki zapustile in postale grde in debele.⁸²⁹ Skrb za zunanost pa ni bila nič manj pomembna za gospodinje. Zanje je bilo sicer pomembnejše, da se redno umivajo in kopajo, nikakor pa to ni več zadostovalo. Zapoved o povezovanju čistoče, reda, točnosti in zgodnjega

825 *Žena in dom*, Ali mora biti tudi moški negovan, 5, december 1934, št. 12, str. 410.

826 *Žena in dom*, 2, 1. 3. 1931, št. 3, str. 87.

827 *Žena in dom*, 2, 1. 5. 1931, št. 5, str. 206.

828 *Žena in dom*, 3, 1. 10. 1932, št. 10, str. 352.

829 *Žena in dom*, Lepotičje. Deset minut za ženske, ki se udeležujejo v raznih poklicih, 3, januar 1932, št. 1, str. 41.

vstajanja, ki se je v bontonih in pratikah pojavljala skozi celo 19. stoletje, je bila pomembna tudi v naslednjih desetletjih.⁸³⁰ Natančno izdelan urnik opravil je bil znak skrbne in delovne ženske, ki ničesar ne prepušča naključju, zato so gospodinji svetovali, naj vedno vstane pred možem in naj se uredi, saj nikakor ni smela dopustiti, da bi jo mož zjutraj videl zaspano, razkuštrano in površno oblečeno. V takem stanju naj bi se mu rajši izognila, saj naj bi mož hitreje pozabil »na slab zajtrk, kakor na zanemarjeno in razmrščeno ženo.«⁸³¹ Za skrbjo za lasten videz in lastno zdravje se je tako največkrat skrivala nuja po ugajanju nasprotnemu spolu. Žensko so celo v njej namenjenem časopisu, ki je sicer zagovarjal njihove pravice in celo prinašal novice o uspehih »ženskega pokreta« v svetu, poučevali, da je njena dolžnost, da se vsaj potruži pri možu vzbujati željo po sebi, saj bosta tako zakon in zakonska sreča dolgotrajnejša.⁸³² Revija *Žena in dom* je objavljala celo pisma mož, ki so se pritoževali nad zanemarjenim videzom svojih žena, ki so hodile naokrog z razmršenimi lasmi, strganimi copati ter ženskami, ki so se po porodu povsem zapustile, izgubile vso svojo vitkost, imele strašen apetit in nasploh vsak dan bolj lezle narazen.⁸³³ S takimi članki so veliko pripomogli pri uveljavljanju strogih standardov lepote ter žensko prepričevali, da je njena dolžnost, da je lepa.⁸³⁴

Oglaševanje je ženskam dejansko postavljalo vedno nove zahteve, predpise in zapovedi. Če so na začetku oglaševali zgolj milo, so sčasoma postale nesprejemljive poraščene ženske noge in pod pazduhe, ki naj bi povzročale tudi neprimeren telesni vonj, zato je bilo poleg mila nenadoma nujno seči tudi po šamponu, britvici, dezodorantu itd.⁸³⁵ Svet se je, kot je bilo sicer pogosto tudi na drugih področjih, delil na tiste, ki so želeli pospešiti rast dlak in las, in tiste, ki so dlake želeli na vsak

830 Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt*, str. 112.

831 *Žena in dom*, Lepotičje. Pet minut za gospodinjo, 2, 1. 9. 1931, št. 9, str. 314.

832 *Žena in dom*, Lepotičje. Vaša dolžnost je, da ste lepe, 1, 15. 4. 1930, št. 4, str. 139.

833 *Žena in dom*, Kaj mi je in kaj mi ni všeč pri ženi, 1, 15. 11. 1930, št. 11–12, str. 420.

834 *Žena in dom*, 1, 15. 4. 1930, št. 4, str. 139.

835 Ashenburg, *Clean*, str. 5.

način odpraviti.⁸³⁶ Tako so ženskam za odstranjevanje dlak na licih, pod nosom, na rokah in nogah, ki so vsekakor kvarile lepoto, predlagali bolj ali manj sofisticirane načine. Tretma z elektriko so si tako lahko privoščile le nekatere, saj so ga izvajali le kvalificirani kozmetični saloni, čisto vsaka ženska pa si je lahko sama pomagala z »raztopino vodikovega dvokisa ali superoxyda s kapljico salmijaka«, kožo pa si je vsak večer morala še odrgniti s »traletnim plovcem«, pri čemer je sicer tvegala odrgnine in rdečico, ob pravilni izvedbi pa je vsekakor dosegla tako zaželeno »dražestnost«.⁸³⁷ Na tržišču so se uveljavile tudi številne depilacijske kreme, oglaševala so jih lepa mlada dekleta z mehкими in gladkimi pod pazduhami, ki so ženskam obljubljala konec muk s poraščenostjo v samo 3 do 5 minutah, in to kljub temu, da so bile te kreme »bele, mehke, in neškodljive«.⁸³⁸ Na drugi strani so bili stalnica vsakega oglasnega prostora oglasi za pomado Anne Csillag. Slednja je poročala o izrednem uspehu, saj so njeni lasje po 14 mesecih uporabe merili neverjetnih 185 cm, pomada pa je izredno pozitivno vplivala tudi na rast, gostoto in barvo moških brkov in brade.⁸³⁹ Kljub absurdnosti obljub, ki so se pojavljale v oglasih, se je omenjena pomada uspela na tržišču obdržati več kot pol stoletja in si uspela pridobiti sloves najboljšega sredstva v boju proti prhljaju in izpadanju las.⁸⁴⁰ Njena priljubljenost je z leti sicer padala, vendar ne zato, ker bi potrošniki postali manj naivni, temveč zaradi spremembe v modnih zapovedih. Imperija Anne Csillag tako ni pokopala zdrava pamet, pač pa šele »bubi frizura«.⁸⁴¹

836 Turner, *The shocking history of advertising*, str. 186.

837 *Žena in dom*, Lepotičje, Dlačice na obrazu se ne smejo opaziti, l. 1, 15. 8. 1930, št. 8, str. 286.

838 *Žena in dom*, 5, julij 1934, št. 7, str. 271.

839 Oglasi za pomado Anne Csillag so bili vseevropski feomen, o čemer priča množica časopisnih oglasov iz različnih držav in govornih območij, kamor je omenjeni produkt uspel prodreti. Več o tem glej: <http://www.brunoschulz.org/csillag.htm>. Na Slovenskem so se pojavljali v časopisih kot so npr. Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, Soča, Štajerc, Edinost, Ciiiler Zeitung, Deutsche Wacht, Pettaufer Zeitung, Eco del Litorale, Slovenec, Slovenski narod, itd.

840 *Žena in dom*, 2, 1. 4. 1931, št. 4, str. 130.

841 *Glas naroda*, Polom podjetja »Ana Csillag«, 35, 12. 11. 1927, št. 261, str. 3.

IZKORIŠČANJE NAIVNOSTI Z NAGRADNIMI IGRAMI IN ČUDEŽNIMI IZDELKI

Nemalokrat so potrošnice poskušali pritegniti k nakupu z različnimi nagradnimi igrami in navideznimi ugodnostmi, ki so žensko navajale na zvestobo eni blagovni znamki. Na tak način so pogosto oglaševali pralni prašek Radion, ob nakupu katerega so kupci dobili še kupon z nagradnim vprašanjem, ki jim je lahko prinesel nagrado 50.000 din.⁸⁴² Zelo pogosto je bilo tudi ponujanje brezplačnih vzorcev. Bralke so tako povsem brezplačno dobile »poskusno tubo za večkratno uporabo« zobne paste Chlorodont, če so le izrezale omenjeni oglas iz revije in ga poslale na tovarniški naslov,⁸⁴³ vsak kupec, ki je v času trajanja akcije kupil puder znamke »Soir de Paris«, pa je prejel majhno promocijsko stekleničko parfuma »Soir de Paris« v etuiju iz emajla.⁸⁴⁴ Zanimiv je bil pristop nagradne igre, ki je obljubljala fotoapararat Agfa Box št. 24 vsakemu lastniku stodinarskega bankovca, ki je v serijski številki imel tudi število 24.⁸⁴⁵ Nenazdanje pa so s podobnimi sredstvi poskušali razširiti krog bralk tudi pri reviji *Žena in dom*; v zameno za pridobivanje

842 *Žena in dom*, 1, 15. 11. 1930, št. 11–12, str. 411.

843 *Žena in dom*, 2, 15. 12. 1930, št. 1, str. 34.

844 *Žena in dom*, 2, 1. 5. 1931, št. 5, str. 204.

845 *Žena in dom*, 5, april 1934, št. 4, str. 125.

novih naročnic so jim ponujali najrazličnejše nagrade. Z zbiranjem novih naročnic so si ženske tako lahko prislužile razpršilnik za parfume, damski kovček, likalnik na ogle, stekleno posodico za maslo, šivalni komplet, budilko in še kaj.⁸⁴⁶

Nagradne igre so v ženskah vzbujale sanje po brezskrbnem življenju, lepšem domu, vzponu po družbeni lestvici ali zgolj skromnemu prihranku. Podobno so na ženske vplivali tudi izdelki, ki so obljubljali čudežne učinke in trajno odpravo različnih tegob brez truda in odpovedovanja. Težko je bilo namreč združiti ideal gospodinje in matere, povzdigovane v oglasih, ki je znala poprijeti za vsako delo in je v dom prinašala red in čistočo, z žensko, ki se je kljub temu zvečer zmogla pojaviti v krogu prijateljev, kjer je vse očarala s svojo negovano lepoto.⁸⁴⁷ Čeprav je bilo delo, ki so ga ženske opravljale doma ali na delovnem mestu nadvse cenjeno, so se ženske še kako zavedale, da »sledov tega dela nikdo rad ne gleda« in da se tudi od zaposlenih žensk pričakuje, da bodo v večerni družbi »negovane in dražestne«. ⁸⁴⁸ Da bi dosegale take rezultate, so bile pripravljene poseči po celi vrsti že na prvi pogled zelo dvomljivih izdelkov, ki so obljubljali skoraj čudežne rezultate. Meja med podjetniškimi interesi po čim večji prodaji in čim večjem dobičku, ki so jih uresničevali preko reklamnih strategij, in zavajanjem je bila sicer tudi takrat podobno ozka kot danes. Kako torej potegniti črto med kremami, ki so obljubljale »lepo in belo lice«, odstranitev peg, nečistoč, mozoljev, izpuščajev,⁸⁴⁹ in gub⁸⁵⁰ v najkrajšem možnem času in npr. že omenjenim oglasom za pomado za lase Anne Csilag, ki je ženskam obljubljala skoraj dva metra dolge lase, kot jih je imela Lorelei?⁸⁵¹ Poleg izdelkov, ki so že na prvi pogled vzbujali sum, kot je bil npr. naravni radioaktivni mulj,⁸⁵² ki naj bi ga ženske

uporabljale za negovanje obraza in ki naj bi odpravljal gube in pomlajeval uvelo kožo,⁸⁵³ krem, ki so zajamčeno vsebovale radij⁸⁵⁴ in hormone,⁸⁵⁵ se je namreč pojavila še cela vrsta izdelkov, za katere so jamčili celo zdravniki ali farmacevti, in obljubljali prav tako nemogoče rezultate. V oglasih so propagirali kapljice, ki v osmih dneh odpravijo tetovirano kožo, gumijaste nogavice proti krčnim žilam⁸⁵⁶ ter posebno kapo, ki je že v petnajstih minutah zagotavljala »najlepše valovite lase«, nadomeščala je vsako ondulacijo, kodri pa so bili po njeni zaslugi vsak dan izrazitejši in trajnejši.⁸⁵⁷ Poleg tega so izdelki obljubljali odpravljanje kožnih nepravilnosti v tednu ali dveh, dokončno odpravljanje obrazilih dlačic s korenino vred, preoblikovanje vsakega še tako topega, potlačenege, zavihanega, zakrivljenega, predebelega, predolgega ali preširokega nosu v »zaželjeno čedno obliko«, hitrejšo rast trepalnic in obrvi ter lepše in bolj čvrste prsi. Prav za slednje je obstajala cela vrsta pripomočkov, ki naj bi ženskam pomagali odpraviti posledice različnih bolezni in »otročje postelje«, zaradi česar so prsi pogosto oslabele in ovenele. Zaželeno čvrstost, prožnost in polnost je bilo mogoče doseči v samo štirih do šestih tednih, ne da bi se pri tem ojačili tudi boki in život.⁸⁵⁸ Preparati, ki so obljubljali pomoč pri nerazvitih prsih v zgolj štirih tednih, so istočasno zagotavljali tudi lepo oblikovano meča in lep vrat.⁸⁵⁹ Zelo prisotna je bila tudi ideja o pomlajevanju od znotraj z razstrupljanjem in »odpravljanjem kisline iz notranjega ustroja«. Najbolj uveljavljeni izdelki za tovrstno samopomoč so bili čaji, ki naj bi bili idealno sredstvo za čiščenje krvi in učinkovitejši od lepotnih kirurgov.⁸⁶⁰

846 *Žena in dom*, 5, marec 1934, št. 3, str. 109.

847 *Žena in dom*, 1, 15. 4. 1930, št. 4, str. 155.

848 *Žena in dom*, 1, 15. 3. 1930, št. 3, str. 115.

849 *Naša gospodinja*, 5, 18. 6. 1914, št. 6, str. 46.

850 *Žena in dom*, 2, 15. 12. 1930, št. 1, str. 2.

851 *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 59, 27. 6. 1885, št. 144, str. 1196.

852 Radioaktivnost ni imela slabšalnega prizvoka, celo nasprotno. Radioaktivnost na področju kozmetike je veljala za zadnje znanstveno dognanje in radioaktivna krema je

bila izdelek, ki si ga je vsaka ženska želela v svoji toaletni torbici, saj naj bi prodirala globoko v znojnice, odpravljala gube in nasploh čudežno pomlajala obraz. Glej: *Žena in dom*, 3, 1. 2. 1932, št. 2, str. 204.

853 *Žena in dom*, 2, 1. 8. 1931, št. 8, str. 308.

854 *Žena in dom*, 5, junij 1934, št. 6, str. 208.

855 *Žena in dom*, 4, marec 1933, št. 3, str. 90.

856 *Žena in dom*, 3, 1. 2. 1932, št. 2, str. 204.

857 *Žena in dom*, 3, 1. 4. 1932, št. 4, str. 164.

858 *Žena in dom*, 1, 1. 11. 1931, št. 11–12, str. 440.

859 *Žena in dom*, 2, 1. 2. 1931, št. 2, str. 45.

860 *Žena in dom*, 3, 1. 10. 1932, št. 10, str. 385.

ČIŠČENJE ZOB

Del čistoče in zdravja je bilo tudi negovanje zob, čeprav je bil ves čas bolj v ospredju boj proti slabemu ustnemu zadahu.⁸⁶¹ Čiščenje zob s krtačko je bilo med ljudmi skromno razširjeno. Trdne in bele zobe naj bi si ohranili z umivanjem in drgnjenjem z vinskim kisom, koristilo pa naj bi jim tudi drgnjenje z ogljeno štupo.⁸⁶² Nega zob povprečno osveščenega človeka na prelomu iz 19. v 20. stoletje je bila omejena na splakovanje ust z vodo, pa še to ne po vsaki jedi, kot so svetovali priročniki.⁸⁶³ Anton Martin Slomšek je v svojem delu *Blaže in Nežica v nedelskej šoli* svetoval otrokom, naj si vsak dan oplaknejo usta in zobe operejo s srednjim prstom, da jih zobje ne bodo boleli.⁸⁶⁴ V Stoletni pratiki so svetovali izpiranje ust z mrzlo vodo vsako jutro in po vsaki jedi, uporabe kakšnih posebnih pripomočkov pa ne navajajo.⁸⁶⁵

Usta so zaradi ostankov jedi in bacilov veljala za središče vnetij in nalezljivih bolezni, kar pa bi bilo mogoče enostavno

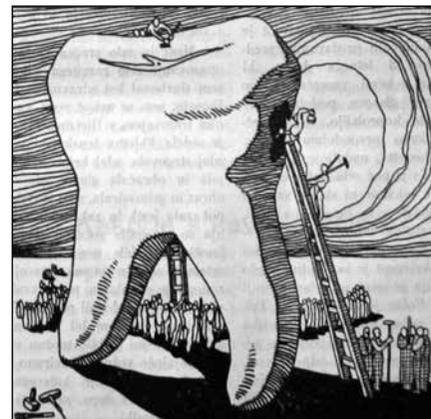
861 *Knajpovec*, Negovanje ust, 1, 29. 2. 1904, št. 2, str. 27–28.

862 *Novice*. Za domače potrebe. Lepe zobe ohraniti, 4, 14. 1. 1846, št. 2, str. 6 ter *Novice*. Skušnje. Jesih za zobe, 16, 12. 5. 1858, št. 19, str. 146.

863 Langerholz, Ivan, Skrbimo za svoje zdravje. *Angelček*, 34, št. 3, str. 38–40, str. 40. O podobnih nasvetih glej tudi Grosmann, »So viel Unheil quillet aus dem schmutzigen Unterrocke!«, str. 99.

864 Slomšek, *Blaže in Nežica v nedelskej šoli*, 1995, str. 67.

865 *Štolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 202.

Vzgoja o pomenu vsakodnevnega umivanja zob se je začela že pri najmlajših.

(*Zdravje: priloga Prerodu*, 2, 1926, str. 53)

preprečiti z izpiranjem s čisto vodo.⁸⁶⁶ To je bilo potrebno izvesti tako, »da se voda prisili z menjajočo se napetostjo in mlahavostjo ličnih in ustnih mišic v močnem teku skozi trdno sklenjeno zobovje«. Tako naj bi preprečili, da bi »gnila ustna vsebina« prodrla do želodca in ogrozila tudi vse ostale človeške organe.⁸⁶⁷ Nasveti, kako vzdrževati zdravje zob in ustne votline, so bili sicer precej enostavni, vendar so se med ljudmi le počasi uveljavljali. Usta naj bi z mlačno vodo in alkoholom splaknili po vsakem obroku, zobe naj bi zdravili že ob prvih znakih kariesa, bili zmerni v kajenju, redno odstranjevali ostanke hrane med zobmi, vsaj dvakrat letno poskrbeli za odstranjevanje zobnega kamna, vsak dan žvečili cimetovo lupino, ki naj bi okrepila dlesni, uporabljali primerno zobno ščetko. Z zobmi je bilo potrebno ravnati odgovorno in jih ne uporabljati za trganje trdih predmetov, trenje orehov itd,⁸⁶⁸ izogibati pa se je bilo potrebno tudi prevroči, pretrdi, prekisli in preveč začinjeni hrani.⁸⁶⁹

866 *Knajpovec*, Negovanje ust in grgranje, 1, 31. 1. 1904, št. 1, str. 10–11.

867 *Knajpovec*, Negovanje ust, 1, 29. 2. 1904, št. 2, str. 27–28.

868 Favari, *Il medico di sé stesso*, str. 386.

869 Hartmann, *Die Kunst des Lebens froh zu werden*, str. 60.

Brezbriznost do higiene zob se je vlekla še dolgo v 20. stoletje, ko je bila še vedno zelo prisotna miselnost, da je obiskovanje zobozdravnikov nepotrebno in da je najbolje počakati, da naravni zobje izpadejo ter si nato nabaviti umetno protezo. Ves ta proces pa zagotovo ni bil brez bolečin, zato so ljudem poskušali privzgojiti zavest, naj z rednim mehanskim čiščenjem s krtačko in vodo poskušajo proces propadanja zobovja čim bolj upočasniti.⁸⁷⁰ Razni trgovci in lekarnarji so sicer poskušali prepričati ljudi, naj posegajo po različnih pripomočkih, ki so preprečevali smrad in po zaslugi katerih se je bilo »zobozdravnikom mogoče smejeti v brk«. ⁸⁷¹ Slednji so izkoriščali neosveščenost velike večine ljudi, ki je še vedno bolj kot o negi zob pogosto razmišljala o tem, kako ravnati, da se zobna ščetka ne bo prehitro obrabila. Ščetk navadno niso dovolj pogosto menjavali, v svoji naivnosti pa so preveč verjeli tudi časopisnim oglasom ter precenjevali pomen uporabe različnih zobnih preparatov, kot so bile zobne paste, zobni praški in različne ustne vode, ki nikakor niso mogli nadomestiti rednega in temeljitega čiščenja zob s krtačko.⁸⁷²

Še na začetku 20. stoletja so nekateri pisci za nego zob bolj kot ščetke priporočali druge pripomočke, npr. zobotrebec iz »elastičnega lesa, slonove kosti ali pa iz špičastega gosjega peresa«, s katerim si je bilo mogoče odstraniti tudi med zobmi trdno zarite ostanke jedi. Ščetko naj bi uporabili enkrat na dan, skupaj s požirkom vode v ustih, saj je bilo potrebno ustno »blato« odstraniti v celoti ter ga ne zgolj prekladati sem ter tja po ustni votlini. Čiščenje naj bi vedno potekalo v smeri rasti zob, idealno pa bi bilo tudi, če bi vsak družinski član imel svojo ščetko.⁸⁷³ Otroci naj bi bili pri čiščenju bolj vestni, saj naj bi ga izvajali dvakrat dnevno, medtem ko naj bi po tridesetem letu starosti

870 *Zdravje: priloga Prerodu*, O zobni negi, 2, 1926, str. 183–184.

871 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*, str. 94–95.

872 *Zdravje: priloga Prerodu*, Imejmo čista usta!, 4, 1928, št. 12, str. 215–216 ter *Zdravje: priloga Prerodu*, O pravilnem snaženju zob, 7, oktober 1931, str. 165. Svarilo pred nasadanjem lažnim obljubam, ki so jih dajali proizvajalci najrazličnejših preparatov za nego zob glej: Pirc, Pirc, *Higijena*, 1937, str. 108.

873 *Knajpovec*, Negovanje ust, 1, 29. 2. 1904, št. 2, str. 27–28.

povsem zadoščalo čiščenje enkrat na dan. Celó ob predpisanem negovanju je velikokrat prihajalo do obolenj zob in pogosto se je dogajalo, da so že dvajset in tridesetletniki imeli v ustih »prave razvaline«, kar je še krepilo med ljudstvom razširjeno skepso do nujnosti ustne higiene.⁸⁷⁴

874 *Knajpovec*, O čiščenju zob, 2, 1. 3. 1905, št. 3, str. 43. Mnenja o pogostosti čiščenja zob, ki naj bi še zadostovala za ohranjanje zdravja zob in ustne votline, so se razlikovala, saj so nekateri priročniki svetovali tudi zgolj dvakrat tedensko umivanje. Glej: Grossmann, »So viel Unheil quillet aus dem schmutzigen Unterrocke!«, str. 99.

**OBLEKA –
PRIPOMOČEK
ZA OHRANJANJE
ZDRAVJA ALI
VZROK ZA
NJEHOVO POGUBO**

Obleka je, tako kot stanovanje, veljala za enega od temeljnih okoljskih faktorjev, ki so lahko vplivali na zdravje posameznika.⁸⁷⁵ Idealna obleka, zlasti pa še spodnje perilo, je morala biti pletena ali zelo redko tkana, da je zrak lahko nemoteno prehajal skozi tkanino. Vpliv, ki ga je imela obleka na človeško telo, namreč ni bil toliko odvisen od materiala, iz katerega je bila obleka narejena, pač pa od zraka, ki se je v obleki nahajal.⁸⁷⁶ Obleka je veljala za enega od najpomembnejših pripomočkov za ohranjanje zdravja, zaradi nespametnosti ljudi pa je mnogokrat vodila tudi v pogubo, modne muhe pa so veljale za večjega sovražnika higiene in zdravja kot pa revščina.⁸⁷⁷ Navednost je bila tista, ki je ljudem narekovala, naj zlasti pozimi nalagajo eno oblačilo na drugo in nosijo dvojno spodnje perilo, zaradi česar se je telo pozimi pravzaprav še bolj kopalno v znoju kot poleti in bilo tako še bolj izpostavljeno različnim boleznim in bilo raj za zajedavce in mrčes.⁸⁷⁸ Nasveti, ki so jih podajali priročniki, so bili zelo jasni: obleka je morala biti prilagojena vremenu, lahka in zračna, čista, človeka ni smela ovirati pri gibanju in delu, še manj pa utesnjevati in telo omejevati med njegovim razvojem.⁸⁷⁹ A ljudje so se nanje velikokrat preprosto poživžgali.⁸⁸⁰

Večinoma so ostajali zvesti starim prepričanjem, ki so zapovedovala nošnje klobukov in drugih pokrival ter v hladnejših mesecih tudi zavijanje glave.⁸⁸¹ Zaščita pred mrazom je bila navidezno pozitivna, saj naj bi tako preprečili prehlade, dejansko pa se je telo s pretiranim zavijanjem le pomehkužilo in bilo še

bolj dovzetno za vsako okužbo. Te mehkužnosti je bilo vse več tudi med delavskim in kmečkim prebivalstvom,⁸⁸² posnemanje modnih smernic pa je ljudi večkrat vodilo v povsem iracionalne oblike obnašanja. Večina si je tako zelo skrbno zavijala glavo in vrat z volnenimi oblačili, šali, pokrivali ter celo kožuhovino, medtem ko so v noge prezebali.⁸⁸³ Ljudem so poskušali predvsem privzgojiti zavest, da obleke ne nosimo zato, da bi z njo dokazovali svoj socialni status, ali zato, da bi nekoga očarali, temveč predvsem zato, da z njo zavarujemo svoje telo. Posebej skrbno naj bi se posvečali nogam, ki so morale biti vedno suhe, zaščitene in tople,⁸⁸⁴ poskrbeti je bilo treba, da se mokra obleka vedno dobro posuši, preden si jo ponovno oblečeš,⁸⁸⁵ predvsem pa naj bi bile obleke dostojne, preproste za nošnjo in vzdrževanje ter snažne.⁸⁸⁶ Potrebno je bilo imeti pravo mero na vseh področjih. Zato je pretirano zavijanje veljalo za enako škodljivo, kot pretirano razgaljanje. Razkrivanje života in nošnja preglobokih dekoltejev naj bi odpirala vrata ne le pohujšanju, temveč tudi anginam, laringitisom, bronhitisom in pljučnicam.⁸⁸⁷

Moda se na higienske zapovedi ni ozirala. Če je eno sezono še propagirala smernice, ki so bile vsaj pogojno zdravstveno sprejemljive, je že naslednje leto lahko krenila čisto v drugo smer, ljudje pa so ji nekritično sledili.⁸⁸⁸ Opozorila zdravnikov in druge strokovne javnosti so bila pogosto zaman, saj se ženske niso želele odreči različnim pripomočkom, ki so jim zagotavljali videz v skladu s takratnimi estetskimi normami. Največjo škodo so povzročali stezniki, še vedno pa je obstajala navada nošnje

875 Piccoli, *Morale fisica*, str. 94. Breclj je v delu *Jetiki - bojl* obleko opisal kot zoženo stanovanje, stanovanje pa za razširjeno obleko telesu. Glej: Breclj, *Jetiki - bojl*, str. 51.

876 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*, str. 79–80.

877 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 169.

878 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*, str. 80.

879 Zlasti veliko pozornosti so namenjali ravnanju in povijanju novorojenčkov, saj so želeli izkoreniniti staro navado tesnega povijanja ob telesu in uvesti povijanje, ki bi dojenčkom omogočalo normalno premikanje nog in rok. Glej npr. De Castro, *Igiene del corpo umano*, str. 123–127 ter Stupan, *Kako vzgojim svojo deco*, str. 73.

880 Pirc, *Higijena*, 1937, str. 83.

881 Volčič, *Domači zdravnik*, str. 15. Glej tudi Hartmann, *Die Kunst des Lebens froh zu werden*, str. 49–50.

882 Vse večja občutljivost in mehkužnost prebivalstva se je kazala tudi v izbiri materialov za oblačila. Poseganje po volnenih in pretoplih oblačilih je namreč vodilo v večjo občutljivost in pogostejše prehlade. Poleg tega je bilo težje vzdrževati čistočo teh oblačil, kar je še dodatno škodilo človeškemu organizmu. Glej: Prelog, *Makrobiotika*, str. 210–213.

883 Breclj, *Jetiki - bojl*, str. 52. Glej tudi Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 81 in *Štolétna praksa devetnajstega stoletja od 1801–1901*, str. 203.

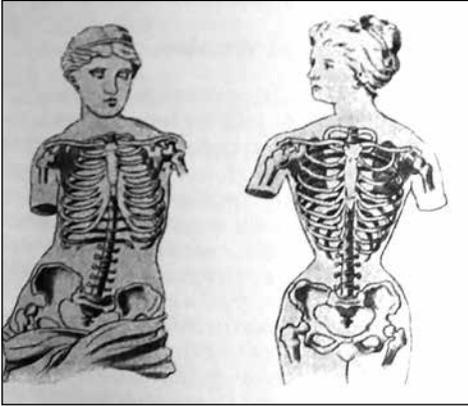
884 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 81–82 in Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 125.

885 Robida, *Domači zdravnik*, str. 7.

886 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 81.

887 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 175.

888 *Zdravje: priloga Prerodu*, Higijena in moda, 5, oktober-november 1929, str. 193.

Posledice nošenja neprimernih oblačil
in pretesnih steznikov.

(Pirc I., Pirc B., *Higijena*, str. 85)

premajhnih čevljev, pretesnih oblačil, podvezovanja nogavic, ki so ovirale krvni obtok itd.⁸⁸⁹ Najhujše posledice je imela uporaba steznikov pri še nedoraslih deklicah, saj je ovirala normalno dihanje in pretok krvi, spreminjala obliko hrbtenice ter pohabljal prsni koš.⁸⁹⁰ Nevarnosti takega početja so poskušali prikazati tudi grafično. Ilustracije, ki so se pojavljale v priročnikih in ki so želele ponazoriti posledice ženske nespametnosti, so bile nedvoumne. Kot lepotni ideal so izpostavljale klasično lepoto Miloške Venere, ki je delovala zdravo in naravno, kot korak v napačno smer pa načičkano žensko iz baroka in viktorijanske dobe. Na njej so bile vidne posledice let zlorab, ki so jih povzročale lastnemu telesu, pohabljen prsni koš in povsem izmaličeni in pretisnjeni notranji organi, ki nikakor niso mogli opravljati svojih funkcij.⁸⁹¹ Za največjo neumnost pa je veljala nošnja lasulj, ki niso imele nikakršnega pozitivnega učinka na zdravje in

889 Apollonio, *L'igiene, ossia la vera medicina popolare*, str. 131. Svarila pred utesnjevanjem telesa in nošnjo pretesnih oblačil lahko preberemo tudi v *Zdravje: priloga Prerodu*, Nekaj o obleki, 4, 1927, str. 229–231.

890 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 174–175 in Rus, *Zdravje mladine*, str. 40.

891 Pirc; Pirc, *Higijena*, 1937, str. 85.

dobro počutje, temveč so bile le oblika »nespametnega in gizdavega lišpanja«, ⁸⁹² nekateri pa so jih označevali celo za »najbolj komično stvar, ki je človeku kdajkoli šinila na pamet«. ⁸⁹³

Bolj pozitivnih ocen so bila deležna oblačila moških, ki so bila večinoma udobna, niso ovirala gibanja niti razvoja telesa. ⁸⁹⁴ Še največ nezaupanja je bilo v javnosti do moških spodnjih hlač, ki so bile pravzaprav precej nova iznajdba in sprva zgolj del vojaške uniforme. Vse do 18. stoletja jih namreč niso poznali in so kot edini kos spodnjega perila uporabljali srajco. ⁸⁹⁵ Med ljudstvom je obstajal strah pred občutkom utesnenosti intimnih predelov, predvsem pa bojazen, da bodo spodnje hlače ovirale razvoj moških spolnih organov. ⁸⁹⁶ Za avtorje priročnikov je bilo pomembno, da spodnje perilo in zgornje hlače niso bile pretesne, kljub vsemu pa so morale nuditi ustrezno oporo spolnim organom, ki bi sicer nekontrolirano nihali in obremenjevali žilni sistem, zaradi česar bi sčasoma lahko povsem izgubili svojo funkcijo. ⁸⁹⁷ Čeprav so bile predvsem ženske tiste, ki so bile nagnjene k nošnji pretesnih oblačil, so tudi moški pogosto nosili preozke, pretrde in poškrbljene ovratnike, ki so ovirali

892 Volčič, *Domači zdravnik*, str. 15.

893 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 172.

894 O tem glej tudi Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 149.

895 Pri ženskah so se uveljavile še vsaj stoletje pozneje in so sprva uporabljale le kot sredstvo zapeljevanja, zaradi česar so veljale za moralno zelo sporne. Meščanske ženske so spodnje hlače postopno prevzele ob koncu 19. stoletja, medtem ko jih kmečke ženske še na začetku 20. stoletja niso poznale in so ponekod še po drugi svetovni vojni uporabljale zgolj spodnja krila. Glej: Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 120–121. O tem, da nošenje spodnjega perila ni bilo razširjeno, prča tudi zelo slikovit opis razmer, ki so vladale v ženskih prevzgojnih domovih in poboljševalnicah v Italiji na začetku 20. stoletja. Varovanke niso nosile spodnjega perila, pač pa so imele eno samo spodnje krilo nedoločljivega odenka, na katerem ni bilo opaziti madežev, niti sledov menstruacije, ki so si jo sprti obrisale v krilo. Nune, ki so vodile te ustanove, so že umivanje nog štele za brezsrčnost, umivanje celega telesa pa naj bi spravilo v jok samo Devico Marijo. Več o tem v: Tartarini, *Sotto la ferula*, 1911.

896 Teorije, po katerih naj bi črnci v Afriki imeli večje spolne organe od Evropejcev prav zato, ker niso nosili spodnjega perila, je odločno zavrnil že Paolo Mantegazza. Velikost njihovih penisov naj bi bila čisto biološko pogojena in povezana z dejstvom, da so imele tudi njihove ženske pač bolj široke nožnice. Bralce je torej moral »razočarati z informacijo«, da se njihova moškost ne bo čisto nič povečala, če bodo naokrog začeli hoditi brez spodnjih hlač. Glej: Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 175.

897 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 338.

prekrvavitev možganov,⁸⁹⁸ pritiskali so na sapnik in ovirali pravilno dihanje. Do utesnitev je prihajalo tudi zaradi izbire nepravilnih nogavic, ki so se zajedale v tkivo pod koleno, ter zaradi nepravilne obutve, ki je lahko povsem deformirala stopala.⁸⁹⁹ Kljub vsemu pa so tudi moški velikokrat nekritično sprejemali modne trende in s tem pljuvali v lastno skledo. Nošnja klobukov je bila močno zakoreninjena, čeprav je veljalo prepričanje, da povzroča plešavost,⁹⁰⁰ status nepogrešljivega dela moške noše pa je dobila tudi kravata, čeprav je bila lahko zelo škodljiva za zdravje. Moški so si jo velikokrat tako tesno zavezovali, da so postali v obraz povsem zaripli, saj je kravata ovirala normalen pretok krvi, povzročala pa je lahko tudi glavobole, omotičnost, slabosti, motnje vida in sluha ter še številne druge bolezenske tegobe.⁹⁰¹ Bontoni in priročniki so postavljali zelo natančna navodila obnašanja in oblačenja za moške v različnih življenjskih situacijah. Naključju niso prepuščali niti najmanjših detajlov: pomembna je bila izbira barv kravate, srajce, robčka, gumbov, nogavic, prisotnost ali odsotnost zadrž, dolžina in barva nogavic itd. Resnična omikanost in kultura sta se odražali tudi v sposobnosti izbrati pravo oblačilo za vsako posamezno življenjsko situacijo, saj je bil moški v nasprotnem primeru kaj hitro lahko deležen posmehljivih pripomb in pogledov iz okolice.⁹⁰²

Pomembno je bilo izbrati tudi primerno barvo oblek. Barvna paleta je bila močno odvisna že od spola in starosti,⁹⁰³ prilagajati pa se je morala tudi letnemu času. Pozimi naj bi bila obleka take barve, da je čim bolj vpijala sončne žarke, poleti pa naj bi jih čim bolj odbijala.⁹⁰⁴ Idealne so bile svetle tkanine, saj se je človek tako manj potil. V obdobju, ko so se zdravniki in higieniki na vsakem koraku trudili osveščati ljudstvo in privzgjati higienske

898 Stefan Zweig jih je imenoval »morilci očetov«. Glej: Zweig, *Včerajšnji svet*, str. 79.

899 Pirc; Pirc, *Higijena*, 1937, str. 85–86.

900 *Zdravje: priloga Prerodu*, Nekaj o obleki, 4, 1927, str. 229–231, str. 231.

901 Hartmann, *Die Kunst des Lebens froh zu werden*, str. 50.

902 Koebner, *Der Gentleman*, str. 20–21.

903 Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 91–92.

904 Pirc; Pirc, *Higijena*, 1937, str. 84.

navade, so imela svetla oblačila še eno pomembno lastnost: na njih je bilo zelo dobro opaziti vsak madež, zato so ljudi silila k čistoči in jim niso dajale potuhe, kar je že samo po sebi veliko pripomoglo k zdravju.⁹⁰⁵ Temna barva je pogosto uspešno zakrivala nesnago, kar je bilo mnogim ljudem seveda všeč, pri beli barvi pa je človek moral biti »snažen, hočeš nočeš«.⁹⁰⁶ Če je bilo na belem perilu opaziti vsako nečistočo, je bila nesnaga vsem na očeh in si pred njo pač ni bilo več mogoče zatiskati oči. Na ta način je prišlo do ponotranjenja družbenega pritiska, kar je zunanjo prisilo postopoma spreminjalo v samoprisilo.⁹⁰⁷ Proces je bil vsekakor zelo počasen, saj so ljudje pogosto posegali po barvanih tkaninah prav zato, ker so mislili, da se manj umažejo. Zavedanje, da je bila umazanija kljub temu prisotna, le da se je ni videlo, je le počasi prodiralo v glave ljudi. V skladu s pregovorom »daleč od oči, daleč od srca« so temne nogavice nosili tudi po več tednov skupaj ter bili ob tem še zadovoljni, ker so uspeli prihraniti pri pranju.⁹⁰⁸

905 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 170.

906 *Zdravje: priloga Prerodu*, Higijena poletne obleke, 12, 1936, št. 2–3, str. 28–29, str. 29.

907 Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Naša obleka, 5, julij-avgust 1929, str. 121–122.

908 *Knjavec*, Raznoterosti. Prednosti belih nogavic z ozirom na naše zdravje, 1, 31. 1. 1904, št. 1, str. 15.

OBLEKA KOT BRANIK SRAMEŽLJIVOSTI

Tako kot s telesom so se higieniki, moralisti in drugi pisci priročnikov veliko ukvarjali tudi z obleko. Predvsem zato, ker je bila v neposrednem stiku s telesom. Avtorji so ves čas poudarjali dvojnost njene funkcije. Telo je varovala pred neugodnimi vremenskimi vplivi, istočasno pa ga je zakrivala, branila sramežljivost in moralo. Volčič je v delu *Domači zdravnik* sicer zapisal, da je prava obleka tista, ki telo varuje mraza, vročine, mokrote in drugih škodljivih okoljskih dejavnikov in ki človeka pri delu ne ovira, prav tako pomembno pa je bilo, da ga tudi »spodobno zagrinja«. ⁹⁰⁹ Glavna naloga obleke je bila, da prekrije telo in tako poveča vrednost tistega, kar se skriva pod tkanino, higienski in zdravstveni vidik obleke pa sta bila sicer pogosto predstavljena kot pozitivna, vendar vseeno postranska in sekundarna učinka«, do katerih je prišlo vzporedno z varovanjem morale. ⁹¹⁰ Obleka je varovala pred pogledom na telesne organe in druge dele telesa, ki so bili bodisi preveč »odurni« ali pa preveč »privlačni in dražljivi«, da bi jih bilo sprejemljivo razkazovati v javnosti. ⁹¹¹ Človekova dolžnost

909 Volčič, *Domači zdravnik*, str. 15.

910 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 169.

911 Apollonio, *L'igiene, ossia la vera medicina popolare*, str. 125.

je bila skrb, da bo njegova obleka v vsakem trenutku dostojna, spodobna in da ne bo izzivala grešnih misli in reakcij. ⁹¹²

Če so bili kmetje in delavci večinoma še imuni do »novošegnih prismodarij«, pa so se meščani množično »šemili« ter bili pripravljeni za dober videz žrtvovati tudi zdravje in dobro počutje. ⁹¹³ Pod posebnim drobnogledom so se seveda znašle ženske. Te so bile najbolj nagnjene k oholosti, samovšečnosti, nekritičnemu sprejemanju modnih smernic. Že Lipič je poročal, da so ženske s tesno obleko na vsak način želele poudariti svoje čare, ⁹¹⁴ tudi pozneje pa so bile za lepoto pripravljene trpeti bolečine zaradi tesnih steznikov, trdih telovnikov, jeklenih in koščenih paličic okrog vratu, prsi in želodca, pozimi pa zmrzovati v prozornih nogavicah in še na druge načine ogrožati lastno zdravje. ⁹¹⁵ Zlasti gosposke ženske, ki so razumljivo razpolagale z največ finančnimi sredstvi, so iz sebe mnogokrat naredile »prave spake«. ⁹¹⁶

Tudi sicer so bila ženska oblačila deležna precejšnjega števila kritik. Vsak kos obleke je bil deležen natančne analize, pisci so se posvečali krojem, materialom, vplivu na zdravje in moralo ter ob tem prihajali do prav presenetljivih zaključkov. Skorajda ni bilo mogoče najti obleke, ki bi bila brez napak: bile so pretežke, pretemne, preozke, krila, ki so bila preširoka, niso ščitila pred prehladom, revmo in prebavnimi motnjami, preozka pa so ovirala hojo, ženske so se zaradi njih velikokrat celo sportikale, padale po tleh in se na tak način pogosto osmešile. ⁹¹⁷ Nedrček, ki naj bi dajal oporo prsim, naj bi povzročal hude deformacije ženskega telesa, ⁹¹⁸ pri krinolinah, ki sicer niso imele

912 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 80.

913 Breclj, *Jetiki - boji*, str. 51.

914 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 149.

915 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*, str. 81–84.

916 Volčič, *Domači zdravnik*, str. 15.

917 Apollonio, *L'igiene, ossia la vera medicina popolare*, str. 133.

918 V takratnih priročnikih in časopisju še ni bilo opaziti razlike med nedrčki in stezniki. Korzet, steznik in modrček so bile sopomenke za del spodnjega oblačila, ki je žensko pretisnil v pasu ter s tem poudaril boke in prsi. Med posledicami uporabe nedrčka lahko namreč zasledimo, da »stas, radi kojega nosijo ženske moder, postane nenaraven, se poniža, isto tako tudi prečna mrena, katera tvori zelo važen dihalen aparat. Bedernata

neposrednega negativnega vpliva na zdravje, pa jih je, recimo, skrbelo nevarnost vžiga, ki je ženski grozila vsakokrat, ko je s tem okornim in širokim oblačilom hodila mimo kamina ali peči.⁹¹⁹

Ženska moda je bila skozi desetletja podvržena odločnim kritikam, ki so se sicer spreminjale po vsebini, ne pa tudi po ostrini. Če so ženski modi sprva očitali načičkanost, bahavost in nezmernost, jih je pozneje motila pretirana razgaljenost in nespoštovanje nraštvenih norm.⁹²⁰ Ženskam, ki so se dokončno osvobodile tesnih steznikov in nerodnih krinolin, so očitali prekratka krila, preozke kroje in globoke izreze, še največ posmeha pa so bili deležni poskusi uvajanja hlač. Novosti, ki so se sprva pojavljale zgolj čez lužo, so začele postopno prodirati tudi na Slovensko⁹²¹ in žensko obleko so po prvi svetovni vojni opisovali, da je »zgoraj nič, zdolaj nič, le v sredini nekaj na telo privitega blaga«. ⁹²² Spremembe v modnih trendih, ki so dokončno odnesle steznike, telovnike ter »jeklene in koščene paličice okrog vratu, prsi in želodca« ter dolga krila in vlečke, ki so dvigale prah in vlekale za seboj gore umazanije, so bile pogosto sprejete z nezaupanjem. Mnogi so namreč v en koš metali »žensko osamosvojitve, kolesarjenje, preuredbo ženske noše, kajenje in prosto ljubezen«, kar je bilo zagotovo neupravičeno

hrbtenica se skloni po strani. Vsled pritiska na prsi se prisili srce na višje mesto, ono se tudi nekoliko obrne. Večje žile na srcu izpremene seveda s srcem vred svoje prostore, vsled česar trpe v njihovi bližini nahajajoči se živčni centri. Radi tega pa nastajajo vsakovrstne živčne bolezni, večkrat tudi histerija,« kar jasno kaže, da ne gre za modrčke v današnjem pomenu besede. Takratni modrčki ali stezniki so namreč motili dihanje, presnovo, krvno cirkulacijo, vplivali pa naj bi tudi na deformacijo jeter. Glej: *Knajpovec*, O modercu, 2, 1. 2. 1905, št. 2, str. 26. Motena naj bi bila menstruacija, dogajale pa naj bi se celo omedlevice in smrt. Manj škodljivi naj bi bili »zdravstveni« modrčki, ki so bili modernejša iznajdba in po opisu že bolj spominjajo na sodobne modrčke, vendar se je bilo tudi njihovi uporabi najbolje izogniti. Glej *Knajpovec*, Kako naj se oblačimo, 2, 1. 8. 1905, št. 8, str. 123–124 ter *Knajpovec*, Raznoterosti. Korset ali moderc, 2, 1. 10. 1905, št. 10, str. 156.

919 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 175.

920 Glej: Studen, »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdanj po kači govori«, str. 92.

921 Posmehljive besede o uvajanju hlač med ženska oblačila in o neizogibnosti širjenja nove mode tudi na Slovenskem lahko preberemo v: *Novice*, Mnogovrstne novice. Ženske v hlačah, 33, 7. 10. 1875, št. 41, str. 328.

922 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*, str. 81.

in pretirano, vsekakor pa so bile tudi spremembe v oblačilni kulturi del družbenih sprememb in vse bolj vplivnega gibanja za ženske pravice.⁹²³ Obleka, ki je bila bistvena pri konstruiranju lika moškosti in ženskosti, je z razvojem ženskega gibanja začela izgubljati svojo funkcijo. Družbo, v kateri je bilo jasno določeno, kaj je za vsak spol primerno in kaj ne, je šokirala vedno večja skupina žensk, ki je začela prevzemati moški način oblačenja. Nič ni bolj jasno dokazovalo emancipiranosti ženske, kot ravno hlače, za večino piscev pa je bilo še bolj problematično dejstvo, da je bil to zgolj začetek, saj so kmalu prevzele tudi druge moške navade in razvade.⁹²⁴

Zdelo se je, da se je ženska moda končno znebila negativnih vplivov na zdravje, da pa je to na drugi strani vodilo v hude napake v »nraštvenem oziru«. Just Bačar je zapisal: »Zdi se, da ženske niso skoraj nič oblečene, da so krila preveč kratka in da se kaže preveč golote,« zato je vsem ženskam, ki še niso dokončno izgubile »vseh nraštvenih čutov«, svetoval, naj se izogibajo vsaj »nadkolenskim krilom« in golim ramenom.⁹²⁵ Katoliška cerkev je tudi vodila odprt boj proti nečimrnim in nespodobno oblečenim ženskam, ki so v želji po večji svobodi in praktičnosti vse bolj posnemale moški način oblačenja, večjih uspehov pa ni imela. Z vprašanjem ženske mode so se v medvojnem obdobju na Slovenskem ukvarjale tudi organizacije, kot so Katoliška akcija in Liga dostojnosti, ki so oblačila ocenjevale zgolj po moralnih kriterijih, o pozitivnem ali negativnem vplivu na zdravje pa se niso več spraševale.⁹²⁶

923 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*, str. 85.

924 Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 85–86 in 94–95.

925 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*, str. 85.

926 Studen, »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdanj po kači govori«, str. 92–93 ter 99–101.

OBLEKA IN STANOVSKA PRIPADNOST

Primernost oblačil je bila jasno določena po spolu,⁹²⁷ stanu in starosti in vsako odstopanje je bilo obsojanja vredno. Tudi v tem oziru so pisci poudarjali pomen zmernosti, skromnosti in treznosti. Idealno oblačilo naj bi poskrbelo za higijenske in zdravstvene potrebe, ne da bi ob tem žalilo dober okus, splošno uveljavljene šege in navade, moralo in spodobnost. V težnji ugajati so namreč mnogi pozabljali na zdravo pamet in se prepuščali ekscesom. Naj so bile modne smernice še tako nespametne in celo nezdrave, vedno so našle široko množico nekritičnih posnemovalcev.⁹²⁸ *Že Stoletna pratika 19. stoletja* je poudarjala, da med najpomembnejše kriterije, po katerih je mogoče presojati ustreznost oziroma neustreznost obleke, spada vprašanje, ali je obleka primerna določenemu družbenemu stanu.⁹²⁹ Kdor je posegal po oblačilih, ki so bila za njegov materialni in socialni status predragocena, je tvegala, da bo izpadel smešno, na podlagi oblačil pa je bilo mogoče tudi precej natančno sklepati o človekovem značaju. »Snažna, spodobna stano-

927 Glej tudi Piccoli, *Morale fisica*, str. 95 ter Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 94–108 ter 125–129.

928 Apollonio, *L'igiene, ossia la vera medicina popolare*, str. 130.

929 *Štolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 202.

vska obleka kaže, da je nje lastnik spodoben človek, ki ljubi red,« umazana, raztrgana in zanemarjena obleka pa je veljala za »ogledalo nesnažne, omadeževane duše in nespodobnega srca.« Revščina in pomanjkanje sredstev pri tem nista mogla biti izgovora. Lepe obleke mogoče res niso bile na voljo vsem, vsak pa si je lahko priskrbel snažno in spodobno obleko.⁹³⁰

Na Slovenskem je bilo stanovskih razlik sprva manj, kot bi si bilo mogoče predstavljati. V prvi polovici 19. stoletja je bilo med Kranjci, sodeč po Lipičevi Topografiji, zelo malo posluha za novosti. Kmetje in meščani so ostajali zvesti navadam prednikov ter se odkrito posmehovali angleškimi in francoskim modnim smernicam. Tudi po stanu se oblačilna kultura, nekoliko presenetljivo, ni bistveno razlikovala. Pripadniki srednjega stanu so nosili oblačila, ki se po kroju skoraj v ničemer niso razlikovala od tistih iz nižjega sloja. Celo oblačila najuglednejših ljudi niso bistveno izstopala. Slednji so resda imeli na voljo kvalitetnejša oblačila, predvsem pa so se lahko precej pogosteje preoblačili, saj so imeli na voljo veliko večje število oblek, kot pripadniki nižjega sloja.⁹³¹ Ti so večinoma razpolagali z eno samo obleko, v kateri so delali in spali in ki se je pogosto celo dedovala iz roda v rod.⁹³²

Moda je kljub vsemu nezadržno prodirala tudi med slovensko ljudstvo na podeželju, ki se je najdlje oklepalo tradicije in narodnih noš.⁹³³ Vsi pozivi, da mestna moda nikakor ni primerna izbira za preprosto kmečko ljudstvo, ter želja po ohranjanju jasne stanovske razdelitve tudi na področju oblačilne kulture, so bili zaman. Z vse večjo mobilnostjo prebivalstva, s poplavo pratik, priročnikov ter razvojem in širjenjem dostopnosti časopisja so modni trendi in novi lepotni ideali prodirali tudi med kmečke ljudi, ki so, kljub omejenim

930 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 80.

931 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 148–149.

932 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 81. O oblačilni kulturi slovenskega kmečkega prebivalstva glej Baš, *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v prvi polovici 19. stoletja*, 1984. Oblačilno kulturo prebivalstva v Pomurju predstavlja katalog ob razstavi *Čist moraš s tega sveta. Spodnje perilo, higiena in lepotni ideal v Pomurju*, 2011.

933 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 80.

možnostim, želeli slediti novim zapovedim.⁹³⁴ Po odpravi oblačilnih redov je v bran stanovskih razlik stopila še Katoliška cerkev. Duhovščina je nujnost ohranjanja skromne, ponižne in preproste noše za kmečko prebivalstvo utemeljevala na morali in celo na božjih zapovedih.⁹³⁵ Celu odkrite grožnje in svarila pomembnih mož, kakršen je bil škof Anton Martin Slomšek, da »kmetovskemu človeku gosposka suknja tako stoji kakor prasici sedlo«, razvoja niso več mogli zaustaviti. Na začetku je šlo predvsem za opuščanje uporabe doma izdelanega platna in poseganje po industrijsko izdelani bombažni tkanini, pozneje pa so začeli posnemati tudi kroj meščanskih oblačil. Kmetje pozivov, naj še naprej uporabljajo blago, ki je dovolj trpežno in primerno njihovemu statusu, pač niso želeli več upoštevati.⁹³⁶

Idealna obleka je ustrezala higienskimi in zdravstvenimi zahtevam ter diskretno izkazovala stanovsko in razredno pripadnost. Vsaka nečimrnost in bahavost sta bili nezaželeni ali celo obsojanja vredni. Obleka je imela torej tudi očiten vzgojni element. Otrokom naj bi že od malih nog privzgjajali zavest o pomembnosti obleke v moralnem, zdravstvenem, pa tudi socialnem pogledu. Obleka naj bi spodbujala občutek za »snažnost, čistost, lepoto, preprostost in skromnost«. Veliko odgovornost so nosili zlasti premožni starši, ki so kljub svojemu socialnemu položaju morali svojim otrokom privzgjajati občutek za »prikupljivo preprostost«. Tudi njihovi otroci naj bi v šolo prihajali v sicer snažni, vendar ponošeni ali celo popravljeni in zašiti obleki. Na tak način naj bi izkoreninili navado, da se človeka ocenjuje zgolj po zunanem videzu in ne po njegovem značaju in sposobnostih.⁹³⁷

934 Grdina, *Moda za vas*, str. 463–464.

935 Studen, »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdanj po kači govori«, str. 89.

936 Matic, *O sprejemanju oblačilne mode*, str. 251–252.

937 *Slovenski učitelj*, *Mens sana in corpore sano*, 13, 15. 10. 1912, št. 10, str. 226–227.

SNAŽNOST OBLEKE

Snažna obleka je bila nepogrešljiv del higiene že od časov, ko so se s preoblačenjem pravzaprav umivali. Na začetku 19. stoletja so bili nasveti o uporabi vode za namen vzdrževanja čistoče še nadvse redki, po letu 1830 pa vse bolj pogosti. Meščanstvo je takrat povsem posvojilo nove teorije medicinske znanosti in higiene o pomenu čistoče in higiene. Na tem temelju je začelo graditi svojo identiteto, ki se je povsem razlikovala od umazanih in smrdljivih ljudskih množic ter napudranega in odisavljenega plemstva, ki nesnage ni odpravljalo, temveč predvsem prikrivalo.⁹³⁸ Sčasoma je, s ponovnim odkritjem vode in s spremembo v dožemanju kopeli, obleka svojo funkcijo pri zagotavljanju čistoče izgubljala, saj je v ospredje vse bolj stopala čistoča telesa, ideje o obleki kot čistilnem sredstvu pa nikoli niso zares zamrle. Obleke so vsrkavale znoj in druge telesne izločke ter tako kožo ohranjale čisto in svežo. Kdor si je preoblekel preznojeno in umazano srajco, je skupaj z njo odstranil s površine telesa tudi vso umazanijo in se tako dejansko umil.⁹³⁹ Srajce,

938 Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt*, str. 108–109.

939 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 343. V priročniku *Il segreto di mantenersi sani* lahko preberemo nedvoumno mnenje, da je higiena kože sestavljena iz dnevnega umivanja posameznih delov telesa, iz kopeli celotnega telesa in vzdrževanja čistoče obleke. Glej: Montelucci, *Il segreto di mantenersi sani*, str. 51.

spodnje hlače in nogavice naj bi nosili pravzaprav le zato, da bi z njimi ohranjali čisto kožo, zaradi česar jih je bilo potrebno redno menjati in preoblečiti.⁹⁴⁰ Če je bila obleka »zamazana kot ciganska plahta«, pa znoja in drugih izločkov ni več vpijala, temveč jih je le zadrževala.⁹⁴¹ Umazana obleka je veljala za grdo in nehigiensko, nesnaga je zalepila prostore med vlakni blaga, zadrževala izhlapevanje znoja in okoli telesa ustvarjala nepropustno plast znoja, smradu, prahu in druge umazanije, v kateri se je telo nato mariniralo.⁹⁴² Škode tako ni povzročal le stik z umazano tkanino. Zelo škodljiv je bil tudi smrad po različnih telesnih izločkih, ki se je ujel med telo in blago, iz katerega sta bili izdelani obleka ali posteljnina. Telo, ki je bilo ujeta v taki »plinski kloaki«, ni moglo normalno dihati, kar je lahko pripeljalo tudi do zastrupitve in hujših zdravstvenih posledic.⁹⁴³ Še do dvajsetih let 20. stoletja lahko naletimo na avtorje, ki so preoblečenje postavljali povsem ob bok umivanju z vodo. Trdili so, da umazano perilo ovira izhlapevanje kože ter da zamenjava srajce in spodnjih hlač omogoča koži, da ponovno zaduha, zaradi česar je to za telo skoraj tako blagodejno kot kopel.⁹⁴⁴

Obleka je bila ogledalo njenega lastnika. Od nje je bil odvisen prvi vtis, od razsodnosti in zdrave pameti človeka pa je bilo odvisno, ali bo v okolici veljal za zanemarjenega in razcapanega lenuha ali se bo ljudem predstavil v najboljši možni luči ter ne bo morebiti, v preveliki želji, izpadel celo smešno.⁹⁴⁵ Vzdrževanje snažnosti obleke je bilo torej nepogrešljivo tudi z moralnega vidika, saj je bilo garancija in zunanji znak sposobnosti, izdajalo je posameznikov občutek za red in disciplino, bilo pa je tudi odsev spoštovanja do sebe in drugih.⁹⁴⁶ Kdor je zanemarjal videz obleke, je namreč dokazoval, da je len, da nima nadzora nad sabo in lastnim življenjem, da ne skrbi za lastno zdravje in da je

940 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 344–345.

941 Volčič, *Domači zdravnik*, str. 16.

942 Šimec, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*, str. 111.

943 Piccoli, *Morale fisica*, str. 98. Glej tudi Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*, str. 79.

944 Rus, *Zdravje mladine*, str. 37.

945 Šimec, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*, str. 108

946 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 343.

zato daleč od meščanskih idealov delavnosti in odgovornosti.⁹⁴⁷

Oblečila so morala biti »snažna brez gizde in zapravlji-vosti«,⁹⁴⁸ snažnost pa naj bi bila pravzaprav tudi glavna značilnost higieni in zdravju primerne obleke. Skrb za spodobnost in skrb za zdravje sta šla z roko v roki, saj umazana obleka ni zgolj žalila čuta za moralo in estetiko, temveč je bila lahko tudi razlog za širjenje nalezljivih bolezni.⁹⁴⁹ Priročniki in pratike so bili polni nasvetov, kako vzdrževati čistočo oblek. Vsakodnevno menjavanje perila in srajc, kot so ga svetovali nekateri avtorji,⁹⁵⁰ je bilo večini nedostopno, zato so ljudi spodbujali, naj pogosteje menjajo vsaj nogavice in spodnje perilo, zgornje pa po potrebi oziroma vsaj takrat, ko je že tako umazano, da ni moglo več vsrkavati toplote in je že oviralo dihanje kože.⁹⁵¹ Vsaka dobra gospodinja naj bi poskrbela, da bi domači imeli vsaj dve srajci in bi se lahko vsako nedeljo preoblekli.⁹⁵²

Perilo in obleko je bilo seveda najbolje oprati, vendar je bilo vsaj osnovno raven snage mogoče vzdrževati tudi tako, da so srajco, ki so jo nosili čez dan, ponoči razobesili, jo dobro prezračili, včasih pa tudi pretolkli in izpostavili soncu, ki je veljalo za »najboljše in najcenejše razkužilo«. ⁹⁵³ Ker oblek večina ljudi ni imela ravno na pretek, so z njimi ravnali izredno skrbno in odgovorno. Mnogokrat so bili do pranja in čiščenja nezaupljivi predvsem iz strahu, da se bo obleka med pranjem, drgnjenjem, krtačenjem, stepanjem in drugimi potrebnimi postopki nepravilno uničila.⁹⁵⁴ Nekateri so poškodbe poskušali omejiti tako, da so pranje omejili na zgolj nekajkrat letno, kar ni bilo prav, saj je bilo zasušene madeže še težje odstraniti, nesnaga je tkanine razjedala, perilo pa se je poleg tega mesece valjalo po

947 Apollonio, *L'igiene, ossia la vera medicina popolare*, str. 134.

948 Robida, *Domači zdravnik*, str. 8.

949 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 82.

950 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 173.

951 Pirc, Pirc, *Higijena*, 1937, str. 84.

952 Slomšek, *Blaže in Nežica v nedelskejši šoli*, str. 52.

953 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*, str. 83. Glej tudi: Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 343 ter *Knajpovec*, Vpliv solnca na postelje in obleke, 1, 30. 4. 1904, št. 4, str. 51–52.

954 Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 125 in 137.

hiši, zastrupljalo zrak in včasih zaradi vlage celo splesnelo.⁹⁵⁵ Ob pomanjkanju cenovno dostopnih čistilnih in pralnih sredstev so se gospodinje pogosto morale znajti same. Pri odpravljanju trdovratnih madežev so se pogosto zanašale na stare recepte. Proti mastnim madežem naj bi bil učinkovit rumenjaki, ki ga je bilo potrebno na debelo namazati na madež, oblačilo pa obesiti v senci in počakati, da se vse skupaj zasuši, veliko madežev pa naj bi bilo mogoče odstraniti tudi z maslom.⁹⁵⁶

Še več pozornosti je bilo potrebno namenjati oblekam v primeru izbruha nalezljivih bolezni. V tem primeru iztepanje in krtačenje še zdaleč nista zadostovala. Obleko je bilo potrebno razkužiti, česar pa se je večina lastnikov otepala, saj so se med temi agresivnimi postopki večkrat poškodovale. Dedovanje oblek po umrlem članu družine je bilo nekaj povsem vsakdanjega, v želji po prihranku pa je veliko ljudi kupovalo tudi rabljene obleke, kar je predstavljalo veliko zdravstveno grožnjo.⁹⁵⁷

POVZETEK

PODRGNI, OČEDI, ŽIVALI OTREBI

HIGIENA IN SNAGA V DOBI MEŠČANSTVA

955 Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 137. Glej tudi *Štolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 202.

956 *Novice*, Za domače potrebe. Madeže iz oblačil lahko spraviti, 4, 14. 1. 1846, št. 2, str. 6.

957 *Knajpovec*, Kako se razširjajo bolezni z obleko, 1, 30. 4. 1904, št. 4, str. 50–51.

V 18. stoletju je pod vplivom idej, ki jih je s seboj prineslo razsvetljenje, prišlo tudi do spremenjenega pogleda na vprašanje zdravja in bolezni. Z dokončno ločnico med teologijo in medicino, ki sta si v tem obdobju razdelili pristojnosti – ena nad dušo, druga pa nad telesom, se je uveljavil tudi nov pogled na bolezni. Ta ni bila več kazen za greh in posledica božje jeze, saj so ljudje začeli zbolevali zato, ker se niso podrejali higienskim predpisom. S prevlado prepričanja, da je bolezni mogoče vsaj preprečevati, če ne že v celoti zdraviti z neposrednimi posegi in asanacijo okolja, je državni aparat postajal vse bolj odločen faktor in kot tak vse bolj neposredno posegal v življenje ljudi. Država si je na področju zdravja, higiene in skrbi za bolj zdravo in človeku primerno življenjsko okolje začela prilaščati vedno večje pristojnosti, nase pa je začela prevzemati tudi vedno večjo odgovornost za dobrobit posameznika in celotne skupnosti. 19. stoletje je tako postalo obdobje obsežnih socialnih, zdravstvenih in higienskih reform, s katerimi je država želela preko velikih projektov regulirati, spreminjati in prevzemati nadzor tudi nad najbolj intimnimi področji človekovega življenja. Ob tem so se ves čas srečevali z nasprotji med interesi posameznika, ki je želel jesti, piti ter v polnosti uživati življenje, in interesi skupnosti, ki si je želela predvsem delavne, zdrave in klene državljane, delavce in vojake. Preseči so poskušali vdanost v usodo, ki je na področju zdravja in bolezni med ljudmi prevladovala od antike naprej. Nastajati so začele natančne študije okolja in življenjskih razmer, medicinske topografije, ki so s svojimi analizami sicer načeloma nastajale za strokovno javnost, pa so postajale tudi del preventivne kampanje. Zavedanje o povezavi med zdravjem ljudi in okoljem, v katerem prebivajo, se je že povsem utrdilo, 19. stoletje pa je bilo zagotovo obdobje, ko so socialne in higienske reforme začele prestopati pragove domov ter posegati v človekovo intimo.

Med avtorji priročnikov, teologi, higieniki, zdravniki, psihiatri itd. je kmalu prišlo do spoznanja, da nad nekaterimi področji človekovega življenja ni mogoče izvajati zunanjega nadzora, kar

je spodbudilo potrebo po prevzgoji, načrtnemu osveščanju in izobraževanju širokih ljudskih množic. Pri vsakem posamezniku so želeli vzbuditi občutek za odgovornost do lastnega zdravja ter do zdravja vseh, ki so ga obdajali. Ideal, za katerim so stremeli socialni reformatorji v 19. stoletju oz. v celotnem obdobju meščanstva, so bile reforme brez brutalnosti in prisile. Želeli so, da bi ljudje nova higienska pravila ponotranjili in se po njih ravnali zaradi lastne želje. Ob tem je bil vse bolj prisoten element socialnega discipliniranja. Vsak, ki ni ravnal v skladu s strogimi normami meščanske ideologije, je bil namreč potisnjen na rob družbe, obsojen na neuspeh in propad. Prevzgoja je potekala preko številnih priročnikov, pratik in poljudnih knjižic, ki so bili namenjeni širokim ljudskim množicam, vse bolj pa tudi preko novih medijev, zlasti časopise in podob, ki so se v njem pojavljale. Pomembna tema, ki jo obravnava pričujoče delo, je zato tudi naraščajoči vpliv časopisja in oglaševanja, ki sta s svojim subtilnim in povsem premišljenim pristopom postopoma uspela razširiti med ljudstvo nove estetske in higienske norme ter v ljudeh zasejati strah pred socialno izključenostjo, če tem normam niso sledili. Pogosto je šele razvoj potrošništva in potrošniške družbe dejansko dosegel ponotranjenje pravil, norm in vrednot, ki so jih higieniki, zdravniki in strokovna javnost poskušali brezuspešno privzgojiti ljudstvu s svojimi »jalovimi« nasveti in poduki. Meščanska ideologija je s svojimi vrednotami in normami tako začela prodirati tudi v delavske in kmečke domove, meščanstvo, ki je v tem obdobju postalo odločilni in propulzivni družbeni sloj, pa je na tak način utemeljilo tudi svojo vlogo v družbi. V nasprotju s pomehkuženo aristokracijo in umazanimi in zanemarjenimi pripadniki delavskega in kmečkega proletariata je bil idealni meščan discipliniran, vestno je opravljali svoj poklic, po koncu delovnega časa pa se je redno in pravočasno vračal na svoj dom, kjer je nato predvsem z zgledom in lastno pokončno držo vzgajal nov rod vzornih državljanov. Kar je ogrožalo in lahko tudi dokončno uničilo vse, kar je bilo po meščanski ideologiji svetega, je veljalo za

sprevrženo in nesprejemljivo obnašanje ter znak poživljenosti in pomanjkanja samonadzora.

Zlitje meščanske miselnosti in katoliške morale je bilo vidno zlasti pri načinu obravnave telesne higiene. Katoliška percepcija telesa, smradu in greha je sicer že stoletja zaznamovala način, kako so ljudje dojemali svoja telesa ter skrbeli za njihovo čistočo in zdravje. Posebej smrad je bil deležen ambivalentnih konotacij, saj je po eni strani spominjal na peklenke muke, ki po smrti čakajo grešnike, po drugi strani pa je imel tudi pridih svetosti. Kdor je smrdel, se namreč zagotovo ni umival, ni se dotikal lastnega telesa, ni podlegal strastem in skušnjavam, še več – telesno in fizično dimenzijo lastnega obstoja je uspel povsem zanemariti in svoje bivanje v celoti podrediti duhovnemu in mističnemu. Katoliški strah pred dotikanjem lastnega telesa in greha, ki je na človekovo dušo prežal na vsakem koraku, se je tako v celoti povezal s strahom pred vodo, ki je izviral iz strahu pred epidemijami in napačnega dojemanja funkcij kože. Oboje skupaj je vodilo do uveljavitve suhe toalete, to je umivanja brez neposrednega stika z lastnim telesom in brez nevarnosti, da bi okužena voda prodrla skozi telesne pore in s tem okužila organizem in ga s tem obsodila na smrt. Odnos do vode in njena izključitev iz področja nege telesa za sodobnega bralca pomeni padec higienskih standardov, kar pa je v tem primeru nedopustno prenašanje vrednostnih sodb iz današnjega v pretekli čas. Voda že pred uveljavitvijo suhe toalete namreč ni bila sredstvo za doseganje čistoče, temveč sredstvo za doseganje in ohranjanje zdravja, pred zaprtjem javnih kopališč in potilnic ob izbruhu epidemij kolere pa tudi sredstvo za razvedrilo. Umivanje telesa, do katerega je ob tem nedvomno prihajalo, je bilo zgolj stranski produkt, s katerim pa se niso ukvarjali in o katerem niso posebej razmišljali. Suha toaleta je dejansko prinesla miselni preboj, diskurz o čistoči je postal vseprisoten in mogoče je trditi, da se pisci še nikoli prej niso toliko miselno ukvarjali s človeškim telesom, njegovim vonjem in njegovo snažnostjo, kot prav v času, ko je bila voda povsem izrinjena iz

človekovega vsakdana. Bolj kot o padanju higienskih norm je torej mogoče govoriti o zaostritvi le teh, le da so čistočo dosegali na drugačen, sodobnemu človeku povsem tuj način. Ob vsem tem velja seveda poudariti tudi, da je se diskurz o čistoči, ki so jo dosegali s preoblačenjem, dotikal zgolj tistih, ki so si to lahko privoščili. Voda iz življenja nižjih slojev ni nikoli povsem izginila, vendar zaradi tega v družbi niso veljali za nič bolj čiste. Kmet in delavec, ki sta imela zgolj in samo eno obleko, v kateri sta delala in spala, sta lahko le sanjala o belini čistega perila, ki je lahko dejansko odstranilo nečistoče. Ponovno odkritje umivanja in vode ter obsedenost z njeno temperaturo nista pomenila oddaljevanja od katoliških idealov, temveč le potrebo po večjem samonadzoru posameznika.

Država, ki si je v tem obdobju želela predvsem čistega, delavnega in odgovornega državljana, se je pri doseganju tega cilja pogosto naslanjala na različne inštitucije. Prevzgoja je potekala preko šolskega sistema, vojske, predvsem pa Cerkve, saj je meščanska ideologija povsem ponotranjila tudi glavna načela katoliške morale. Vpliv Katoliške cerkve na šolstvo in javno življenje nasploh se je na Slovenskem izkazal za odločilen dejavnik, ki je odločilno zaznamoval reformna prizadevanja v dolgem 19. stoletju. Med avtorji priročnikov v slovenskem jeziku tako zelo dolgo prevladujejo duhovniki. Redki zdravniki, ki so se lotevali teh tematik, so skorajda v celoti prevzeli načela katoliške morale, enačili zdravo in moralno in postavili prizadevanja za zveličanje in večno življenje pred telesno zdravje pacientov. V nasprotju z nemško govorečim protestantskim svetom in laičnim pristopom v Franciji in Italiji so zlasti vprašanja glede spolnosti, ženskega telesa in higiene telesa nasploh, kontracepcije ter spolne vzgoje vztrajala na načelih »zarote molka«, kot jo je poimenoval Norbert Elias, ter ostajala zavita v tančico skrivnosti. Slovenski prostor se je tako izkazal za vrednega posebne raziskovalne pozornosti, saj so se tendence, miselnost in razvoj dogodkov pogosto razlikovali tudi od razmer v bližnji, pravzaprav neposredni okolici, ki je spadala celo v isti državni okvir.

V delu je prikazan soobstoj različnih svetov, ki so se le redko križali, kar dejansko potrjuje tezo, da na področju osveščanja in utrjevanja pravil, ki naj bi posamezniku zagotovila daljše in bolj zdravo življenje, ni mogoče govoriti o enotnem razvoju. Svet, ki nam ga slikajo meščanski pisci in higieniki, predstavlja zgolj delček realnosti dolgega 19. stoletja. Svet zase je bilo zlasti podeželje, s katerim so se sprva le redko ukvarjali in ki je bilo načrtnih reformnih prizadevanj na Slovenskem deležno šele po prvi svetovni vojni. Med pisci priročnikov in pratik je bilo dolgo mogoče zaslediti celo mnenja, da kmet umivanja sploh ne potrebuje, saj naj bi njegovo kožo čistil že znoj, ki ga je v potokih oblival med fizičnim delom in skrbel za čistost in pretočnost njegovih por in žlez. Pretežno sedeči meščan namreč te sreče ni imel – njegove pore so ostajale tesno stisnjene in zaprte, znoja ni bilo od nikoder in če k temu prištejemo še zadrževanje v zakajenih krčmah in vdihovanje onesnaženega mestnega zraka, je bila podlaga za bolezen tu. Tudi sicer je v literaturi mogoče opazovati zanimiv premik v načinu obravnavanja podeželja. Od simbola klenosti in zdravja in bukoličnega opevanja kmeta njegovih vrednot, trdnosti, trdega dela in načina življenja nasploh, je podeželje vse bolj postajalo simbol zaostalosti, revščine in bolezni. Neposreden stik z naravo in gibanje na svežem zraku nista bila več dovolj. Življenjsko okolje je bilo potrebno regulirati, nadzorovati in analizirati, česar pa na podeželju ni bilo mogoče početi. Kmet se je »napredku in razvoju« celo aktivno upiral ter s svojim vztrajanjem pri tradiciji spravljal v obup socialne reformatorje.

V pričujočem delu je malo časovnih omejitev oz. so postavljena kar se da na široko. Pozitivističen pristop je namreč pri obravnavi tem, kot so higiena in bivanjske razmere, precej težko uporabiti. Predvsem zato, ker je nemogoče zapisati, kdaj si je zobna ščetka dokončno pridobila domovinsko pravico v domovih na Slovenskem, predvsem pa ni mogoče določiti, ali je bilo to leta 1901 ali 1911. Že v zgodnji fazi raziskav je postalo jasno, da se bo potrebno soočiti tudi s soobstojem različnih

navad različnih slojev v istem obdobju in da je za današnje pojme nepomembna razdalja stotih kilometrov lahko pomenila povsem različne miselne svetove. Sploh pri obravnavi razmer na podeželju, je v pričujočem delu mogoče opaziti precejšnje časovne skoke. Primerjava razmer ob koncu 18. s tistimi na začetku 20. stoletja je na prvi pogled mogoče presenetljiva, dejansko pa pokaže na »ne-razvoj«, ki se je odvil skozi ta dolg časovni lok in razkriva pogosto jalovost prizadevanj zdravnikov, higienikov in oblasti. Le kako je sicer mogoče pojasniti dejstvo, da lahko o neprimernosti kmečkih bivališč, ki si jih delijo ljudje in živali, prebiramo tako leta 1846 kot leta 1929 in da lahko celo tik pred drugo svetovno vojno še vedno zasledimo opozorila o nevarnosti kopeli. Vse to je dokaz o počasnosti sprememb in na zasidranost nekaterih prepričanj ne samo v glavah preprostega ljudstva, temveč celo med avtorji priročnikov, med katerimi očitno ni bilo prave enotnosti. Čeprav je v literaturi mogoče zaslediti poimenovanja, kot je »higiensko 19. stoletje«, so novi nauki in nasveti med ljudi prodirali počasi in pogosto so večji učinek dosegle reklame s svojimi podobami kot akcije zaščitnih sester s predavanji na terenu. Obstoj nasvetov o zdravem življenjskem slogu, pravilih osebne higiene in moralnih normah predstavlja tako zgolj dokaz o stanju duha v določenem okolju, nikakor pa ni iz njih mogoče sklepati, ali in v kolikšni meri so jih bili ljudje pripravljene sprejeti in ponotranjiti. Realnost razmer nam do določene mere razkrivajo posamezni drobci v arhivskem gradivu, redka spominska literatura in poročila mestnih fizikov, ki so bili pogosto razočarani nad neodzivnostjo prebivalstva in dejstva, da so se ljudje »napredku« pogosto celo upirali. Proces osveščanja in prevzgoje, ki sta bila v marsičem del socialnega discipliniranja, sta potekala počasi in z mnogimi preprekami, v soodvisnosti od pomanjkljive komunalne infrastrukture in pomanjkanjem zavesti o pomembnosti teh vprašanj.

Iz nasvetov v različnih pratikah in priročnikih ves čas veje dvojna meščanska morala. Slednja je zaznamovala zlasti odnose med moškimi in ženskami, ki so, kljub prizadevanjem ženskega

gibanja večinoma še vedno ostajale zapostavljene doma, še bolj pa seveda v javni sferi. Teme, kot so čistoča ženskega telesa, porod, menstruacija itd. so bile pogosto obravnavane bolj iz vidika spodobnosti ter ohranjanja čistosti in sramežljivosti, kot pa resne skrbi za zdravje in dobrobit žensk. Zarota molka je bila pri obravnavi vsega, kar se je dotikalo žensk in njihovih teles, še posebej trdovratna, čeprav delitev po spolu seveda ni bila edina in pogosto tudi ne najbolj odločilna, saj so se pravila obnašanja in vrednote zelo močno razlikovale tudi glede na vertikalno pripadnost različnim družbenim slojem. Obubožani delavski in kmečki sloji ostajajo pogosto črne lise, saj je njihova življenja zaradi pomanjkanja neposrednih virov, ki bi nastali izpod njihovega peresa, še posebej težko rekonstruirati. Zgolj delno pa je mogoče sklepati tudi o uspešnosti oz. neuspešnosti prenosa nasvetov in pravil obnašanja v prakso. Spone so se z leti sicer krhale, saj je bilo vedno težje omejevati dostop do informacij, ki so ljudi zanimale, pomemben prelom pa je prinesla zlasti prva svetovna vojna. Vseprisotna smrt, pomanjkanje in hude človeške stiske so se po koncu vojne preobrazile v željo po užitkih, ki se jim ljudje niso bili več pripravljene odrekati, upajoč na plačilo v posmrtnem življenju. Ta povojna psihoza je še dodatno spodbudila strokovnjake, ki so ob koncu 19. stoletja svarili pred posledicami degeneracije, ki naj bi nastopila zaradi prekomernega uživanja alkohola in spolne razuzdanosti. V mladih nacionalnih državah se je začel širiti strah pred moralnim in fizičnim propadoma naroda, ki so ga poleg tega vse bolj ogrožale tudi težnje po omejevanju števila rojstev. Hufelandove ideje o idealnem državljanu, ki je bil s trdno voljo sposoben nadzorovati lastne strasti, ki naj bi se znal odrekati v imenu skupnega dobrega, ki je bil delaven, trezen in odgovoren, so torej v nekaj desetletjih prerasle v evgenične ideje. Pri slednjih volja posameznika in njegov trden značaj nista bila več v ospredju. Evgenični ideal je bila predvsem močna osrednja oblast, ki naj bi s svojo pristojnostjo regulirala in izboljševala karakteristike naroda predvsem s pomočjo negativne selekcije.

Najpomembnejše sporočilo, ki so ga Hufeland in njegovi sodobniki zastopali, da ima vsak posameznik svojo usodo v lastnih rokah, je tako stopalo v ozadje. Nacionalistične in militantne težnje, ki so se sprva odražale v prizadevanjih po zdravih, delavnih in odpornih delavcih in vojaki, so tako začele dobivati vedno bolj zlovesč podton, dokler se niso končno udeležile tudi v zlovesči praksi.

Kulturna in socialna zgodovina sta na področju obravnave telesa, zdravja, bolezni, zdravstvene oskrbe in preventive uveljavili pomembne nove smernice. Od opisovanja simptomov, statistik in bolj ali manj uspešnih načinov zdravljenja različnih bolezni, nove smernice zahtevajo opazovanje zdravja in bolezni v vsej njihovi kompleksnosti, upoštevanje socialnih razlik in drugih družbenih dejavnikov, ki so definirali način doemanja lastnega telesa, higiene, nege, zdravja in bolezni, pa tudi spodobnosti in greha. Predmet preučevanja zgodovine se tako ni zgolj podaljšal, saj gre za povsem novo koncepcijo zgodovinskega časa, iz katere je razvidno, da se lahko različni družbeni sloji v istem obdobju nahajajo v različnih fazah razvoja in celo v povsem različnih zgodovinskih časih. Zaradi pestrosti in raznolikosti tem, ki jih knjiga obravnava, je bilo vsakokrat mogoče obravnavati le delček poljudne literature, časopisja in priročnikov, ki so v tistem obdobju izhajali, kljub temu pa bo delo nudilo pomembno oporo analizam, ki se bodo v bodoče morebiti želele ukvarjati s posamezno od obravnavanih problematik.

SUMMARY

**RUB, TIDY, TEND
TO ANIMALS**

**HYGIENE AND
SANITATION IN THE
BOURGEOIS PERIOD**

In the 18th century, under the influence of ideas stemming from the enlightenment, the outlook on the issue of health and disease also changed. By drawing the final line between theology and medicine, which divided their jurisdictions in this period – the former becoming responsible for the soul and the latter taking charge of the body – a new attitude to diseases also established itself. Sickness was no longer seen as punishment for sin and consequence of God’s anger: people started falling ill because they did not observe the hygiene standards. When the conviction prevailed that diseases could at least be prevented if not entirely cured by direct interventions and improvement of the environmental sanitary conditions, the state apparatus become an increasingly important factor and as such it kept intervening in lives of the people more and more directly. The state started establishing its authority in the field of health, hygiene and care for a suitable living environment as well as accepting more and more responsibility for the wellbeing of the individuals and the whole community. Thus the 19th century became a period of extensive social, health and hygiene reforms, undertaken by the state in order to regulate, alter, and establish the supervision over even the most intimate aspects of the people’s lives through largescale projects. This gave rise to the opposition between the interests of the individuals, who wanted to eat, drink and enjoy life to the fullest, and the interests of the community, which mostly strived for hardworking, healthy and vigorous citizens, workers and soldiers. The aim was to overcome the resignation which had reigned among people in connection with health and disease since the antiquity. The preparation of precise studies of the environment and living conditions began and medical topographies, whose analyses were basically intended for the expert public, became a part of the prevention campaign. The awareness of the connection between the human health and the environment they lived in had already been completely affirmed, and the 19th century was definitely the period when social and hygiene reforms started enter people’s homes and their intimacy.

However, the authors of manuals, theologians, hygienists, doctors, psychiatrists, etc. soon realised that exerting external supervision over certain areas of the people’s lives was impossible. This encouraged the need for reeducation, planned awarenessraising and schooling of the general populace. All individuals were encouraged to feel responsible for their own health and the health of those around them. The ideal pursued by the social reformists in the 19th century or during the whole bourgeois period was to carry out reforms without brutality and coercion. They wanted the people to internalise the new rules of hygiene and observe these rules in accordance with their own wishes. The element of social discipline kept becoming increasingly prominent. All who failed to act in accordance with the strict norms of the bourgeois ideology were pushed to the brink of the society, destined to failure and ruin. Re-education was performed through numerous manuals, almanacs and popular booklets intended for the broad masses and increasingly so also through new media, especially newspapers and the images appearing in them. One of the important subjects of this work is therefore also the growing influence of the press and advertising which, with their subtle and well considered approach, gradually succeeded in spreading the new aesthetic and hygiene norms among the people and make them fear social exclusion should they fail to follow these norms. Consumerism and consumer society often had to develop before the rules, norms and values which the hygienists, doctors and the expert public had failed to impart to the people with their “futile” advices and lessons were actually internalised. The bourgeois ideology with its values and norms thus began to penetrate the homes of workers and peasants as well. In this way the bourgeoisie, which had become the decisive and propulsive social stratum, also established its role in the society. Unlike the spoiled aristocracy and the dirty, neglected members of the working class and rural proletariat, the ideal burgher was disciplined and scrupulous at his work, and after the working hours he always returned home regularly

and punctually to bring up a new generation of model citizens based, above all, on his example and upright posture. Any kind of conduct which endangered and could finally also destroy what was held sacred in accordance with the bourgeois ideology was seen as depraved and unacceptable, as a sign of bestiality and lack of self-control.

The fusion of the bourgeois mentality and the Catholic morality was especially apparent from the manner in which body hygiene was treated. The Catholic perception of body, stench and sin had for centuries marked the way in which people understood their bodies and took care of their cleanliness and health. Stench had especially ambivalent connotations since on one hand it was reminiscent of the infernal torments which awaited the sinners after their death, while on the other hand it was also surrounded by an aura of sanctity. A person who stank definitely never washed himself, touched his body or succumbed to passion and temptation – even more – such a person succeeded in absolutely denying the corporeal and physical dimension of his existence and subordinating his being to spirituality and mysticism. The Catholic fear of touching one's own body and of the sin which preyed upon the human soul at every step thus became entirely connected with the fear of water, stemming from the fear of epidemics and the erroneous understanding of the functions of the skin. Both together led to the introduction of "dry washing", which is to say washing without a direct contact with one's own body and without the danger of the infected water entering the pores of the body and thereby infecting it and condemning it to death. For a modern reader such an attitude towards water and its exclusion from body care implies a decline of hygiene standards. However, that would signify an inadmissible transfer of value judgements from the modern times to the past. Even before the introduction of "dry washing" water had not been used in order to achieve cleanliness, but rather as a means for ensuring and maintaining health. Before the public baths and steam baths were closed

down as the cholera epidemics broke out, water had been also seen as entertainment. The washing of the body which definitely occurred during those activities was only a by-product and was not of specific interest or given much consideration. Dry washing actually brought about a mental breakthrough, as the discourse on cleanliness became ubiquitous and we can claim that writers had never before given so much thought to the human body, its odour and its cleanliness as in the times when water was completely ousted from the everyday life of the people. Thus it is possible to say that the hygiene norms became stricter rather than looser. It is only that cleanliness was achieved in a different way, completely strange to the modern man. We also have to emphasise that the discourse on cleanliness, achieved by changing clothes, was in the exclusive domain of the people who could afford it. Water never completely disappeared from the lives of the lower classes, yet they were not perceived as cleaner in the society for that reason. Peasants and workers who owned only one piece of garment in which they worked and slept could only dream about the whiteness of clean linen which could actually remove the dirt. The rediscovery of washing and water and the obsession with its temperature signified not only a digression from the Catholic ideals but also a need for greater self-control of the individuals.

The state which in this period required primarily clean, diligent and responsible citizens often relied on different institutions in order to achieve this goal. Re-education was performed through the school system, the military and especially the Church, since the bourgeois ideology had completely internalised the main principles of the Catholic morality as well. The influence of the Catholic Church on schools and public life in general proved to be a decisive factor which crucially marked the reform efforts during the long 19th century in Slovenia. For a long time the authors of manuals in the Slovenian language were thus mostly priests. The few medical doctors who dealt with these subjects had almost entirely adopted the Catholic moral

principles, equating health with morality and putting the efforts for redemption and eternal life before the physical health of their patients. Contrary to the German-speaking protestant world and the laic approach undertaken in France and Italy, the issues connected with sexuality, the female body and body hygiene in general, birth control and sex education continued to be based on the principles of the “conspiracy of silence”, as it was referred to by Norbert Elias, and thus remained veiled in secrecy. The Slovenian space therefore turned out to be especially worthy of research efforts, as the tendencies, mentality and developments here often differed from the situation in the near or immediate neighbourhood as well, even when included in the same state context.

This work reveals the co-existence of different worlds which rarely intersected, confirming the thesis that it is impossible to speak of a uniform development in the field of raising the awareness and consolidating the rules which were to ensure a longer and healthier human life. The world as revealed to us by the bourgeois authors and hygienists represents only a small fragment of the reality of the long 19th century. Especially the rural areas were a world apart and only seldom received any attention. Only after World War I did they become a part of the planned reform efforts in Slovenia. Some of the authors of manuals and almanacs even claimed that peasants did not need to wash themselves at all, since their skin was already cleaned by sweat pouring out in abundance during the physical work which kept their pores and glands clean and open. The burghers with their mostly sedentary lifestyle had no such luck – their pores remained sealed and closed, sweat was not excreted, and considering the time they spent in smoky pubs as well as inhaling the polluted city air it was obvious that illnesses could easily break out. Moreover, an interesting shift in the attitude towards the rural areas can be observed in the literature as well. From the symbol of vigour and health and the bucolic praise of peasantry and their values, strength, hard work and way of

life in general, the countryside was increasingly becoming a symbol of backwardness, poverty and disease. The immediate contact with nature and exercise in fresh air were not sufficient anymore. It was necessary to regulate, control and analyse the living environment, which was impossible at the countryside. Peasants even actively resisted “progress and development” and drove the social reformers to despair with their insistence on tradition.

The present work does not contain many temporal restrictions or they are exceedingly broad, as it is rather difficult to use of the positivist approach when dealing with subjects such as hygiene and living conditions. It is impossible to determine, for example, when the toothbrush finally conquered the Slovenian homes, and we certainly cannot say whether this happened in 1901 or 1911. Already at the early stage of research it became clear that the coexistence of different habits of different strata in the same period would have to be dealt with and that one hundred kilometres, which is an irrelevant distance from today’s point of view, could imply completely different mental worlds. Especially when discussing the conditions in the rural areas this work deals with considerable chronological leaps. The comparison of the circumstances at the end of the 18th century with those in the beginning of the 20th century might be surprising at the first glance, but it actually reveals the “lack of development” during this long time period and exposes the frequent ineffectiveness of the efforts of doctors, hygienists and authorities. This is obviously the only explanation for the fact that we can read about the unfitness of people and animals sharing the peasant dwellings in 1846 as well as in 1929, and that even immediately before World War II we can still discover warnings about the risks of bathing. All of this attests to the slow pace of changes and to how deeply some convictions were rooted not only among simple people, but even among the authors of manuals which were obviously not unanimous in their opinions. Although collocations such as the “hygienic 19th century” are

used in literature, the spreading of new teachings and advice among the people was slow. Advertising with its images proved to be more effective than the actions of nurses, who organised lectures in the field. The existence of advice on the healthy life style, rules of personal hygiene and moral norms therefore only attests to the state of mind in a certain environment. However, it is impossible to conclude on this basis if and to what extent the people were prepared to accept and internalise these guidelines. To a certain degree the actual circumstances can be discerned from the individual fragments in the archive materials, scarce memorial literature and reports of the city doctors, who were often disappointed in the unresponsiveness of the population and the fact that people frequently even actively resisted “progress”. The progress of the awareness-raising and re-education processes (which were in many aspects a part of the social disciplining) was slow. It had to overcome many obstacles and was co-dependent on the deficient municipal infrastructure as well as the lack of awareness of how important these issues were.

The advice in different almanacs and manuals was continuously imbued with the twofaced bourgeois morality, marking especially the relations between men and women, who were – despite the efforts of the women’s movement – still discriminated against at home and even more so in the public sphere. Subjects like the cleanliness of the female body, birth, menstruation, etc. were often dealt with from the viewpoint of decency and preservation of purity and modesty rather than any serious concern for women’s health and well-being. The conspiracy of silence was especially tenacious in dealing with anything that had to do with women and their bodies, even though gender division was not the only distinction. Normally it was also not the most crucial one, as the rules of conduct and values differed radically according to the vertical adherence to the various social strata. The impoverished workers and peasants frequently represent blind spots, as their lives are

especially hard to reconstruct due to the lack of direct resources written on their own. Furthermore, we can also make only partial inferences about how successfully or unsuccessfully the guidelines or rules of conduct were implemented in practice. As the years passed the obstacles gradually crumbled, as the access to information that the people were interested in became increasingly hard to restrict, and especially World War I represented an important turning point. After the war the allpresent death, shortage and severe despair transformed into lust for life. People were no longer willing to renounce these pleasures, hoping for some reward in the afterlife. This postwar psychosis additionally encouraged the experts who had been cautioning people against the consequences of the degeneration, supposedly involved in the excessive use of alcohol and sexual debauchery, since the end of the 19th century. The fear of the moral and physical decay of the nation started spreading in the young national states. Furthermore, these states were becoming increasingly threatened by the aspirations for limiting the number of births. In a few decades Hufeland’s notions about the ideal citizens, capable of controlling their own passions with resolute will, renouncing pleasure in the name of the common good, and being hardworking, sober and responsible, transformed into eugenic ideas. Here the will of the individuals and their firm character were no longer at the forefront. The eugenic ideal was represented especially by the strong central authorities, using their jurisdiction to regulate and enhance the characteristics of the nation mostly by means of negative selection. The most important message represented by Hufeland and his contemporaries – namely, that the fate of each and every individual was in their own hands – thus receded to the background. The nationalist and militant aspirations, initially reflected in the efforts to ensure healthy, hardworking and resistant workers and soldiers, thus kept becoming increasingly sinister, until they were finally implemented in malicious practice.

The cultural and social history have introduced important new guidelines in the field of studying the body, health, illness, medical care and prevention. From the description of the symptoms, statistics and more or less successful ways of curing various diseases, the new guidelines call for monitoring the health and disease in all their complexity, while taking into account the social differences and other social factors that defined the way in which one's own body, hygiene, care, health and disease as well as decency and sin were perceived. Thus the subject of historical studies has not only become more extensive: it also involves a completely new conception of the historical time, indicating that the different social strata in the same period of time can find themselves at various stages of development and even in completely different historical periods. In light of the diversity and range of topics that the book focuses on it was only possible to focus on a small part of the popular literature, newspapers and manuals, published in the periods of time under consideration. Nevertheless, the work will provide an important foundation for the future analyses potentially focusing on the individual problems underlined by this analysis.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

- SI AS 14 – Gubernij v Ljubljani
SI AS 33 – Deželna vlada v Ljubljani (1861–1927)
SI AS 68 – Kraljevska banska uprava Dravske banovine
SI AS 133 – Okrajno glavarstvo Ljubljana okolica
SI AS 134 – Okrajno glavarstvo Logatec
SI AS 137 – Okrajno Glavarstvo Radovljica

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

- SI ZAL LJU 488 – Mesto Ljubljana, rokopisne knjige (1320) 1517–1946
SI ZAL LJU 489 – Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura (14. stoletje) 1784–1945

Periodični tisk

- Amtsblatt zur Laibacher Zeitung: priloga časopisu Laibacher Zeitung.* Laibach = Ljubljana: Ignaz Alois Edler v. Kleinmayr, 1784–1918.
Angelček: otrokom učitelj in prijatelj. Ljubljana: Društvo Pripravniki dom, 1888–1935.
Delo proti tuberkulozi: Glasilo Narodne proti tuberkulozne lige. Ljubljana: Narodna protituberkulozna liga, 1935–1940.
Der Militärarzt: Zeitschrift für das gesammte Sanitätswesen der Armeen. Wien, 1871–1918.
Drobtinice: učitelam ino učencam, starišam ino otrokam v podvučenje ino za kratek čas. Celovec: Anton Martin Slomšek, 1846–1901.
Glas naroda: najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki = Voice of the people: the oldest slovenian-language newspaper. New York: Glas naroda, 1893–1963.
Illyrisches Blatt: Zeitschrift für vaterländisches Interesse, Wissenschaft, Unterhaltung und Belehrung. Laibach: Kleinmayr, 1819–1849.
Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko. Ljubljana: Konzorcij Jutra, 1920–1945.
Katoliški obzornik. Ljubljana: Leonova družba, 1897–1906.
Knjapovec: časopis za negovanje zdravja po Kneippovem sestavu, za pouk, vzgojo otrok in zabavo. Gorica: Goriška tiskarna A. Gabršček, 1904–1906.

Naša gospodinja: glasilo slovenskih gospodinj in deklet. Ljubljana: Kolinška tovarna, 1910–1914.

Naši zapiski: socialna revija. Ljubljana; Gorica: Slovenska socialna Matica, 1902–1922.

Novice

Kmetijske in rokodelske novice: na svitlobo dane od c. k. Krajske kmetijske družbe. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1843–1848.

Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči / c.k. Krajska kmetijska družba. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1849–1854.

Novice gospodarskih, obertnijskih in narodskih stvari / Krajska kmetijska družba. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1855.

Novice gospodarske, obertnijske in narodske / Krajska kmetijska družba. Ljubljana: J. Blaznikovi dediči, 1856–1902.

Občinska uprava: poučni stanovski list županom, občinskim tajnikom, občinskim svetovalcem in drugim javnim organom. Ljubljana: Dragotin Hribar, 1905–1917.

Populäre österreichische Gesundheits-Zeitung: zur Warnung für Nichtkranke und zum Troste für Leidende. Wien, 1830–1840.

Prerod: Glasnik za npravno povzdigo naroda. Ljubljana: Protialkoholna zveza Sveta vojska, 1922–1934.

Slovenec: političen list za slovenski narod. Ljubljana: Ljudska tiskarna, 1873–1945.

Slovenka. Gorica: Konzorcij »Slovenke«, 1922–1923

Slovenski učitelj: glasilo krščansko mislečih učiteljev in vzgojiteljev. Ljubljana: Fran Jaklič, 1899–1944.

Učiteljski tovariš: stanovsko politično glasilo J.U.U.-sekcije za dravsko banovino v Ljubljani. Ljubljani: J.U.U.-sekcija za dravsko banovino, 1861–1941.

Zdravje: priloga Prerodu. Ljubljana: Državni higijenski zavod, 1925–1941.

Žena in dom: ilustrirana revija za slovensko ženo. Ljubljana: [R. Podkrajšek], 1930–1941.

Literatura

- ABC za zdravje. Ljubljana: Konzorcij lista Zdravje, 1929.
- Achenbaum, Andrew W. American Medical history, Social History and Medical Policy. *Journal of Social History*, 18, št. 3, 1985, str. 343–347.
- Alfieri, Vittorio. *Vita*. Milano: R. C. S. Libri, 2000.
- Apollonio, Carlo. *L'igiene, ossia La vera medicina popolare: libro scritto per il popolo e venduto a beneficio dell'ospedale di Umago*. Capodistria: Cobol-Priora, 1891.
- Ashenburg, Katherine. *Clean: an unsanatised history of washing*. London: Profile, 2008.
- Bačar, Just. *Zdravje in bolezen v domači hiši. Del 2, Smernice zdravega življenja*. Gorica: Goriška matica, 1927.
- Barnes, David S.. *Confronting Sensory Crisis in the Great Stinks of London and Paris*. V: Cohen, William A.; Johnson, Ryan (ur.). *Filth: dirt, disgust, and modern life*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005, str. 103–129.
- Baš, Angelos. *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: SAZU, 1984.
- Batagelj, Borut. *Izum smučarske tradicije. Kulturna zgodovina smučanja na Slovenskem do leta 1941*. Ljubljana: ZZDS, 2009.
- Becker, Rudolph Zacharias. *Kmetam sa potrebo inu pomozh ali Uka polne vesele, inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajm: sa mlade, inu stare ludy*. Dunaj: Christian Grosser, 1789.
- Becker, Rudolph Zacharias. *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute. oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichte des Dorfs Mildheim: für Junge und Alte beschrieben*. Wien: Christian Grotzer, 1789.
- Bertoša, Mislava. »Jamči se za uspjeh kano i za nešetnost«: o reklamnome diskursu iz sociosemioške perspektive. Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Bourke, Joanna. *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War*. London: Reaktion Press; Chicago: University of Chicago Press, 1996.
- Bracewell, Wendy; Drace-Francis, Alex (ur.). *Where to go in Europe. A Garland of Travellers' Toilet Papers*. London: SSEES and the Centre of Publishing UCL, 2013.
- Braulín, Flavio. *La questione sanitaria nella Trieste di fine '800: i caratteri antropologici della medicina ospedaliera sul Litorale austriaco*. Milano: FrancoAngeli, 2002.
- Brecelj, Anton. *Jetiki - boji!: opis ljudske bolezni in obrambe*. Ljubljana: Nova založba, 1918.
- Bruckmüller, Ernst. Meščanstvo v habsburški monarhiji. V: »Homo sum ...«: Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana. Ljubljana: Mestni muzej, 1997, str. 155–163.
- Brumec, Viljem. *Kratka zgodovina medicine*. Maribor: Založba Pivec, 2008.
- Bruni, Nicola. *Igiene militare*. Milano: Società editrice libraria, 1937.
- Burke, Peter. *Kaj je kulturna zgodovina*. Ljubljana: Sophia, 2007.
- Buzzi, Luigi. *Processi verbali sul sistema costruttivo e dispositivo delle nostre abitazioni in relazione all'igiene*. Trieste: Società d'ingegneri ed architetti, 1879.
- Bynum, William F. *Science and the practice of medicine in the nineteenth century*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1994.
- Camporesi, Piero. *Introduzione: odori e sapori*. V: Corbin, Alain. *Storia sociale degli odori: XVIII e XIX secolo*. Milano: Arnoldo Mondadori Editore, 1983, str. IX–LXII.
- Chastang. *Conferenze sulla igiene del soldato: applicata specialmente alle truppe di marina*. Napoli: A. Trani, 1877.
- Cimmino, Raffaele. *Compendio d'igiene ad uso degli studenti, dei medicie degli ufficiali sanitari*. Napoli: Casa editrice librario Vittorio Idelson, 1921.
- Cohen, William A. *Introduction: Locating Filth*. V: Cohen, William A.; Johnson, Ryan (ur.). *Filth: dirt, disgust, and modern life*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005, str. VII–XXXVII.
- Constantini, Achille. *Rapporto sanitario per l'anno 1887*. Trieste: Municipio di Trieste, 1888.
- Corbin, Alain. *Dietro le quinte: Il segreto dell'individuo*. V: Perrot, Michelle; Corbin, Alain (ur.). *La vita privata: L'Ottocento*. Roma: Laterza, 1988, str. 327–395.
- Corbin, Alain. *Storia sociale degli odori: XVIII e XIX secolo*. Milano: Arnoldo Mondadori Editore, 1983.
- Crawford, Dorothy H.. *Deadly companions: how microbes shaped our history*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2009.

- Curtis, Valerie A.. Dirt, disgust and disease: a natural history of hygiene. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 61, 2007, št. 8, str. 660–664.
- Curtis, Valerie A.. Hygiene: How Myths, Monsters, and Mothers-in-Law can Promote Behaviour Change. *Journal of Infection*, 43, 2001, št. 1, str. 75–79.
- Cvirn, Janez. Civiliziranost kot habitus samonadzora. V: Elias, Norbert. *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave, Drugi zvezek: Spremembe v družbi – Osnutek teorije civiliziranja*. Ljubljana: Založba /*cf., 2001, str. 413–434.
- Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja. – Knj. 1: 1800-1860*. Ljubljana: Nova revija, 2001.
- Černigoj, Meta. Odpri roke, odpri srce, otiraj bratovske solze: boj proti tuberkulozi v Mariboru med obema vojnama. V: *Mesto in gospodarstvo: mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 2010, str. 485–513.
- Čist moraš s tega sveta. *Spodnje perilo, higiena in lepotni ideal v Pomurju*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2011.
- Daniel, Ute. Der unauffhaltsame Aufstieg des sauberen Individuums. Seifen- und Waschmittelwerbung im historischen Kontext. V: *Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozess der Zivilisation: Konfigurationen städtischen Lebensweise zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. Opladen: Leske + Budrich, 1990, str. 43–60.
- De Castro, Vincenzo. *Igiene del corpo umano o la casa di mia dimora*. Milano: Nuova società editrice Antonio Maglia e C., 1869.
- De Giaxa, Vincenzo. *Igiene pubblica*. Milano: Francesco Vallardi, 1879.
- De Giaxa, Vincenzo. *Igiene della scuola: malattie della scuola, edificio scolastico, arredi della scuola, igiene pedagogica, sorveglianza igienica delle scuole*. Milano: Hoepli, 1880.
- De Giaxa, Vincenzo. *Igiene delle città*. Torino: UTET, 1930.
- De Martino, Gianni. *Odori: entrate in contatto con il quinto senso*. Milano: Apogeo, 1997.
- Depangher, Michele. *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*. Capodistria: Tipografia Cobol e Priora, 1905.
- Depangher, Michele. *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. - Ed. per donna*. Capodistria: Tip. Cobol e Priora, 1905.
- Dibie, Pascal. *Etnologija spalnice*. Ljubljana: Založba /*cf., 1999.
- Dietrich – Daum, Elisabeth. *Die »Wiener Krankheit«. Eine Sozialgeschichte der Tuberkulose in Österreich*. München: Oldenbourg Wissensch.Vlg, 2007.
- Döcker, Ulrike. *Die Ordnung der bürgerlichen Welt: Verhaltensideale und soziale Praktiken im 19. Jahrhundert*. Frankfurt/New York, Campus Verlag, 1994.
- Drnovšek, Marjan (ur.). »Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka 1861–1918«. Gradivo in razprave št. 1. *Arhivi*, 2, 1979, št. 1–2, str. 16–17.
- Drnovšek, Marjan. Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. V: *Zgodovina Ljubljane: prispevki za monografijo: gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani*. Ljubljana: Kronika; Zgodovinsko društvo, 1984, str. 212–237.
- Duerr, Hans Peter. *Nudità e vergogna. Il mito del processo di civilizzazione*. Venezia: Marsilio, 1991.
- Durante, Castore. *Il tesoro della sanità di Castor Durante da Gualdo ...: nel quale s'insegna il modo di conseruar la sanità, & prolungar la vita, et si tratta de la natura de' c[i]bi, [et] de' rimedij de' nocumenti loro : con la tauola delle cose più notabili*. Venetia: Benedetto Miloco, 1679.
- Eckart, Wolfgang Uwe. Brownianismus. V: *Enzyklopädie der Neuzeit. Bd. 2, Beobachtung – Dürre*. Stuttgart; Weimar: J. B. Metzler, 2005–2011, str. 445–449.
- Ekirch, Roger A. *Ob zatonu dneva: noč v minulih časih*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2010.
- Elias, Norbert. *La civiltà delle buone maniere*. Bologna: Mulino, 1982.
- Elias, Norbert. *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Prvi zvezek: Vedenjske spremembe v posvetnih višjih slojih zahodnega sveta*. Ljubljana: Založba /*cf., 2000.
- Elias, Norbert. *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Drugi zvezek: Spremembe v družbi. Osnutek teorije civiliziranja*. Ljubljana: Založba /*cf., 2001.
- Engels, Friderich. *Položaj delavskega razreda v Angliji. Po lastnem opazovanju in avtentičnih virih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948.
- Fährmann, Sigrid. »Denn ein undankbareres Geschäft denn dieses gibt es nich«. Der zunehmende Einfluss der Verwaltung auf den Umgang mit Fäkalien. V: Löneke, Regina; Spieker, Ira (ur.). *Reinliche Leiber -*

- Schmutzige Geschäfte: Körperhygiene und Reinlichkeitsvorstellungen in zwei Jahrhunderten.* Göttingen: Wallstein Verlag, 1996, str. 35–48.
- Falconi, Bruno. Osservazioni sulla modulabilità dei criteri di selezione della visita di leva. V: Gorini, Ilaria (ur.). *La medicina di guerra in Italia: 44. Congresso della Società italiana di storia della medicina.* 20-21-22-23 ottobre 2005, Brescia-Solferino-Mantova-Castiglione delle Stiviere. Udine: Gaspari, 2008, str. 33–36.
- Favari, Pietro. *Il medico di sé stesso – libro per famiglie.* Milano: SELGA, 1912.
- Feltgen, Ernest. *Higijena na kmetih / po Ernesta Feltgena knjigi »Landhygiene« priredil M. Č..* Krško: [s.n.], 1910.
- Ferlež, Jerneja. *Stanovati v Mariboru: etnološki oris.* Maribor : Umetniški kabinet Primož Premzl, 2009.
- Fischer-Dückelmann, Anna. *Die Frau als Hausärztin.* Stuttgart: Süddeutsches Verlag-Institut, 1911.
- Foucault, Michel. *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora.* Ljubljana: Krtina, 2004.
- Franchini, Eugenio. *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari.* Pisa: Nistri, 1873, str. 37–118.
- Französische Zustände. Heinrich Heine schreibt über die Cholera-Epidemie in Paris für die Augsburger »Allgemeine Zeitung«. *Arch +*, 45, julij 2012, št. 206/207, str. 54–55.
- Fuchs, Rachel Ginnis. *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Fuchs, Rachel Ginnis; Thompson, Victoria Elisabeth. *Women in nineteenth-century Europe.* Houndmills; New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Gaber, Aleš. *Endemski sifilis - škrljevska bolezen na območju Kozjanskega: diplomska naloga.* Ljubljana: [A. Gaber], 2005.
- Gadebusch-Bondio, Mariacarla. Diätetik. V: *Enzyklopädie der Neuzeit.* Bd. 2, *Beobachtung - Dürre.* Stuttgart; Weimar: J. B. Metzler, 2005–2011, str. 991–996.
- Gallagher, Catherine; Laqueur, Thomas (ur.). *The making of the modern body: sexuality and society in the nineteenth century.* Berkley; Los Angeles; London: University of California Press, 1987.
- Gilbert, Pamela K.. Medical Mapping: The Thames, the Body, and Our Mutual Friend. V: Cohen, William A.; Johnson, Ryan (ur.). *Filth: dirt, disgust, and modern life.* Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005, str. 78–102.
- Gleichmann, Peter Reinhart. Die Verhäuslichung körperlicher Verrichtungen. *Arch+*, 45, julij 2012, št. 206/207, str. 60–66.
- Globočnik, Anton. *Nauk slovénskimi županom, kakó jim je délati, kadar opravljajo domačega in izročénega podróčja dolžnosti.* Ljubljana: Klein in Kovač (Eger), 1880.
- Godina-Golija, Maja. *Iz mariborskih predmestij : o življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941.* Maribor: Obzorja, 1992.
- Godina-Golija, Maja. Izbrana poglavja iz življenja Mariborčanov od leta 1860 do 1941. *Studia Historica Slovenica : časopis za humanistične in družboslovne študije*, 2, 2002, št. 1, str. 229–251.
- Gombač, Maja. »Modni péle méle« slovenske družbe v obdobju med svetovnimi vojnami. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.
- Govekar, Minka. *Dobra gospodinja.* Ljubljana: L. Schwentner, 1908.
- Grdina, Igor. Moda za vas. V: Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja. – Knj.1: 1800–1860.* Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 463–464.
- Grdina, Igor. Od baročne do predmarčne Kranjske. V: Lipič, Fran Vilijem. *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike.* Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003, str. 551–583.
- Grob, Gerald N. The Social History of Medicine and Disease in America: problems and Possibilities. *Journal of Social History*, 10, 1977, št. 4, str. 391–409. V: <http://www.jstor.org/stable/3786760>, 13. 7. 2011.
- Grosman, Ulla. »So viel Unheil quillet aus dem schmutzigen Unterrocke!« Ratschläge zur Körper-und Schönheitspflege im »hygienischen« 19. Jahrhundert. V: Löneke, Regina; Spieker, Ira (ur.): *Reinliche Leiber – Schmutzige Geschäfte: Körperhygiene und Reinlichkeitsvorstellungen in zwei Jahrhunderten.* Göttingen: Wallstein Verlag, 1996, str. 87–112.
- Grotjahn, Alfred. *Die hygienische Forderung.* Königstein im Taunus; Lepizig: K. R. Langewiesche, 1920.
- Guerrand, Roger-Henri. Spazi privati. V: Perrot, Michelle; Corbin, Alain et al. (ur.). *La vita privata: L'Ottocento.* Roma: Laterza, 1988, str. 258–325.
- Gugutzer, Robert. *Soziologie des Körpers.* Bielefeld: Transcript Verlag, 2004.
- Hamlin, Christopher. Good and Intimate Filth. V: Cohen, William

- A.; Johnson, Ryan (ur.). *Filth: dirt, disgust, and modern life*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005, str. 3–29.
- Hartmann, Karl. *Die Kunst des Lebens froh zu werden und dabei Gesundheit, Schönheit, Körper- und Geistesstärke zu erhalten und zu vervollkommen. Eine Glückseligkeitslehre für das physische Leben des Menschen*. Berlin: E. Staube, 1872.
- Hochedlinger, Michael. *Militär und Bauernschutz*. V: Hochedlinger, Michael; Tantner, Anton (ur.). »...der grösste Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«: die Berichte des Hofkriegsrates zur sozialen und wirtschaftlichen Lage der Habsburgermonarchie 1770–1771. Innsbruck: StudienVerlag, 2005, str. LIV–LXXV.
- Hochedlinger, Michael; Tantner, Anton (ur.). »... der grösste Teil der Untertanen lebt elend und mühselig«: die Berichte des Hofkriegsrates zur sozialen und wirtschaftlichen Lage der Habsburgermonarchie 1770–1771. Innsbruck: StudienVerlag, 2005.
- <http://blog.nationalarchives.gov.uk/blog/motoring-towards-liberation/>
- <http://breznkar.naspletu.com/Novaki/nekoc/slides/slika21.html>
- <http://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc41248/>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Stink
- http://www.branchcollective.org/?ps_articles=pamela-k-gilbert-on-cholera-in-nineteenth-century-england
- <http://www.brunoschulz.org/csillag.htm>
- <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:IMG-PE3H713N/?query=%27keywords%3dasanacija%27&pageSize=25>
- <http://www.mojaobcina.si/ljubljana/novice/obvestila/123-let-ljubljanskega-vodovoda.html>
- <http://www.snaga.si/o-druzbi/zgodovina-podjetja>
- <http://www.treccani.it/enciclopedia/alessandro-tassoni>.
- Hufeland, Christoph Wilhelm. *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*. Jena: Akademische Buchhandlung, 1797.
- Hüntelmann, Axel C.. *Hygiene im Namen des Staates: Das Reichsgesundheitsamt 1876–1933*. Göttingen: Wallstein, 2008.
- Iellersitz, Antonio. *La puericultura - l'igiene dell'infanzia e dell'adolescenza nelle scuole di Trieste: storia dell'istituzione fino dal 1895: funzionamento pratico dal 1911 al 1921*. Trieste: Tip. moderna M. Susmel, 1927.
- Isfordink, Johann Nepomuk. *Militärische Gesundheits-Polizei: mit besondere Beziehung auf die k. k. Österreichische Armee. Erster Band*. Wien: Heubner, 1825.
- Istruzione per l'igiene dei militari del R. Esercito*. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1932.
- Jacyna, Stephen. *Medicine in transformation, 1800–1849*. V: Bynum, William F. et al (ur.). *The Western medical tradition: 1800 to 2000*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 2006, str. 11–101.
- Justin, Matej. *Higiena hiše*. Ljubljana: Slovenska krščanska ženska zveza, 1939.
- Kačičnik Gabrič, Alenka. Serilnik – preprost izraz za stranišče: kako lahko tudi najbolj potrebna skrita reč pripomore k bogastvu knjižnega jezika. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 12, 2005, št. 1, str. 13–23.
- Kaschuba, Wolfgang. »Deutsche Sauberkeit. Zivilisierung der Körper und der Köpfe«. V: Vigarello, Georges. *Wasser und Seife, Puder und Parfüm. Geschichte der Körperhygiene sei dem Mittelalter*. Frankfurt/Main-New York-Paris: Campus-Verl., 1988, str. 292–326.
- Keber, Katarina. *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Keber, Katarina. Socialna zgodovina medicine: raziskovanja na robu modernega zgodovinopisja. *Zgodovinski časopis*, 55, 2001, št. 2, str. 269–273.
- Keesbacher, Friedrich. *Die öffentliche Gesundheit in Krain im Jahre 1895. Auszug aus dem vom k. K. Sanitäts-Inspector Franz Zupany verfasten Jahres-Sanitätsberichte*. Laibach: I. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1897.
- Keesbacher, Friedrich. *Die öffentlichen Gesundheitsfragen der Stadt Laibach*. Laibach: I. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1880.
- Klencke, Hermann. *Hauslexikon der Gesundheitslehre für Leib und Seele: ein Familienbuch*. Leipzig: Eduard Kummer, 1884.
- Knibiehler, Yvonne. *Corpi e cuori*. V: Duby, Georges; Perrot, Michelle (ur.). *Storia delle donne in Occidente. L'Ottocento*. Roma; Bari: Editori Laterza, 1995, str. 307–354.
- Kočevar, Štefan. *Slovenska mati: podučna knjiga materam, kakó naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjejo*. Celje: Kočevar, 1882.
- Koebner, Franz Wolfgang. *Der Gentlemen: ein Herrnbrevier*. Berlin: Eysler & Co., 1913.
- Kovatsch, Wilhelm. *Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates betreffend die sanitären Uebelstände der Landeshauptstadt Laibach und Vorschläge zur dies bezüglichlichen raschen und billigen Abhilfe*. Laibach: Ig. V. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1875.
- Kregar, Rado. *Naš dom. Kaj moram vedeti, kadar si gradim dom*. Ljubljana: Žena in dom, 1936.

- Kregar, Rado. *Naš dom. Kako ga zgradimo*. Ljubljana: Žena in dom, 1937.
- Kregar, Rado. *Naš dom. Kakšen naj bo*. Ljubljana: Žena in dom, 1934.
- Laporte, Dominique. *Zgodovina dreka*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.
- Lempa, Heikki. *Beyond the Gymnasium. Educating the Middle-Class Bodies in Classical Germany*. Lanham/Boulder/New York/Toronto/Plymouth: Lexington Books, 2007.
- Lesky, Erna. *The Vienna Medical School of the 19th Century*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1976.
- Ligorio, Edoardo. *Il medico di se stesso*. Firenze: A. Salani, 1901.
- Lindemann, Mary. *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Lindemann, Mary. *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Lipič, Fran Vilijem. *Bolezni Ljubljančanov, ki jih je leta 1828 opazoval Fran Vilijem Lipič, doktor medicine, poprej zdravnik ordinarij mesta Ljubljana, sedaj na univerzi v Padovi redni profesor medicinske prakse*. Ljubljana: Založba ZRC in Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2007.
- Lipič, Fran Vilijem. *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.
- Ljubljana po potresu 1895–1910*. Ljubljana: Občinski svet, 1910.
- Lombroso, Cesare. *Ligiene degli operaj, dei contadini e dei soldati*. Milano: E. Treves & C., 1869.
- Löneke, Regina. »... die Quelle von den so überaus häufigen Magenkatarrhen Diarrhöen, Augenentzündungen«. Die Wasserversorgung der »Irrenanstalt« Göttingen von 1866 bis 1900. V: Löneke, Regina; Spieker, Ira (ur.). *Reinliche Leiber - Schmutzige Geschäfte: Körperhygiene und Reinlichkeitsvorstellungen in zwei Jahrhunderten*. Göttingen: Wallstein Verlag, 1996, str. 49–67.
- Lucarella, Agostino. I progressi della medicina per opera meritoria delle guerre. V: Gorini, Ilaria (ur.). *La medicina di guerra in Italia: 44. Congresso della Società italiana di storia della medicina*. 20-21-22-23 ottobre 2005, Brescia-Solferino-Mantova- Castiglione delle Stiviere. Udine: Gaspari, 2008, str. 361–362.
- Lustig, Alessandro. *Igiene della scuola ad uso degli insegnanti e dei medici*. Milano: Francesco Vallardi, 1907.
- Luzzatto, Aronne. *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1899*. Gorizia: Il Municipio, 1900.
- Luzzatto, Aronne. *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per il triennio 1891–1892–1893*. Gorizia: Il Municipio, 1894.
- Luzzatto, Aronne. *Rapporto sanitario del comune di Gorizia per l'anno 1897, annata XXII*. Gorizia: Municipio, 1898.
- Luzzatto, Aronne. *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1898, annata XXIII*. Gorizia: Il Municipio, 1899.
- Luzzatto, Aronne. *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1900, annata XXV*. Gorizia: Il Municipio, 1901.
- Luzzatto, Aronne. *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1901, annata XXVI*. Gorizia: Il Municipio, 1902.
- Luzzatto, Aronne. *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1902, annata XXVII*. Gorizia: Il Municipio, 1903.
- Luzzatto, Aronne. *Rapporto sanitario del Comune di Gorizia per l'anno 1904, annata XXIX*. Gorizia: Il Municipio, 1905.
- Maček, Jože (ur.). *Schwizenova inštrukcija za upravnike državnih posestev iz leta 1788*. Ljubljana: Agronomski oddelek Biotehniške fakultete Univerze, 1992.
- Magner, Lois N.. *A History of Medicine*. Boca Raton [etc.]: Taylor & Francis, 2005.
- Mantegazza, Paolo. *Elementi d'igiene*. Sesto s. Giovanni: Casa editrice Madella, 1912.
- Marcus, E.; Pattay, G. *Le condizioni igienico sanitarie di Trieste*. Trieste: Società Igea, 1900.
- Matajč, Vanesa. Risanje kontur: spremna beseda. V: Burke, Peter: *Kaj je kulturna zgodovina*. Ljubljana: Sophia, 2007, str. 153–168.
- Matić, Dragan. O sprejemanju oblačilne mode. V: Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja. - Knj. 1: 1800–1860*. Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 251–252.
- Matko, Ivan. *Katekizem o tuberkulozi*. Maribor: Osrednja protituberkulozna liga, 1931.
- Matko, Ivan. *Pouk o jetiki ali sušici*. Maribor: [s. n.], 1922.
- Matko, Ivan. *Protituberkulozni dispanzer v službi socialno-higijenske borbe proti jetiki kot ljudski in kužni bolezni*. Ljubljana: Tiskovne zadruga, 1930.
- Mennell, Stephen; Goudsblom, Johan. Civilizing Processes-Myth or Reality? A comment on Duerr's Critique of Elias. *Comparative Studies in Society and History*, 39, 1997, št. 4, str. 729–733.

- Mesar, Jože; Spinčič, Ivo. *Stanovanje*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1931.
- Mihurko Poniž, Katja. *Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902*. Nova Gorica: Univerza, 2009.
- Mittheilungen über die in Oberschlesien herrschende Typhus-Epidemie von Dr. R. Virchow, Berlin 1848. *Arch +*, 45, julij 2012, št. 206/207, str. 56–57.
- Mlakar, Jasna. Razvoj mariborskega vodovoda. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 5, 1998, št. 1, str. 5–20.
- Montelucci, Ruggero. *Il segreto di mantenersi sani – insegnato specialmente alle genti di campagna*. Firenze: Tipografia Minori Corrigendi, 1896.
- Mosse, George L. *L'immagine dell'uomo: lo stereotipo maschile nell'epoca moderna*. Torino: G. Einaudi, 1997.
- Muratori, Ludovico Antonio. *Li tre governi politico, medico, ed ecclesiastico, utilissimi, anzi necessari in tempo di peste, autenticati da quanto e' accaduto in moltissime città e provincie, secondo l'opportunità usata nelle precauzioni e rimedi*. Milano: Vigoni e Cairolo, 1721 (1714).
- Musek, Vitko. *Tuberkuloza: najnovejša spoznanja o tuberkulozi kot bolezni posameznika in družbe*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1946.
- Muznik, Anton. *Goriško podnebje: Clima Goritiense*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.
- Ohlsen, Birgit. Weibliche Praxis und ärztlicher Diskurs. Zur Geschichte der Menstruationshygiene. V: Löneke, Regina; Spieker, Ira (ur.). *Reinliche Leiber - Schmutzige Geschäfte: Körperhygiene und Reinlichkeitsvorstellungen in zwei Jahrhunderten*. Göttingen: Wallstein Verlag, 1996, str. 236–257.
- Paquet, Dominique. *Storia della bellezza: canoni, rituali, belletti*. Torino: Electa/Gallimard, 1997.
- Paulin, Eugenio. *Sii bella: consigli igienici e ricette estetiche*. Milano: SLEN, 1942.
- Paulin, Eugenio. *Cure di bellezza*. Trieste: Libreria Treves-Zanichelli, 1928.
- Payer, Peter. *Der Gestank von Wien: Über Kanalgase, Totendünste und andere üble Geruchskulissen*. Wien: Döcker Verlag, 1997.
- Perrot, Michelle. Introduzione. V: Perrot, Michelle; Corbin, Alain et al (ur.). *La vita privata: L'Ottocento*. Roma: Laterza, 1988, str. 3–8.
- Perrot, Michelle. Modi di abitare. V: Perrot, Michelle; Corbin, Alain et al. (ur.). *La vita privata: L'Ottocento*. Roma: Laterza, 1988, str. 244–257.
- Picciola, Luigi. *Lacquedotto di Dignano (d'Istria)*. Trieste: Stabilimento Artistico Tipografico g. Caprin, 1901.
- Piccoli, Ettore. *Morale fisica: manuale d'igiene razionale con norme personali e collettive*. Torino: Unione Tipografico-editrice torinese, 1913.
- Pirc, Ivo. Asanacija naselja. V: Pirc, Ivo; Baš, Franjo. *Socialni problemi slovenske vasi. Zv. 1 / spisala Ivo Pirc, Franjo Baš*. Ljubljana: Socialno ekonomski institut, 1938, str. 5–69.
- Pirc, Ivo. *Čitanka o higijeni za učiteljska, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1928.
- Pirc, Ivo. *Zdravje v Sloveniji, II. knjiga. Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922–1936: Spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*. Ljubljana, 1938.
- Pirc, Ivo; Pirc, Bojan. *Higijena – Učbenik za tretji in četrti razred srednjih in njim sorodnih šol*. Ljubljana: Banovinska zaloga šolskih knjig in učil, 1936.
- Pirc, Ivo; Baš, Franjo. *Socialni problem slovenske vasi*. Ljubljana: Socialno ekonomski institut, 1938.
- Pirc, Ivo; Pirc, Bojan. *Higijena. Učbenik za šesti razred srednjih in njim sorodnih šol*. Ljubljana: Banovinska zaloga šolskih knjig in učil, 1937.
- Pirc, Ivo; Pirc, Bojan. *Zdravje v Sloveniji, I. knjiga. Življenjska bilanca Slovenije v letih 1921–1935*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1937.
- Polajnar, Janez. „Pfu! To je gerdo!“: k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva, Celje, 2008.
- Pozzi, Enrico. Per una sociologia del corpo. *Il corpo*, 1, marec 1994, št. 2, str. 106–144, V: <http://www.enricopozzi.eu/publicazioni/ilcorpo/Perunasociologiadelcorpo.pdf>, 25. 10. 2010.
- Prato, Katarina. *Nauk o gospodinjstvu: vodilo za žene in dekleta vseh stanov. Druga knjiga*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1935.
- Prelog, Matija. *Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati / spisal veči del po C. Hufelandu Matija Prelog*. Maribor: [samozal.] M. Prelog, 1864.
- Pribac, Igor; Verginella, Marta. Brownova zgodovinska freska. V: Brown, Peter Robert Lamont. *Telo in družba: spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007, str. 633–646.

- Puhar, Alenka. *Prvotno besedilo življenja: oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*. Zagreb: Globus, 1982.
- Purgaj, Lidvina. *Gospodinjstvo: navodilo za vsa v domačem gospodinjstvu važna opravila: z mnogimi podobami*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1911.
- Ragazzi, Mario. *Igiene della scuola e dello scolaro*. Milano: U. Hoepli, 1923.
- Ramazzini, Bernardino. *Le malattie degli artefici*. Venezia: Domenico Occhi, 1745.
- Raunert, Margareta. *Kako naj se žena neguje: priročnik za negovanje lepote*. Ljubljana: »Žena in dom«, 1938.
- Relazione medico-statistica delle condizioni sanitarie*. Roma: Stabilimento poligrafico per l'amministrazione della Guerra, 1921.
- Relazione prodotta alla Rappresentanza Comunale di Pirano dalla Commissione incaricata di studiare sulla convenienza di una conduttura d'acqua in città*. Pirano: s. n. 1889.
- Remec, Meta. „Vaša dolžnost je, da ste lepe“: oglaševanje pripomočkov za urejanje zunanjih videz v priročnikih in ženskem časopisju na začetku 20. stoletja. V: Vodopivec, Nina (ur.). *Med državo in trgom: cikli in prelomi v zgodovini*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 9–32.
- Robida, Karel. *Domači zdravnik v navadnih boleznih človeka poleg Hufelanda, Rusta, Tissota in drugih / sostavil K. Robida*. Celovec: J. Leon, 1854.
- Rotar, Drago B. Alberto Tenenti in nova zgodovina: spremna beseda. V: Tenenti, Alberto. *Občutje smrti in ljubezen do življenja v renesansi*. Ljubljana: ŠKUC; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1987, str. 509–518.
- Rus, Mavricij. *Zdravje mladine: higijena doma in v šoli*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1928.
- Sandgruber, Roman. *Frauensachen Männerdinge. Eine »sächliche« Geschichte der zwei Geschlechter*. Wien: Ueberreuter, 2006.
- Sanquirico, Carlo. *Igiene rurale: igiene del suolo, dell'abitato, del lavoro campestre, dell'alimentazione; igiene personale*. Torino: Unione tipografico-editrice torinese, 1920.
- Santorio, Santorio. *La medicina statica di Santorio de' Santorj da Capo d'Istria pubblico professore nell'università di Padova*. Venezia: Domenico Occhi, 1749.
- Santorio, Santorio. *La medicina statica*. Venezia: Domenico Occhi, 1743.
- Schwibbe, Gudrun. Von der Lage, der Luft und dem Wasser. Umwelt-einflüsse und Gesundheit im Göttingen des 18. und 19. Jahrhunderts. V: Löneke, Regina; Spieker, Ira (ur.). *Reinliche Leiber - Schmutzige Geschäfte: Körperhygiene und Reinlichkeitsvorstellungen in zwei Jahrhunderten*. Göttingen: Wallstein Verlag, 1996, str. 15–34.
- Siegrist, Johannes. The Social Causation of Health and Illness. V: Albrecht, Gary L.; Fitzpatrick, Ray; Scrimshaw, Susan C. (ur.). *Handbook of social studies in health and medicine*. London; Thousand Oaks (Calif.); New Delhi: Sage Publications, 2003, str. 100–114.
- Sivulka, Juliann. *Soap, Sex and Cigarettes: a cultural history of American advertising*. Belmont (CA): Wadsworth, 2010.
- Sivulka, Juliann. *Stronger than dirt. A cultural History of Advertising Personal Hygiene in America, 1875 to 1940*. New York: Humanity Books, 2001.
- Slomšek, Anton Martin. *Blaže in Nežica v nedeljski šoli / učitelom in učencem za pokušno spisal Anton Slomšek. – Faksimile, 2. izd.* Celje: Mohorjeva družba, 1995.
- Slomšek, Anton Martin. *Blaže in Nežica v nedeljski šoli / učitelom in učencem za pokušno spisal Anton Slomšek*. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba, 2006.
- Smith, Virginia. *Clean: a history of personal hygiene and purity*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Sorcinielli, Paolo. *Avventure del corpo: culture e pratiche dell'intimità quotidiana*. Milano: Bruno Mondadori, 2006.
- Sorcinielli, Paolo. *Miseria e malattie nel XIX secolo. I ceti popolari nell'Italia centrale fra tifo petecchiale e pellagra*. Milano: Franco Angeli Editore, 1979.
- Sorcinielli, Paolo. *Storia sociale dell'acqua: riti e culture*. Milano: Bruno Mondadori, 1998.
- Spadanuda, Luciano. *Storia del bidet: un grande contenitore ideologico*. Roma: Castelveccchi, 1998.
- Springer, Jenny. *Žena, domača zdravnica, Prva knjiga*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1941.
- Štolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901: sa duhovne, deshélske slushabnike in kmete*. Ljubljana: L. Kremsher, 1847.
- Studen, Andrej. Beli Ljubljanjani se limbar pada: nekaj drobcev iz ljubljanskega vsakdanjika, pred prvo svetovno vojno. V: *Od Maribora do Trsta: 1850–1914: zbornik referatov*. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 251–260.

- Studen, Andrej. Če vas prime, ste v dreku. *Več: tednik časopisne hiše Delo*, 3, 1. 7. 2005, št. 26, str. 14–18.
- Studen, Andrej. Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja. V: *Pomislil na jutri: o zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 9–36.
- Studen, Andrej. »Delavec njegov še stanovanja nima, lastnega že tako ni misliti«: reševanje stanovanjskega vprašanja delavstva v Ljubljani in Mariboru od druge polovice 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne. V: *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2006, str. 143–151.
- Studen, Andrej. Gremo na rajžo: potovalna kultura in začetki modernega turizma na Slovenskem v stoletju meščanstva. V: *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji: 1905–2005*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006, str. 23–35.
- Studen, Andrej. K zgodovini celjskega bivanjskega vsakdanjika v predmarčni dobi. V: *Iz zgodovine Celja*. Celje: Muzej novejše zgodovine, 1996, str. 89–106.
- Studen, Andrej. Ko zabolijo nosnice: razmišljanje o straniščih in smradu v dolgem 19. stoletju. *Ekonomski in ekohistorijski časopis za gospodarsko povijest i povijest okoliša*, 6, 2010, št. 6, str. 173–186.
- Studen, Andrej. Ljubljanski vodovod in vodovodno vprašanje nekaterih drugih mest. V: Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja*. – Knj. 3: 1884–1899. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 146–147.
- Studen, Andrej. Mestni vsakdanjik pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina v šoli*, 8, 1999, št. 3–4, str. 39–46.
- Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja na prelomu stoletja. V: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*. Pijava Gorica: Aristoteles Žlahtič; Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999, str. 29–42.
- Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga; Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 104–122.
- Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja: [gospodarski in socialni razvoj 1918–1941]. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga; Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 495–506.
- Studen, Andrej. »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdanj po kači govori«. V: Nečak, Dušan (ur.). *Stiplovškov zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 89–102.
- Studen, Andrej. Od tradicionalnih vodnjakov do modernega vodovoda. Socialna in kulturna zgodovina preskrbe z vodo v 19. in na začetku 20. stoletja. V: *100 let vodovoda v Celju 1908–2008*. Celje: Mestna občina, 2008, str. 23–49.
- Studen, Andrej. Okno z razgledom, soba brez okna: socialna neenakost bivanja v urbanih aglomeracijah dobe meščanstva. *Emzin: revija za kulturo*, 9, 1999, št. 3–4, str. 114–119.
- Studen, Andrej. *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2009.
- Studen, Andrej. Poletna svežina. V: Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja*. – Knj. 2: 1861–1883. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 285–286.
- Studen, Andrej. »Samoumevna« čistoča telesa nekoč in danes. V: Vigarello, Georges. *Čisto in umazano: telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: Založba /^{*}cf., 1999, str. 291–313.
- Studen, Andrej. Smrdelo je kot kuga: k zgodovini higienskih razmer v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 1, 1994, št. 1, str. 44–57.
- Studen, Andrej. »Sproščal se je oster bestialen vonj ...«: k zgodovini higienizacije in dezodorizacije Ljubljane pred prvo svetovno vojno. V: *Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2006, str. 135–147.
- Studen, Andrej. Stanovanjske razmere revnejših stanovalcev Ljubljane pred prvo svetovno vojno. V: *Kako so stanovali naši predniki: spremembe v bivalni kulturi*. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 1999, str. 19–25.

- Studen, Andrej. Stanovanjske razmere v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. V: »Homo sum...«: Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana. Ljubljana: Mestni muzej, 1997, str. 179–184.
- Studen, Andrej. *Stanovati v Ljubljani: socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana: ISH, 1995.
- Studen, Andrej, Stavbinski red. V: *Enciklopedija Slovenije, Zv. 12: Slovenska n – Sz*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 293.
- Studen, Andrej. »Vprežna konja, rjava, v najboljših letih, poceni prodam ...« : začetki oglaševanja v ljubljanskem časopisu Laibacher Zeitung. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 52, 2012, št. 2, str. 45–68.
- Studen, Andrej. Za zdravje je potrebna snažnost: razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 45, 2005, št. 2, str. 19–29.
- Studen, Andrej. Zapis o bivanjskih razmerah nemških in slovenskih višjih meščanskih slojev v Ljubljani na začetku stoletja. Primer naselja vil v Kapucinskem predmestju v Ljubljani. *Zgodovinski časopis*, 47, 1993, št. 3, str. 421–424.
- Stupan, Milica. *Kako vzgojim svojo deco. Za meščanske, kmečke in proletarske matere*. Maribor: Ljudska Tiskarna, 1932.
- Šantel-Kanoni, Duša. *Kako opremim stanovanje*. Ljubljana: Žena in dom, 1939.
- Šega, Judita. Kjer sta doma red in čistoča, ni treba zdravnika. V: *Kako so stanovali naši predniki: spremembe v bivalni kulturi*. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 1999, str. 26–42.
- Šega, Judita. *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895–1910)*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1993.
- Šimec, Amalija. *Zdravstveni nasveti za družino in dom*. Celje: Družba Sv. Mohorja, 1935.
- Šlibar, Ljudmila. *Moderna ženska telesna vzgoja*. Ljubljana: Belomodra knjižnica, 1929.
- Štih, Peter. »Kmečko prebivalstvo v grofijah Goriška in Gradiščanska je sicer delavno, vendar zelo revno ...«. Poročilo dvornega vojnega sveta o socialnem in gospodarskem stanju na Goriškem in Gradiščanskem iz leta 1770. V: Fakin Bajec, Jasna et al. (ur.). *Marušičev zbornik: zbornik prispevkov v počastitev 70-letnice prof. dr. Branka Marušiča*. Zvezek 1. Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja, l. 33–34 (2009/2010). Nova Gorica: Goriški muzej, 2010, str. 319–334.
- Štuhec, Marko. *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren. Plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir*. Ljubljana: ŠKUC, 1995.
- Tartarini, Zina Centa. *Sotto la ferula. Dolore, povertà, degenerazione muliebre*. Torino; Milano: Bocca, 1911.
- Tassoni, Alessandro. *Opere minori, I*. Roma: Formiggini, 1926.
- Thomas, Ulrike. Dünn und Dick, schön und häßlich. Schönheitsideal und Körpersilhouette in der Werbung 1850–1950. V: Borscheid, Peter; Wischermann, Clemens (ur.). *Bilderwelt des Alltags. Werbung in der Konsumgesellschaft des 19. und 20. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995, str. 242–281.
- Tičar, Josip. *Boj nalezljivim boleznim!: poljudno znanstveni sestavki za spoznavanje in moderno obrambo važnih kužnih bolezni z navodili za nego bolnikov*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1922.
- Tissot, Samuel Auguste André David. *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. Tomo primo*. Venezia: Antonio Zatta, 1780.
- Tominšek-Rihtar, Tadeja. Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa: h kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in kanalizacije pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 4, 1997, št. 1, str. 31–54.
- Tommasi-Crudeli, Corrado. *Le abitazioni del popolo nelle grandi città: lettura fatta nella sala dell'Università di Palermo il 1. Marzo 1868*. Milano: E. Treves, 1869.
- Toplak, Cirila. Jetika, romantična bolezen. V: Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja. – Knj. 2: 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 382–383.
- Trombetta, Edmondo. *Il servizio sanitario nell'esercito*. Milano: Francesco Vallardi, 1908.
- Trunk, Jurij Matej. *Bodi svoje sreče kovač!: nauki za vsakdanje življenje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904.
- Turner, Bryan S. The history of the Changing Concepts of Health and Illness: Outline of a General Model of Illness Categories. V: Albrecht, Gary L.; Fitzpatrick, Ray; Scrimshaw, Susan C. (ur.). *Handbook of social studies in health and medicine*. London; Thousand Oaks (Calif.); New Delhi: Sage Publications, 2003, str. 9–23.

- Turner, Ernest Sackville. *The shocking history of advertising*. Harmondsworth: Penguin, 1965.
- Vesel, Ivan. *Olikani Slovenec*. Ljubljana: Matica slovenska, 1868.
- Vigarello, Georges. *Čisto in umazano: telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: Založba / *cf., 1999.
- Vigarello, Georges. *Il sano e il malato: storia della cura del corpo dal Medioevo a oggi*. Venezia: Marsilio, 1996.
- Vigevani, Giuseppe. *Igiene della generazione*. Milano: Federazione italiana delle biblioteche popolari, 1914.
- Vitomir, Zora. *Kažipot ameriškim Slovenkam ali Kaj mora vedeti vsaka odrastla Slovenka*. Milwaukee, Wis.: Poučna biblioteka, [1915].
- Volčič, Janez. *Domači zdravnik: kratek navod, si zdravje uterditi in življenje podaljšati*. Celovec: Družba Sv. Mohora, 1874.
- Walzer Leavitt, Judith. Medicine in Context: A Review of the History of Medicine. *The American Historical Review*, 95, 1990, št. 5, str. 1471–1484.
- Watts, Sheldon. *Epidemics and History: Disease, Power and Imperialism*. New Haven; London: Yale University Press, 1999.
- Weikard, Melchior Adam. *Toilettenlecture für Damen und Herren in Rücksicht auf die Gesundheit von M. A. Weikard. 2 Theile*. Frankfurt Am Mayn: In Der Andraischen Buchhandlg., 1797.
- Wellmon, Chad. *Becoming Human: Romantic Anthropology and the Embodiment of Freedom*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2010.
- Wilcox, Vanda. Tra testo e corpo: l'esperienza fisica della Prima guerra mondiale negli scritti dei soldati. V: Bertilotti, Teresa; Bracco, Barbara (ur.). *Il corpo violato: sguardi e rappresentazioni nella Grande guerra*. Milano: Franco Angeli, 2011, str. 25–40.
- Wright, Lawrence. *La civiltà in bagno: storia del bagno e di numerosi accessori, abitudini e mode riguardanti l'igiene personale*. Milano: A. Garzanti, 1961.
- Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka, 1861 do 1918*. Škofja Loka, 1979.
- Zare, Antje. Medizinalpolizei: Umweltbedingungen der Gesundheitsfürsorge. V: *Enzyklopädie der Neuzeit. Bd. 8, Manufaktur - Naturgeschichte*. Stuttgart; Weimar: J. B. Metzler, 2005–2011, str. 294–298.
- Zgodovina medicine. Nove knjige/Prikaz*. Zvonka Zupanič-Slavec, Nina Erjavc. <http://vestnik.szd.si/st5-4/st5-4-249-262-7.htm>
- Zinn-Thomas, Sabine; Stolle Walter. *Menstruation: Monatshygiene im Wandel von 1900 bis heute; eine Ausstellung des Hessischen Landesmuseums Darmstadt in der Außenstelle Lorsch, 26. 11. 1998 bis 31. 7. 1999*. Darmstadt: Hessisches Landesmuseum, 1998.
- Zupanc, Franz. *Krain u. s. Öffentl. Gesunde sei 1881–1890 incl. (mit Uebersichts Karten, Curwentabellen etc.)*. Laibach: Kleinmayr & Bamberg, 1893.
- Zupanič Slavec, Zvonka. Lipičeva Topografija Ljubljane – mozaični spomin na Ljubljano 19. stoletja. V: Lipič, Fran Vilijem. *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003, str. 529–544.
- Zupanič Slavec, Zvonka. *Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem : na primeru sanatorija Golnik 1921-1998*. Ljubljana/ Golnik, 2009.
- Zweig, Stefan. *Včerašnji svet*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.
- Železnik, Urška. *Družbeno-zgodovinski vidiki epidemičnih bolezni: istrska izkušnja s kolero: doktorska disertacija*. Koper: [U. Železnik], 2010.

IMENSKO KAZALO

A

Achenbaum, Andrew W. 13, 19, 272
 Albrecht, Gary L. 285, 289
 Alfieri, Vittorio 61, 272
 Angeli, Franco 273, 285, 290
 Apollonio, Carlo 44, 100, 234, 238, 239, 242, 247, 272
 Aristotel 160
 Ashenburg, Katherine 46, 50, 51, 54, 61, 154, 155, 156, 157, 161, 212, 221, 272
 Asiški, Frančišek 51

B

Bačar, Just 140, 232, 239, 240, 241, 246, 247, 272
 Baden-Powel, Robert 171
 Balzac, de Honoré 126
 Bamberg, F. 279
 Barnes, David S. 63, 272
 Baš, Angelos 243, 272
 Baš, Franjo 132, 283
 Batagelj, Borut 165, 171, 272
 Becker, Rudolph Zacharias 28, 31, 33, 272
 Bertilotti, Teresa 290
 Bertoša, Mislava 197, 198, 211, 272
 Blaznik, Jožef 271
 Bohinjec, Joža 86
 Borscheid, Peter 289
 Boudrieu, Pierre 15
 Bourke, Joanna 166, 171, 272
 Bracco, Barbara 290
 Bracewell, Wendy 59, 272
 Bramo, Giuseppe 98
 Braulin, Flavio 21, 53, 106, 107,

273

Brecelj, Anton 87, 232, 233, 239, 273
 Brown, John 34
 Brown, Peter Robert Lamont 15, 16, 283
 Bruckmüller, Ernst 152, 273
 Brumec, Viljem 36, 273
 Bruni, Nicola 168, 169, 180, 273
 Burke, Peter 12, 14, 16, 273, 281
 Buzzi, Luigi 49, 72, 93, 117, 273
 Bynum, William F. 35, 36, 273, 279

C

Camporesi, Piero 50, 51, 54, 60, 62, 66, 67, 75, 150, 156, 273
 Cerbin, P. 174
 Chastang 175, 180, 273
 Cimmino, Raffaele 47, 273
 Cohen, William A. 50, 51, 55, 76, 272, 273, 276, 277
 Colonna, Ascanio 60
 Constantini, Achille 98, 273
 Corbin, Alain 32, 43, 52, 53, 54, 55, 56, 62, 67, 68, 77, 122, 123, 124, 153, 156, 160, 162, 163, 165, 184, 189, 273, 277, 282, 283
 Crawford, Dorothy H. 41, 69, 273, 278
 Csillag, Anna 222
 Curtis, Valerie A. 148, 149, 274
 Cvirn, Janez 9, 148, 149, 274, 277, 281, 286, 287, 289

Č

Čadež, A. 170
 Černič, Mirko 128
 Černigoj, Meta 86, 274

D

Daniel, Ute 43, 274
 Danilova, Mira 219
 Danita, Lily 219
 Darwin, Charles 74
 De Castro, Vincenzo 44, 74, 232, 274
 De Giaxa, Vincenzo 68, 75, 76, 174, 274
 De Martino, Gianni 55, 60, 161, 274
 Depangher, Michele 82, 209, 210, 228, 274
 Dibie, Pascal 130, 142, 274
 Dietrich – Daum, Elisabeth 64, 69, 74, 78, 84, 85, 89, 274
 Döcker, Ulrike 161, 182, 184, 186, 187, 192, 194, 221, 245, 275
 D'ora, Daisy 219
 Drace-Francis, Alex 59, 272
 Drnovšek, Marjan 106, 109, 111, 275
 Duby, Georges 279
 Duden, Barbara 16
 Duerr, Hans Peter 149, 148, 275, 281
 Durante, Castore 30, 66, 79, 121, 275
E
 Eckart, Wolfgang Uwe 29, 275
 Eder, Franz X. 16
 Einaudi, Giulio 282
 Ekirch, Roger A. 73, 142, 275
 Elias, Norbert 5, 27, 61, 149, 148, 150, 151, 253, 264, 274, 275, 281
 Elyots, Thomas 30
 Engels, Friderich 58, 123, 275
 Erjavc, Nina 18, 290
 Esterhazy, Agnes 219

F

Fährmann, Sigrid 63, 148, 275
 Fakin Bajec, Jasna 288
 Falconi, Bruno 166, 169, 276
 Favari, Pietro 227, 276
 Feltgen, Ernest 44, 45, 46, 79, 80, 119, 127, 128, 129, 130, 141, 143, 144, 145, 191, 276
 Ferlež, Jerneja 21, 58, 69, 276
 Fischer, Jasna 73, 286, 287
 Fischer-Dückelmann, Anna 193, 276
 Fitzpatrick, Ray 285, 289
 Foucault, Michel 15, 16, 18, 19, 27, 53, 164, 197, 276
 Franchini, Eugenio 180, 181, 235, 245, 246, 247, 276
 Frank, Johann Peter 34, 35, 36
 Frank, Josef 29
 Fuchs, Rachel Ginnis 16, 26, 53, 55, 56, 57, 69, 76, 91, 123, 196, 200, 202, 276

G

Gaber, Aleš 154, 159, 190, 276
 Gadebusch-Bondio, Mariacarla 30, 33, 276
 Galen 30, 41
 Gallagher, Catherine 14, 276
 Gilbert, Pamela K. 63, 64, 68, 276, 278
 Gleichmann, Peter Reinhart 51, 148, 277
 Globočnik, Anton 55, 119, 277
 Godina-Golija, Maja 21, 73, 104, 277
 Goffman, Erving 15
 Gombač, Maja 211, 212, 213, 214, 277, 307

Gorini, Ilaria 276, 280
Goudsblom, Johan 149, 150, 281
Govekar, Minka 44, 46, 72, 80,
81, 92, 233, 247, 248, 277
Grdina, Igor 103, 155, 244, 277
Gregorič, Vinko 173
Grob, Gerald N. 17, 18, 277
Grosman, Ulla 154, 159, 196,
226, 229, 277
Grosser, Christian 272
Grotjahn, Alfred 43, 44, 81, 182,
185, 277
Grotzer, Christian 272
Guerrand, Roger-Henri 26, 53,
58, 80, 90, 91, 126, 139, 277
Gugutzer, Robert 14, 15, 277

H

Haid, Liane 219
Hamlin, Christopher 32, 277
Hartmann, Karl 80, 117, 118,
227, 232, 236, 278
Hebenstreit, Ernst Benjamin
Gottlieb 35, 76
Heine, Heinrich 63, 276
Hipokrat 41
Hochedlinger, Michael 94, 95,
96, 278
Hoepli, Ulrico 274, 284
Hopkins, John 80
Horn, Camilla 219
Hribar, Dragotin 271
Hribar, Ivan 102, 103, 273, 275, 288
Hufeland, Christoph Wilhelm 29,
30, 35, 36, 64, 78, 80, 122, 162, 183,
190, 256, 257, 267, 278, 283, 284
Hüntelmann, Axel C. 165, 278

I

Idelson, Vittorio 273
Iellersitz, Antonio 138, 169, 172,
173, 174, 179, 278
Isfordink, Johann Nepomuk 169,
278

J

Jacyna, Stephen 25, 26, 279
Johnson, Ryan 272, 273, 276, 278
Jožef II. 34
Justin, Matej 82, 92, 142, 279

K

Kačičnik Gabrič, Alenka 46, 94,
143, 144, 279, 308
Karolewna, Ilona 219
Kaschuba, Wolfgang 158, 279
Keber, Katarina 13, 16, 17, 20,
21, 279
Keesbacher, Friedrich 97, 98,
102, 279
Kleinmayer, Ignaz Alois Edler v.
270, 279, 291
Klencke, Hermann 154, 279
Klinc, Stanislav 85
Knapič, Baltazar 102, 103
Knibiehler, Yvonne 192, 279
Kocijančič, Viktor 124
Kočevar, Štefan 194, 195, 279
Koebner, Franz Wolfgang 236, 279
Korošec, Stanislava 138
Kos, Dušan 18
Kotzmuth, Julij 169
Kovač, Viljem 73, 99
Kovatsch, Wilhelm 97, 98, 102,
279
Kregar, Rado 117, 279, 280

Krek, Janez Evangelist 73
Kremsher, L. 285
Kummer, Eduard 279

L

Langerholz, Ivan 160, 226
Laporte, Dominique 32, 61, 68,
156, 280
Laqueur, Thomas 14, 16, 276
Lehmann, Ernest 105
Leon, J. 284
Lempa, Heiki 31, 280
Lesky, Erna 34, 35, 36, 280
Ligorio, Edoardo 194, 195, 280
Lindemann, Mary 17, 18, 19, 20,
27, 28, 29, 30, 31, 34, 41, 51, 280
Lipič, Fran Vilijem 32, 33, 80, 96,
97, 100, 101, 102, 110, 111, 235,
239, 243, 277, 280, 291
Lombroso, Cesare 168, 280
Löneke, Regina 62, 275, 277, 280,
282, 285
Lopan, J. 172, 173, 179
Lucarella, Agostino 166, 280
Lunder, Franc 167, 172
Lustig, Alessandro 172, 178, 280
Lutman, A. 154
Luzzato, Aronne 45, 46, 48, 98,
169, 281

M

Maček, Jože 118, 133, 281
Maglia, Antonio 274
Magner, Lois N. 24, 25, 281
Magnus, Max 219
Mantegazza, Paolo 79, 121, 161,
162, 184, 185, 194, 232, 233, 234,
235, 237, 238, 240, 247, 281

Marcus, Adalbert 29
Marcus, E. 99, 112, 281
Marino, Gianbattista 61
Marinšek, Leopold 86
Marušič, Branko 288, 289
Matajc, Vanesa 14, 281
Matić, Dragan 244, 281
Matko, Ivan 85, 86, 87, 281
McKeown, Thomas 17, 19
Medvešček, Peter 119, 140
Mennell, Stephen 149, 150, 281
Mesar, Jože 117, 282
Metzler, J. B. 275, 276
Mihurko Poniž, Katja 212, 217,
282
Miloco, Benedetto 275
Mondadori, Arnaldo 273
Mondadori, Bruno 285
Montaigne de, Michel Eyquem 59
Montelucci, Ruggero 161, 162,
185, 245, 282
Moscati, Pietro 29
Mosse, George L. 16, 166, 282
Muratori, Ludovico Antonio
66, 282
Musek, Vitko 84, 282
Musgrave Musgrave, George 59
Muznik, Anton 33, 96, 282

N

Nečak, Dušan 287
Neubauer, Robert 87
Novak, Franc 195

O

Occhi, Domenico 284
Oestreich, Gerhard 27
Ohlsen, Birgit 193, 282

P

Paquet, Dominique 183, 202, 203, 205, 206, 282
 Pasteur, Louis 65
 Pattay, G. 99, 112, 281
 Paulin, Eugenio 200, 206, 207, 208, 209, 282
 Payer, Peter 31, 35, 56, 62, 66, 76, 105, 153, 161, 282
 Perrot, Michelle 13, 40, 44, 45, 90, 99, 148, 273, 277, 279, 282, 283
 Pestalozzi, Johann 28
 Pfaff, Christoph Heinrich 29
 Picciola, Luigi 130, 283
 Piccoli, Ettore 232, 242, 246, 283
 Pirandello, Luigi 163
 Pirc, Bojan 109, 117, 130, 134, 141, 143, 144, 160, 177, 184, 190, 228, 232, 234, 236, 247, 283
 Pirc, Ivo 43, 47, 49, 70, 74, 84, 86, 87, 88, 92, 99, 107, 109, 114, 117, 118, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 160, 177, 184, 185, 187, 190, 228, 232, 234, 236, 247, 283
 Polajnar, Janez 148, 283
 Porter, Roy 16
 Pozzi, Enrico 15, 283
 Prato, Katarina 81, 283
 Prelog, Matija 78, 79, 80, 122, 233, 283
 Premzl, Primož 276
 Pribac, Igor 15, 283
 Puhar, Alenka 126, 284
 Purgaj, Lidvina 81, 196, 284

R

Raeff, Marc 27
 Ragazzi, Mario 173, 284
 Ramazzini, Bernardino 51, 62, 284
 Raunert, Margareta 202, 206, 207, 284
 Razinger, Jakob 73
 Remec, Meta 198, 284, 305
 Robida, Karel 188, 233, 247, 284
 Rochow von, Eberhard Friderich 28
 Röschlaub, Andrea 29
 Rosen, George 17
 Rotar, Drago B. 12, 13, 20, 284
 Rothman, David J. 18
 Rousseau, Jean-Jacques 61, 80
 Rus, Mavricij 81, 90, 93, 178, 234, 246, 284

S

Salani, A. 280
 Salzmann, Christian 28
 Sandgruber, Roman 235, 236, 241, 242, 284
 Sanquirico, Carlo 123, 127, 129, 133, 143, 191, 284
 Santorio, Santorio 30, 121, 284
 Schelling, Friderich Wilhelm 29
 Schilling, Chris 15
 Schmale, Wolfgang 16
 Schwibbe, Gudrun 31, 285
 Schwizen, Kristoph von 118, 133, 281
 Scrimshaw, Susan C. 285, 289
 Shorter, Edward 16
 Siegrist, Johannes 40, 285
 Sienska, Katarina 51

Sivulka, Juliann 182, 186, 196, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 285
 Slomšek, Anton Martin 33, 91, 92, 226, 244, 247, 270, 285
 Smith, Virginia 153, 154, 159, 184, 193, 285
 Sorcinelli, Paolo 16, 41, 47, 49, 62, 70, 79, 81, 159, 192, 193, 285
 Spadanuda, Luciano 51, 156, 157, 160, 163, 185, 189, 192, 285
 Spieker, Ira 275, 277, 280, 282, 285
 Spinčič, Ivo 117, 282
 Springer, Jenny 70, 71, 74, 285
 Staube, E. 278
 Steiner, Franz 289
 Stolle, Walter 193, 291
 Studen, Andrej 9, 21, 28, 30, 43, 45, 47, 48, 52, 55, 56, 57, 62, 63, 65, 71, 73, 74, 80, 83, 89, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 121, 122, 125, 131, 132, 133, 139, 145, 153, 154, 158, 187, 194, 197, 200, 240, 241, 244, 285, 286, 287, 288, 308
 Stupan, Milica 232, 288
 Susa, Charlotte 219
 Susmel, M. 278
 Swieten van, Gerhard 34
 Szasz, Thomas S. 18

Š

Šantel-Kanoni, Duša 117, 288
 Šega, Judita 47, 103, 107, 108, 110, 113, 288

Šimec, Amalija 80, 82, 92, 159, 246, 288
 Šlibar, Ljudmila 203, 288
 Štih, Peter 40, 49, 94, 126, 288
 Štuhec, Marko 158, 289

T

Tantner, Anton 94, 95, 278
 Tartarini, Zina Centa 235, 289
 Tassoni, Alessandro 60, 278, 289
 Tenenti, Alberto 12, 13, 20, 284
 Thomas, Ulrike 199, 213, 289
 Thompson, Victoria Elisabeth 200, 202, 276
 Tičar, Josip 177, 187, 289
 Tissot, Samuel Auguste André David 28, 30, 59, 118, 119, 139, 140, 145, 284, 289
 Tominšek-Rihtar, Tadeja 56, 101, 102, 103, 107, 115, 289
 Tommasi-Crudeli, Corrado 44, 46, 289
 Toplak, Cirila 85, 289
 Trani, A. 273
 Treves, E. 280, 289
 Trombetta, Edmondo 168, 169, 289
 Trunk, Jurij Matej 233, 239, 243, 247, 289
 Turner, Bryan S. 24, 289
 Turner, Ernest Sackeville 197, 199, 201, 212, 213, 217, 222, 290

U

Urban, Katarina 219

V

Valenta, Alojzij 194
Valentino, Rodolpho 219
Vallardi, Francesco 274, 280, 289
Verginella, Marta 15, 283
Vesel, Ivan 183, 290
Vigarello, Georges 29, 32, 52,
54, 56, 65, 78, 126, 154, 155, 156,
157, 158, 159, 160, 162, 163, 176,
279, 287, 290
Vigevani, Giuseppe 194, 290
Virchow, R. 81, 282
Vitomir, Zora 91, 196, 290
Vodopivec, Nina 284
Volčič, Janez 145, 185, 190, 232,
235, 238, 239, 246, 290

W

Walzer Leavitt, Judith 17, 19, 20,
290
Watts, Sheldon 126, 127, 290
Weber, Max 27
Webster, Charles 17, 20

Weikard, Melchior Adam 29,
186, 290
Wellmon, Chad 25, 290
Wilcox, Vanda 166, 169, 290
Wischermann, Clemens 289
Wright, Lawrence 51, 65, 157,
159, 290

Z

Zajec-Boškovič, Franja 136
Zare, Antje 42, 290
Zatta, Antonio 289
Zinn-Thomas, Sabine 193, 291
Zola, Émile Édouard Charles
Antoine 99
Zupanc, Franz 97, 291
Zupanič Slavec, Zvonka 18, 21,
85, 96, 290, 291
Zweig, Stefan 236, 291

Ž

Železnik, Urška 12, 13, 291

BESEDA O AVTORICI

Meta Remec, rojena leta 1983 v Šempetru pri Gorici, se je po maturi na Srednji šoli Veno Pilon Ajdovščina vpisala na študij zgodovine ter italijanskega jezika in književnosti na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je diplomirala leta 2008. Istega leta se je vpisala na podiplomski študij zgodovine ter se zaposlila na Inštitutu za novejšo zgodovino kot mlada raziskovalka – asistentka. Doktorsko disertacijo z naslovom Osveščanje prebivalstva za zdravo življenje v dobi meščanstva je zagovarjala leta 2015.

Objavila je več izvirnih znanstvenih člankov in samostojnih znanstvenih sestavkov, sodelovala pa je tudi na več znanstvenih konferencah. Tematsko se je ukvarjala predvsem z vprašanji zdravja, zdravega načina življenja, boja proti alkoholu in tobaku, spolnosti ter razvoja makrobiotike v celoti, s posameznimi članki pa je posegala tudi na področja zapletov glede dvojezičnosti in nacionalnih sporov na etnično mešanem slovensko-italijanskem ozemlju na prelomu iz 19. v 20. stoletje.

V ZBIRKI ŽE IZŠLO

1. Jurij Perovšek. *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana 2005.
2. Bojan Godeša. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2006.
3. Aleš Gabrič. *Šolska reforma 1953–1963*. Ljubljana 2006.
4. Damijan Guštin. *Za zapahi : prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*. Ljubljana 2006.
5. Peter Vodopivec. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana 2006.
6. Mojca Šorn. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2007.
7. Vida Deželak-Barič. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana 2007.
8. Žarko Lazarevič, Aleksander Lorenčič (ur.). *Podobe modernizacije : poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana 2009.
9. Jurij Perovšek. *»V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941*. Ljubljana 2009.
10. Žarko Lazarevič. *Plasti prostora in časa : iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana 2009.
11. Ervin Dolenc. *Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnim vojnama*. Ljubljana 2010.
12. Jurij Hadalin. *Boj za Albanijo : propad jugoslovanske širitve na Balkan*. Ljubljana 2011.
13. Maja Gombač. *»Modni péle méle« slovenske družbe med svetovnim vojnama*. Ljubljana 2011.
14. Eva Mally. *Slovenski odpor : Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana 2011.
15. Aleksander Lorenčič. *Prelom s starim in začetek novega : tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizmu (1990–2004)*. Ljubljana 2012.

16. Jurij Perovšek. *Samoodločba in federacija : slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana 2012.
17. Jure Gašparič. *Državni zbor 1992–2012 : o slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana 2012.
18. Peter Vodopivec. *Francoski inštitut v Ljubljani 1921–1947 / L'institut français de Ljubljana 1921–1947*. Ljubljana 2013.
19. Jože Prinčič. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana 2013.
20. Jurij Perovšek. *O demokraciji in jugoslovanstvu : slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana 2012.
21. Vlasta Stavbar. *Politik Vekoslav Kukovec : politično delovanje do leta 1918*. Ljubljana 2014.
22. Alenka Kačičnik Gabrič. *To smemo že tako dolgo : kmečke služnosti in njihova odprava*. Ljubljana 2014.
23. Andrej Studen. *Nepriлагоjeni in nevarni : podoba in status Ciganov v preteklosti*. Ljubljana 2015.

Več o publikacijah Inštituta za novejšo zgodovino na: <http://www.inz.si/razpoznavanja.php>